

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 97

2017

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 97
2017

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en
Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Dr. Arjen Dijkstra (secr.), dr. Johan Frieswijk,
dr. Nelleke IJssennagger, drs. Martha Kist, drs. Otto
Knottnerus, dr. Joop Koopmans (voorz.), dr. Marijn
Molema, dr. Han Nijdam (eindred.), Suzanne Rus MA,
Hans Zijlstra

Redactieassistentie (FA): Janneke Spoelstra MA

Redactieadres

Redactie *De Vrije Fries*
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: Diorama van de suikerplantage Merveille in
Suriname door Gerrit Schouten, uit 1829 (Collectie Stichting
Nationaal Museum van Wereldculturen, Coll.nr. TM-3290-2)
Onder: Schaatster Atje Keuken-Deelstra krijgt aanwijzingen
van haar trainer (plaats en datum onbekend). Nationaal
Archief/Collectie Spaarnestad/Kees Jansen

ISBN 978-90-6171-022-6
FA-nummer 1106
NUR-code 680

De redactie houdt zich aanbevolen voor kopij. In het
algemeen gaat haar voorkeur uit zowel naar weten-
schappelijke artikelen als naar meer essayistische
bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis,
kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de
Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst.
Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt
volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat
kunnen worden opgevraagd. *De Vrije Fries* kent een *peer
review* procedure en is geïndexeerd door de European
Science Foundation (ERIH PLUS). Bijdragen kunnen
aan peer reviewers worden voorgelegd. (Deze bijdragen
zijn in de inhoudsopgave gemerkt met een *).

Inhoud

	Fan de redaksje / Van de redactie	5
	THEMA: VAN BUORSKIP TOT GLOBAL VILLAGE: SPORT EN IDENTITEIT	
Daniël Rewijk	Ludodiversiteit of identiteitsconstructie? <i>Traditional sports and games</i> in de cultuurgeschiedenis	8
Philip Dine*	Sport and Cultural Identity in Brittany From Pre-modern Contexts to Post-modern Contexts	18
Leif Yttergren*	Paerk and Varpa Traditional Sport and Regional Identity on Gotland	28
Marieke Verweij*	Us Atsje! Atje Keulen Deelstra: schaatsster in Friesland, vrouw van de natie	38
Pieter Breuker*	Beeldvorming van het kaatsen Van 'spel der pootelingen' naar cultuursport	48
	BIJDRAGEN	
Lianne van Beek	Friese Lieve Vrouwen De verering van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden in de vroege zestiende eeuw	62
Ige Verslype, Annemieke Heuft en Margriet van Eikema Hommes*	De geschilderde kamer in het Martenahuis te Franeker Ontstaansgeschiedenis, oorspronkelijke gedaante en latere aanpassingen	78
Henk Boels*	De guillotine in Leeuwarden en Groningen in de Franse tijd, 1810-1813	126
Margriet Fokken*	Friese slaveneigenaren in Suriname en Curaçao in beeld Compensatiegelden vanwege de afschaffing van de slavernij als lens op Friese betrokkenheid bij slavernij	142
	ESSAY	
Eddy Wymenga	Gjin miensker sûnder mienskip	160
	KRONIEK	
Nelleke IJssennagger	Archeologische Kroniek van Fryslân over 2016	168
	Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2016	181
	Over de auteurs	183

Fan de redaksje / Van de redactie

Er valt in dit redactionele woord vooraf beslist wat te melden, meer dan de gebruikelijke toelichting op de inhoud. Allereerst zal het de trouwe lezer meteen zijn opgevallen dat deze jaargang van *De Vrije Fries* in een nieuwe jas is gestoken. Na negentien afleveringen – met die van 1998 als eerste – was het tijd voor vormvernieuwing. Er is gekozen voor onder meer een bredere bladspiegel met twee tekstkolommen per pagina. Verder zijn de eindnoten ingeruild voor voetnoten; verwijzingen en verklaringen staan hierdoor voortaan dicht bij de corresponderende tekst. Bovendien is de nieuwe papiersoort geschikt voor kleurenfoto's, zodat we die ook kunnen plaatsen op hun meest logische plek, dus niet langer in aparte kleurkaternen. We hopen dat de gewijzigde vormgeving onze trouwe lezers zal bevallen en ook nieuwe aantrekt. Hoort u – misschien beter: hoor jij – bij degenen die nu voor het eerst *De Vrije Fries* in handen hebben, dan heten we u / je van harte welkom in de wereld van dit medium voor 'wetenschappelijke artikelen en meer essayistische bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis, kunst, literatuur en archeologie' – zoals het zo mooi op onze website staat. Hoe het ook zij, *De Vrije Fries* is een modern eenentwintigste-eeuws tijdschrift dat geworteld is in de eerste helft van de negentiende eeuw. Daarop kunnen slechts weinig periodieken in Nederland zich laten voorstaan.

De gewijzigde vormgeving is niet het enige nieuws. Na enkele jaren van voorbereiding is onze aanvraag opgenomen te worden in de 'European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences' (ERIH PLUS) gehonoreerd (zie <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/>). Om dit te bereiken moest *De Vrije Fries* aan verschillende criteria voldoen. We zijn daarom enkele jaren geleden begonnen met een externe peerreview procedure, wat inhoudt dat binnengekomen artikelen anoniem door enkele deskundigen worden beoordeeld. Ook staan daarom op onze webpagina (<http://www.friesgenootschap.nl/index.php/nl/abstracts-nl>) samenvattingen van

de artikelen die in de laatste jaargangen zijn verschenen. Aan een breed samengestelde redactie, werkzaam in verschillende instellingen en op verschillende terreinen, voldeden we al. Via deze internationale erkenning hopen we *De Vrije Fries* nog beter op de wetenschappelijke kaart te kunnen zetten. Toch willen we tegelijkertijd een tijdschrift blijven presenteren voor een brede doelgroep en niet alleen de strikt wetenschappelijke en gespecialiseerde circuits bedienen.

Dit laatste betekent onder andere het kiezen van thema's en onderwerpen die wetenschappelijk vernieuwend zijn en tegelijkertijd breed en maatschappelijk relevant zijn. Sport in Fryslân en Friese sport is een uitstekend voorbeeld van zo'n thema, zo betoogde ons redactielid Arjen Dijkstra. De bestudering van sportgeschiedenis is immers nog maar amper de kinderschoenen ontgroeid, hoewel talloze mensen sport beoefenen. De redactie vroeg daarom het Frysk Genoatskip een sporthistorisch congres te organiseren waarvan bijdragen gepubliceerd zouden kunnen worden in dit jaarboek. Sporthistoricus Daniël Rewijk werd aangezocht voor de inhoudelijke invulling van dit congres, dat gehouden is op 10 februari 2017 in het Historisch Centrum Leeuwarden, onder de titel 'Van Buorskip tot Global Village: Over sport en identiteit'. Hij schreef ook de introductie op het themadeel waarmee we deze aflevering openen en dat verder vier artikelen bevat. Dit viertal heeft als grote gemeene deler de betekenis van sport in de vorming van de natie. Het eerste komt van Philip Dine, die aan de hand van het Bretons worstelen ingaat op sport en culturele identiteit in Bretagne. Leif Yttergren gaat op vergelijkbare wijze te werk via de jaarlijkse Stångaspelen op het Zweedse eiland Gotland. Marieke Verweij brengt ons dicht bij huis, bij Atje Keulen-Deelstra, die als getrouwde vrouw een grote bijdrage leverde aan de emancipatie van het langebaanschaatsen voor vrouwen in Fryslân en de rest van Nederland. De nieuwe kunstijbaan in Leeuwarden is dan ook terecht naar haar vernoemd. Pieter Breuker sluit af met

zijn onderzoek naar stereotyperingen in het kaatsen, een nog altijd levende sport in het *Fryske klaaigebiet* die daarom als typisch Fries cultureel erfgoed wordt beschouwd. Zie verder de introductie van Rewijk voor de bredere context.

Na het themadeel volgen vier losse artikelen. Lianne van Beeks bijdrage gaat over de Maria-verering in de vroege zestiende eeuw. In nota bene hetzelfde decennium als waarin Maarten Luther de Reformatie ontketende, begon in Leeuwarden en Bolsward de verering van Mariabeelden op gang te komen. Van Beek concludeert dat deze praktijk van vijf eeuwen geleden met zowel religieuze boetedoening als Fries politiek verzet tegen vreemde inmenging te maken had. Ige Verslype, Annemieke Heuft en Margriet van Eikema Hommes doen vervolgens verslag van hun onderzoek naar de kamer in de Franeker Martenastins die begin achttiende eeuw in opdracht van de regent Suffridus Westerhuis van wandschilderingen is voorzien. Zij onderzochten hoe deze kamer sindsdien is veranderd. We bedanken ons oud-redactielid Marjan Brouwer die nog betrokken wilde zijn bij de redactie van dit artikel.

Door de Inlijving van 1810 werd zoals bekend het voormalige Koninkrijk Holland onderdeel van het Franse keizerrijk van Napoleon. Gevolg hiervan was invoering van de Franse wetgeving, inclusief de strafuitvoering met de guillotine. Henk Boels onderzocht de drie gevallen in de noordelijke departementen waarbij dit strafwerktuig is gebruikt. Tresoar Fellow Margriet Fokken rekt daaropvolgend af met de gedachte dat Fryslân geen aandeel heeft gehad in de slavernij. Zij toont aan dat er bij de Nederlandse afschaffing van de slavernij in 1863 ook wel degelijk Friese aandeelhouders waren die aanspraak maakten op compensatiegelden.

Het essay in deze aflevering komt van Eddy Wymenga. Hij bepleit een nieuwe invulling te geven aan de benaming *miensker*, het gemeenschappelijke gebruik van het landelijke gebied. Hierbij zou duurzame landbouw het uitgangspunt moeten

zijn. De twee laatste onderdelen van deze aflevering zijn wederom de archeologische kroniek – bijeengebracht door redactielid Nelleke Ijssennagger – en het jaarverslag 2016 van het Frysk Genootskip. De samenstelling van de redactie bleef dit jaar ongewijzigd.

Ut namme fan de redaksje / Namens de redactie,
Joop Koopmans

THEMA

Ludodiversiteit of identiteitsconstructie?

Traditional sports and games in de cultuurgeschiedenis

DANIËL REWIJK

Waar 'het kleine' het podium deelt met 'het grote' kan alleen zelfbewustzijn leiden tot zelfbehoud. Dit geldt wellicht ook voor de Friese sporten die tijdens de twintigste eeuw terrein – participatie en zichtbaarheid – verloren op internationale sporten als voetbal, tennis en golf. Fierljeppen, skûtsjesilen en kaatsen bleven behouden als een totem van Friese cultuur, waar in andere streken het eigen sportief erfgoed marginaliseerde tot folklore, opgevoerd tijdens *re-enactment* evenementen. In dit themadeel over 'Sport en Identiteit' worden enkele voorbeelden uitgewerkt, waarin verschillende schalen – lokaal, regionaal, nationaal, internationaal – van identificatieprocessen in sport worden uitgelicht. Het gaat in de meeste gevallen om de uitwerking van presentaties die

gehouden werden tijdens het congres *Van Buorskip tot Global Village, over sport en identiteit*. Hier verwezen de sprekers vaak naar de conflictueuze verhouding tussen lokale of regionale identiteiten én processen van nationale eenwording: van wie is het icoon? Abe Lenstra bijvoorbeeld had volgens Yme Kuiper een Friese en nationale heldenstatus, maar ook een uiterst complexe verhouding met de keuzeheren voor Oranje van de KNVB.¹ In de lange tijd zo prangende vraag of de Elfstedentocht in de eerste plaats een Friese traditie is of het hoogtepunt van de nationale schaatscultuur zit eenzelfde soort spanning.² (afb. 1) Steeds beweegt men zich tussen het accentueren van het Friese 'sporteigen', verbinding met de nationale eenheidscultuur en verzet tegen de ongeremde expansie daarvan.

1. Geen twijfel mogelijk: voor Hindeloopen was de Elfstedentocht in 1933 een Fries evenement, waar de rest van Nederland als gast bij mocht zijn. Collectie Tresoar, Leeuwarden

1 Congresbijdrage Y. Kuiper, 'A-be! A-be! A-be! Van voetbalheld tot clubicoon', Leeuwarden, 10 februari 2017.

2 Congresbijdrage D. Rewijk, 'Elfstedentocht: Wanneer Fries, wanneer Nederlands?', Leeuwarden, 10 februari 2017.

In het veld

In de benadering van deze problematiek onder sporthistorici is in de afgelopen decennia een scheiding aan te wijzen tussen activisme en analyse. De activistische visie op de spanning tussen het uniformisme van de globalisering en het overeind houden van lokale diversiteit, werd grondig uitgewerkt tijdens een congres van de International Society for the History of Physical Education and Sport (ISHPES) in Duderstadt (2000).³ Dit congres was verbonden met het wereldfestival 'Traditional Sports and Games' van de 'Trim and Fitness International Sport for All Association' (TAFISA) in Hannover. TAFISA is ook de organisatie achter de European Sport For All Games in Fryslân (2018). De deelnemers aan het congres in Duderstadt zagen een dringende noodzaak om 'traditional games' te stimuleren. Want zoals kunstschaten kunnen vergaan door roof, en ontginningen en verstedelijking ten koste gaan van de natuur, zo wordt sportief erfgoed bedreigd door aanpassing aan de wetten van (internationale) sportificatie. De wereldwijde bekendheid gaat onherroepelijk gepaard met verlies aan cultuurwaarde en de unieke aanknopingspunten voor lokale identificatie met sportief erfgoed.⁴ Het activisme van de betrokken academici blijkt vooral uit de oproep tot vorming van werkgroepen als strategie tot behoud van traditionele spelen en sporten. Eén ervan zou tot een evaluatie moeten komen waarin deze tradities beoordeeld worden op inclusiviteitswaarde – gunstig gezondheidseffect, geringe eisen aan motorische vaardigheden en lol – en de geschiktheid als kinderspel.

De biologische metafoor ter ondersteuning van het behoud van sportieve tradities is nader uitgewerkt door de Belgische sporthistoricus Roland Renson in zijn concept van 'ludodiversiteit'. Renson betoogt dat met het verdwijnen van sportief

erfgoed dezelfde dynamiek optreedt als in het uitsterven van organismen in een ecosysteem. Traditionele sporten vallen ten prooi aan 'overbejaging' (verbodsbepalingen in de wet, al of niet ingegeven door een beschavingsoffensief), 'de introductie van exoten' (als voetbal en basketbal) en 'habitatvernietiging' (waarmee Renson doelt op de versplintering van de culturele context waarin speltradities betekenis dragen). Het steeds sneller verdwijnen van speltradities door 'sportificatie' resulteert in de monomane trend om de overgebleven ludodiversiteit in de wereld te reduceren tot een monocultuur op bewegingsgebied.⁵ Renson put hoop uit de neiging tot *glocalization*, waarin lokale initiatieven in aantrekkingskracht groeien en er een kleinschalige culturele tegenbeweging ontstaat tegen internationale eenvormigheid. In een tijd van verregaande corruptie in de mediasport en internationale sportorganisaties biedt het concept van ludodiversiteit houvast aan de activisten en wellicht tegenwicht tegen de kaalslag die zij zien.

In zowel methodiek (inventariseren, classificeren en propageren) als de betoogtrant (de marginalisering van (sportieve) tradities als existentiële bedreiging) lijken deze moderne bewakers van 'ludodiversiteit' een beetje op negentiende-eeuwse volkskundigen. Zij gingen evenzeer uit van de cruciale waarde van lokale culturele eigenaardigheden in dialect, religie, klederdracht, festiviteiten en sport. Hoe deze zaken in een speltraditie kunnen samenvallen bleek uit de congresbijdrage van Theo Bollerman over de betekenis van Pelota in Baskische lokale gemeenschappen.⁶ Vanuit nationaal perspectief beschouwden de folkloristen specifieke lokale cultuurverschijnselen als een bezinsel van een premoderne, authentieke cultuur waarvan het moderne, industrialiserende Nederland ver was afgedreven.⁷ Iemand als Jan ter Gouw trachtte in zijn nog altijd veelvuldig aangehaalde

2. EDO tegen Heerenveen, doelman Wille en Abe Lenstra (11 april 1948). Fotograaf J.D. Noske, Fotocollectie Angfo, Nationaal Archief

werk *De Volksvermaken* zoveel mogelijk regionale gewoonten vast te leggen, voordat het te laat was. Hij had daarbij ruime aandacht voor spel en sport.⁸

In het zelfbewuste Fryslân kreeg dit folklorisme in de negentiende eeuw meer gewicht dan in andere delen van het land, door de eigen taal, de welstand in de provincie en de sterke vertegenwoordiging van Friese notabelen in de nationale bestuurlijke elite. Uit deze Friese Beweging – gedragen door de stedelijke elite van adel en patriciaat – kwam ook de aanzet tot oprichting van het Fries Genootschap.⁹ Een latere generatie Friese nationalistes aanschouwde de opkomst van moderne sporten als voetbal, tennis en korfbal en roemde Friese sportieve tradities als een tegenhanger en natuurlijke uitingsvorm van de Friese identiteit.

Pieter Jelles Troelstra herinnerde zich uit zijn jeugd in Stiens de agonale grondhouding die het Friese plattelandsbestaan kleurde:

In die buurten, rondom die kerkhoven in de dorpen, leidt het dorpsvolk zijn stil leven van zwoegen en sparen, nu en dan afgewisseld door kermessen, harddraverijen, kaatspartijen, aan den waterkant hardzeilen en des winters, als geheel Friesland kermis houdt op het ijs, de hardrijderijen en de levendige wedijver op schaatsen van oud en jong. Dat alles is geen aangeleerde "sport", maar groeit met de Friezen op, zooals zij opgroeien met dat frissche vrolijke leven, met dien wedijver, die den Friezen in alles bijblijft en hen bij alles, wat zij ondernemen, aanvuurt de eerste te zijn, te vechten en het te winnen.¹⁰

³ De papers van dit congres zijn gebundeld in: G. Pfister (ed.), *Games of the past – Sports for the future. Globalisation, Diversification, Transformation* (Sankt Augustin 2004); aldaar: G. Pfister, 'Traditional sports and games proposal for a declaration', 185-187.

⁴ Pfister, 'Declaration', 185.

⁵ R. Renson, 'Ludodiversity: Extinction, survival and invention of movement culture', in: Pfister, *Games of the past*, 10-19, aldaar 17. Vertaling en parafrasering door de auteur.

⁶ Congresbijdrage Th. Bollerman, 'Pelota: Baskisch bindmiddel', Leeuwarden, 10 februari 2017.

⁷ Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering, musealisering en nationalisering van de volkscultuur* (Nijmegen 2001), 123.

⁸ J. ter Gouw, *De volksvermaken* ([Amsterdam 1970] oorspr. ed.: Amsterdam 1871).

⁹ G. Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998) en idem, 'Om de erfenis van Friso. 175 jaar Fries Genootschap', *De Vrije Fries* 82 (2002), 32.

¹⁰ P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, I. Wording* (Amsterdam 1950), 185. De passage is afkomstig uit een lezing die Troelstra hield voor een Fries publiek in Den Haag in 1910 onder de titel 'Fen Liet en Libben'.

De eerste generatie sportbestuurders in Friesland wilde het aanzien van sport verbeteren door het ‘uit de kroegsfloor’ te halen en te zuiveren van corrupties als prijsdeling, grof taalgebruik, indecente kledij en onhygiënisch gedrag. Maar binnen de heersende cultuurnormen was de ouderdom van Friese sporttradities ook een valide argument voor burgerlijke bemoeienis met de ‘volksvermaken’.¹¹ De angst voor marginalisering of zelfs teloorgang door de opmars van de ‘Engelse ziekte’ – zoals moderne sport wel werd gezien – stimuleerde de belangstelling vanuit de notabelenelite voor Friese sport. Pieter Breuker toont in zijn bijdrage ‘Beeldvorming van het kaatsen. Van “spel der pootelingen” naar cultuursport’, hoe aan kaatsen verreikende historische wortels werden toegeschreven. Breuker voert PC-grondlegger Jan Bogstra op die in een brief aan koning Willem III beweerde dat de eerste kaatsbanen in Friesland waren aangelegd door Romeinse legionairs. Schaatschroniqueurs als J. van Buttingha Wichers, W.J.H. Mulier en S.H. Hijlkema stelden in hun boeken de Friese ijstradities centraal. Volgens Hijlkema, oprichter en eerste voorzitter van de Friesche Ijsbond, werd de Fries ‘met schaatsen aan zijne voeten geboren, even goed als een jonge Pruis met een kleine *Pickelhaube* op zijn hoofd ter wereld komt.’¹² Ook in het Fries nationalisme golden oude sportieve gebruiken als manifestaties van een gemeenschappelijke lotsbestemming van het Friese volk.

Door bemoeienis van volkskundigen, ethnografen en verzamelaars in de negentiende eeuw werd de volkscultuur – in authentieke of gefabriceerde vorm – een grondstof voor de politieke, muzikale en literaire verbeelding van de elitecultuur.¹³ De intellectuele inspanning van deze folkloristen verschilt niet wezenlijk van het onderzoek van hedendaagse hoeders van ‘ludodiversiteit’. In beide benaderingen staat een morele overtuiging centraal dat (kleinschalige) cultuurverschijnselen

moeten worden beschermd tegen de uniformiteit van een (inter)nationale eenheidscultuur. Toen door modernisering en industrialisatie, nu door globalisering. Om te redden wat er te redden valt moeten gebruiken worden geregistreerd, beschreven en van enige context worden voorzien. Dit genereert in het beste geval interessante empirische gegevens, maar de vooringenomenheid en het activistische standpunt beperken de zeggingskracht van dit soort studies in een wetenschappelijk discours.

Vanuit de verte

Een vergelijkende en analytische benadering van het corpus van praktijken, verhalen, poëzie, kleedwijzen, interieurs, eetgewoonten, muziek, liedjes, dansjes en sport werd ontwikkeld door sociologen en antropologen. De objectiverende, vergelijkende en analytische aanpak die sociologen als Durkheim en Weber rond 1900 ontwikkelden in hun beschouwing van cultuur, is pas in de laatste veertig jaar onder cultuurhistorici gemeengoed geworden. In studies over nationalisme oogstte Benedict Anderson veel weerklank met zijn concept van *imagined communities* en Eric Hobsbawm en Terence Ranger kregen veel navolging met hun constructivistische benadering van *invented traditions*. Dit begrippenpaar werd als heuristisch en vaak ook als verklarend model leidend, maar niet zelden resulteerde een routinematige toepassing van Andersons multidisciplinaire en subtiële cultuurbenadering in een vulgaat: een mechanistisch, *top-down* cultuurverspreidingsmodel. Bij Hobsbawm lag deze hiërarchische cultuurbenadering in zekere mate in de oorspronkelijke theorie opgesloten. In zijn marxistische geschiedmodel volgen cultuuruitingen uit de sociaal-politieke verhoudingen in een samenleving.¹⁴

Tegelijkertijd scherpten historici het antropologisch oog voor symboliek en voor de nuances,

gelaagdheid en subversie in processen van culturele verandering en cultuurtransfers. Geïnspireerd door het werk van antropologen als Victor Turner en Clifford Geertz richtten historici hun aandacht op de culturele codes van het alledaagse en veruimden zo de kaders van hun cultuurbegrip.¹⁵ Niet voor niets ontwikkelde de sportgeschiedenis zich juist in de jaren tachtig en negentig tot volwaardige subdiscipline. Onder sporthistorici was de Amerikaan Elliot Gorn een voorloper. Hij combineerde een goed gedocumenteerde sociologische analyse met een antropologische duiding van symboliek en betekenisgeving in sport. Hiermee wist hij zelfs het *gouging* – een vechtsport in Amerikaanse *frontier*-gemeenschappen waarbij de oogballen van de opponent het doelwit waren – navoelbaar te maken.¹⁶ Hoe gedetailleerd de wetenschappelijke belangstelling voor alledaagse zaken inmiddels is, bleek uit de presentatie die de Vlaamse sporthistoricus Pascal Delheije gaf over het gebruik van cyclocrossfietsen tijdens ATB-evenementen.¹⁷

Door deze nieuwe antropologische oriëntatie groeide ook het besef dat uitwisseling van cultuurgoed plaats vindt op alle mogelijke niveaus en schalen. Naast de ideeënuitswisseling tussen makelaars uit de maatschappelijke elite draagt bijvoorbeeld ook de populaire pers sinds halverwege de negentiende eeuw volop bij aan die uitwisseling. Daarbij kwam het besef dat ogenschijnlijk gestandaardiseerde cultuurgoederen (zoals voetbal) in een nieuwe context door de ontvangende partij vaak ingrijpend worden aangepast aan eigen maatschappelijke structuren, opvattingen en voorkeuren. Ze worden door de nieuwe groep toe-

geëigend.¹⁸ Voorbeelden hiervan zijn verzuilde voetbalbonden in Nederland of de toepassing van magie door West-Afrikaanse voetbalelftallen. Een begrenzing bleef niettemin nog lang overeind: ook in de meer verfijnde benadering van *cultural transfers* is de natiestaat in veel gevallen nog altijd het uitgangspunt en de maatstaf. Reeds in het vroegste stadium van ontwikkeling, begin twintigste eeuw, was de internationale sport verregaand geglobaliseerd. Gijsbert Oonk gaf daarvan typerende voorbeelden tijdens zijn lezing over de geschiedenis van migratie en verwisseling van nationaliteit door topsporters.¹⁹

Volgens Joep Leerssen miskent de hang naar een nationaal perspectief onder cultuurhistorici het grensoverschrijdende karakter van de cultivering van cultuur die in de negentiende eeuw op gang kwam. Juist de zoektocht naar de meest particularistische, eigenaardige verschijnselen – folklore – noemt hij een ‘transnational vogue, an epidemic transmitted from one roaming text or intellectual to another.’²⁰ Om de netwerken van cultuuruitswisseling in Europa aan te wijzen en te begrijpen hoe ze werken, ontwikkelde Leerssen een online-platform. De *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* (ERNIE) brengt het cultuurnationalisme van bijna veertig Europese taalgemeenschappen in kaart met een matrix van de wijzen waarop de inventarisatie, de interpretatie en propaganda vorm kreeg op het gebied van bijvoorbeeld taal, literatuur, geschiedenis, erfgoed, liederen, festivals en traditionele sport.²¹

Tussen al deze cultuurverschijnselen neemt sport door zijn zichtbaarheid en herkenbaarheid

¹¹ Y. Kuiper, ‘Van volksvermaak naar Fries sportfestijn’, in: P. Breuker en J.P. Janzen, *De vijfde woansdei; 150 jier PC, 1853-2003* (Franeker 2003), 33.

¹² S.H. Hylkema, *Nederlandsch handboek voor Ijssport* (Amsterdam [1887]), 25. Zie ook: J. van Buttingha Wichers, *Schaatsenrijden* ([Amsterdam 1975] oorspr. ed. Den Haag 1888) en W.J.H. Mulier, *Wintersport* (Haarlem 1893).

¹³ P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (Londen 1978): ‘The discovery of the people’, 3-23.

¹⁴ B. Anderson, *Imagined communities, reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen / New York 1991, herziene editie [1983]); E. Hobsbawm en T. Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

¹⁵ P. Burke, *What is cultural history* (2nd ed.; Londen 2008), vooral hoofdstuk 3: ‘The moment of historical anthropology’.

¹⁶ E. Gorn, ‘“Gouge and Bite, Pull Hair and Scratch”: The Social Significance of Fighting in the Southern Backcountry’, in: *The American Historical Review* 90, nr. 1 (1985), 18-43. Ook: *The manly art, the lives and times of the great bare-knuckle champions* (Ithaca 1986).

¹⁷ Congresbijdrage P. Verheijen, ‘Is veldrijden de Vlaamse “nationale” sport?’, Leeuwarden, 10 februari 2017.

¹⁸ Inmiddels wordt dit concept voor de analyse van cultuuroverdracht – dat lang werd gebruikt om de autonomie van maatschappelijke minderheden en groepen in de marge te benadrukken, als correctie op de overheersende *top-down* benadering – ingezet in debatten over racisme. *Appropriation* staat daarin voor de onachtzame exploitatie van cultuurgoed van minderheden door de dominante meerderheid.

¹⁹ Congresbijdrage Gijsbert Oonk, ‘Wie hoort bij de natie? Geglobaliseerde sport en lokale identiteiten’, Leeuwarden, 10 februari 2017.

²⁰ J. Leerssen, ‘Oral epic: the nation finds a voice’, in: T. Baycroft en D. Hopkin (eds.), *Folklore and nationalism in Europe during the long nineteenth century* (Leiden 2012), 11-26, 25.

²¹ <http://spinnet.humanities.uva.nl/mapping>. In 2018 verschijnt de encyclopedie ook in fysieke vorm: 2000 pagina's in twee delen, bij Amsterdam University Press.

voor een massapubliek een eigen plaats in, zo demonstreerde Leerssen tijdens zijn *keynote lecture* in Leeuwarden.²² Sport is niet alleen in gemediatiseerde vorm een massamanifestatie, op lokale schaal is ook breedtesport relatief massaal, denk aan de participatiegraad tijdens schooltoernooien van kinderen in het speelveld en ouders langs de lijn. Ook het performatieve en dramatische karakter – voor zowel deelnemers als scanderende toeschouwers in het publiek – maakt sport een interessante cultuurvorm. In een inleiding op de lemmata in de categorie ‘Sports and Pastimes’ van *ERNIE*, duidt Marjet Derks de nauwe band tussen sport en nationalisme als volgt:

Interacting as it did with the rise of middle-class leisure-time sociability, sport manifested itself in a strong associational life and called forth, not only the display of physical prowess, but also the communal experience of mass gatherings, flag waving, ritualized ceremonies and communal singing. Sports displays were nationalist vehicles par excellence.²³

Wat voor sport en nationale identiteit geldt, geldt niet minder voor identificatieprocessen op lokale en regionale schaal. Dat die drie schalen dooreen kunnen lopen bleek tijdens het verhaal dat Jon Verriet hield tijdens het congres *Van Buorskip tot Global Village* over provinciale voetbalidentiteiten in Gelderland en Fryslân.²⁴ Uit de bijdrage van Phil Dine over de ontwikkeling van sport in Bretagne in periodes van natievorming én Europese eenwording blijkt dat de sportieve eigenheid aanvankelijk zwaar onder druk stond en het Bretons worstelen (*ar gouren*) verregaand marginaliseerde. In de hedendaagse verhoudingen binnen de natie verkrijgt *ar gouren* juist overheidssteun, in dit geval meer ter ondersteuning van immaterieel erfgoed dan tot instandhouding van de meer universele waarde van ‘ludodiversiteit.’ Leif Yttergrens artikel

in dit jaarboek over traditionele sport op Gotland laat iets soortgelijks zien.

Frysk Spul

Als voorbeeld van de relatie tussen sport en nationalisme is Friese sport opmerkelijk, omdat daar twee krachten op elkaar inwerken. Aan de ene kant bood de Friese sportcultuur in de negentiende eeuw authentieke vormen die als relictten van een verdwenen – want gemoderniseerde – nationale cultuur de natie naar zijn historische wortels leidden. Dat trok ook de aandacht van het koningshuis, zo bleek uit de congresbijdrage van Jan Rijpstra: ‘Volksvermaken, Sport en Oranje: een strategische keuze?’ Aan de andere kant bedient ze (nog altijd) Friese nationalisten die kaatsen en *fierljeppen* inzetten als assistenten van de Friese taal ter versterking van de culturele en politieke autonomie. In de eenentwintigste eeuw zijn Friese elementen in de nationale sportcultuur vrijwel onherkenbaar genationaliseerd en dragen ze vooral de regionale cultuur. Maar dat ging niet zonder slag of stoot. Een belangrijk deel van de inspanning van Friese sportorganisaties richtte zich op zelfbehoud tegenover de expansie van de (nationale) moederorganisatie.

Een goed voorbeeld is een polemiekt kort na de Tweede Wereldoorlog rond de claim ‘Fries dammen bestaat niet.’²⁵ (afb. 3) Het spel dat volgens een ingezonden brief in de *Leeuwarder Courant* ‘slechts in enkele gehuchten van Friesland’ werd gespeeld, zou slechts een ‘bastard’ zijn van het ‘Frans-Pools’ dammen. De grote voorvechter op dat moment van de Friese spelvariant, W. Ennema uit Franeker, beled niet alleen zijn ‘gehechtheid aan hetgeen onze voorouders ons hebben nagelaten’, hij stelde ook dat het Fries dammen in levendigheid het spel van de Nederlandse Dambond overtrof. De nationale bond zou zelfs op het punt staan om het ‘oer alles’-slaan van het Friese spel over te nemen.²⁶

3. In de iconografie die de folklorisering van Friese tradities produceerde was ook plaats voor het damspel (ca. 1920). Collectie Tresoar, Leeuwarden

Na de gelijkschakeling tijdens de Duitse bezetting te hebben overleefd, voelden de dammers in het *Frysk Spul* zich niettemin hevig bedreigd: ‘yn sahwat alles op dizze wrâld (en net it minst yn ‘e forhâlding Nederlân-Fryslân) hat “de greate” ommers noch nea each foar “de lytse” hawn.’²⁷ Een soortgelijke discussie werd belicht in de congresbijdrage van Mark Verhoeve over de Noord Nederlandse Watersport Bond.²⁸ Maar het kon ook omgekeerd: de nationale schaatsbond die onder druk uit Friesland de schaatsvrouw een gelijkwaardiger positie moet vergunnen. Dit komt naar voren in de bijdrage van Marieke Verweij in dit themadeel ‘Us Atsje! Atje Keulen Deelstra: schaatsster in Friesland, vrouw van de natie’.

Leeuwarden 2018: European Sport for All Games

De provinciale en lokale overheden in Fryslân zijn nog altijd actief als conservator van het sportief erfgoed, getuige het programma *Fryske sport in dyn klasse* dat Sport Fryslân aanbiedt in het primair onderwijs. (afb. 4) Leerlingen maken daarin kennis met kaatsen, Fries dammen, *fierljeppen*, *skûtsjesilen*, schaatsen en paardensport.²⁹ Anne Jochum de Vries (directeur van Sport Fryslân) legde tijdens het congres *Van Buorskip tot Global Village* uit dat de voorkeurspositie van Friese sporten bij het stimuleren van beweging onder de schooljeugd, ook het behoud van sportief erfgoed tot doel heeft. Sommige van de kritisch ingestelde (cultuur)historici die het congres bijwoonden fronsten de wenkbrauwen bij wat zij zagen als onvervalste cultuur-

²² Congresbijdrage J. Leerssen, ‘Tussen traditie en mobilisatie, Sport en Lichamelijke Opvoeding als instrument van natievorming’, Leeuwarden, 10 februari 2017.

²³ <http://romanticnationalism.net/viewer.p/21/56/object/122-160694>.

²⁴ Congresbijdrage J. Verriet, ‘Spelen met traditie. Provinciale voetbalidentiteiten in Gelderland en Friesland’, Leeuwarden, 10 februari 2017.

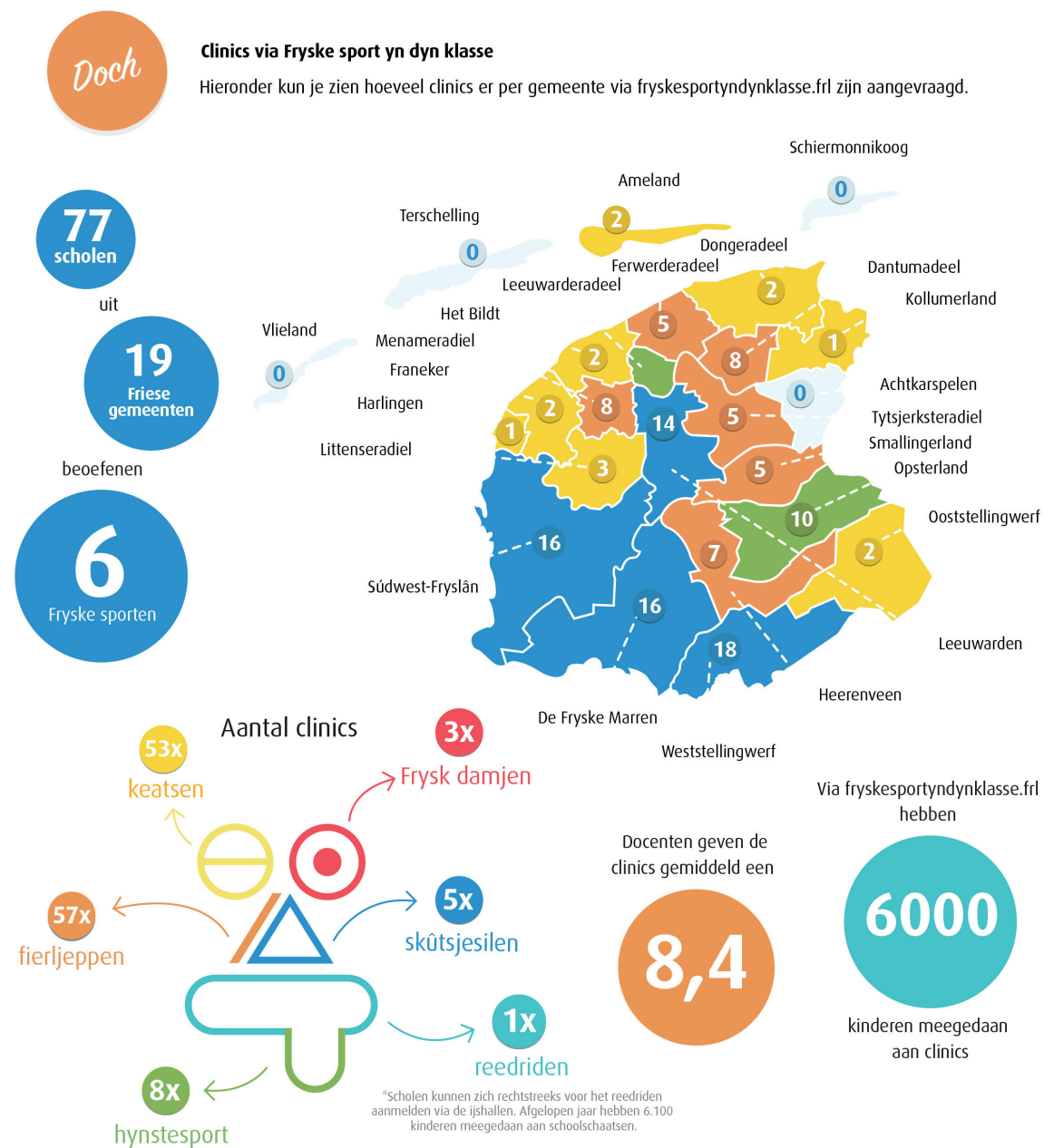
²⁵ Arnold, ‘Fries dammen bestaat niet’, *Leeuwarder Courant* (10 november 1947).

²⁶ Ingezonden reactie W. Ennema, *ibidem* (13 november 1947).

²⁷ Ingezonden reactie J.W. Bakker, *ibidem* (25 november 1947).

²⁸ Congresbijdrage M. Verhoeve, ‘16m2 : Het NNWB als Fries alternatief in de zeilsport’, Leeuwarden, 10 februari 2017.

²⁹ www.fryskesportyndynklasse.frl.

4. *Overzicht van de aangevraagde clinics van Friese sporten via fryskesportyndynklasse.frl. Kaart: Sport Fryslân*

politiek. Zij zagen niet veel in de rol van historicus als schatbewaarder.

Tussen 3 en 7 augustus 2018 vindt in Fryslân onder auspiciën van TAFISA de eerste Europese variant van de eigen Wereldspelen plaats, de

'European Sport for All Games'. Het is één onderdeel van de evenementenkalender van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad van Europa. Tijdens dit *flagship event* van TAFISA vinden demonstraties van traditionele sporten en vriendschappelijke

wedstrijden plaats, maar ook culturele bijeenkomsten, conferenties en een expo. De organisatie prijst het evenement zelf aan als 'a week-long spectacular display of colour, dance, sports, culture, peace, friendship and fun'.³⁰ De organisatie heeft een tweeledig doel: het wil enerzijds een vitrine zijn voor 'traditional sports and games' vanuit de hele wereld, anderzijds biedt het zichtbaarheid aan 'unique and interesting modern sports (extreme, beach and new sports are just some examples)'.³¹ Of in Leeuwarden ook het post-postmoderne sporteigen uit Finland – waar de festivalsfeer rond 'wereldkampioenschappen' moerasvoetbal, telefoonwerpen en vrouwsjouwen de laatste jaren elke Olympische ambitie kapot relativeert – een plek krijgt is mij niet bekend.³²

Gesteld kan worden dat TAFISA – en volgend jaar dus Leeuwarden – een nieuw tehuis biedt aan sportief en cultureel erfgoed, aan de ludodiversiteit. Een platform voor oude cultuurvormen en ‘ludodiversiteit’ in een wereld die door de materialistische massacultuur wordt bepaald, een platform dat bovendien deels vorm wordt gegeven naar de wetten van diezelfde materialistische massacultuur.³³ Of dit streven gezien moet worden als reservaat, museum of juist als sjabloon voor een legitieme en authentieke sport in de eenentwintigste eeuw hangt onder meer af van de mate waarin de historicus zichzelf ziet als schatbewaarder.

30 <http://www.tafisa.org/tafisa-world-sport-for-all-games>.

31 *Ibidem.*

32 A. Keh, 'Finland has a sports screw loose', *New York Times* (27 juli 2017).

33 A. van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015).

Sport and Cultural Identity in Brittany

From Pre-modern Contests to Post-modern Contexts

PHILIP DINE

Any discussion of the relationship between sport and cultural identity in Brittany inevitably highlights the contested status of this territory within the French nation-state. The Duchy of Brittany came into existence in the tenth century, maintaining its independence until 1532, when it acceded to a union with the Kingdom of France. In spite of its incorporation into a state then emerging as one of Europe's strongest, Brittany managed to retain a good deal of autonomy under the monarchical *Ancien Régime*. However, the French Revolution of 1789 set in motion a process of political and cultural assimilation that ultimately transformed Brittany into an integrated region of modern France. This transformation was particularly dramatic in the countryside, which remained strongly marked by regional diversity, including the use of local languages. The revolutionary project of the First Republic (1792-1804) would be briefly reasserted by the short-lived Second Republic (1848-1852), and then durably implemented by the Third Republic (1870-1940). Linguistic conformity was a core aspect of the cultural homogenization pursued by this last regime, a process charted by Eugen Weber in his celebrated study, *Peasants into Frenchmen* (1977).¹ Weber notes that Breton was among the most important of the traditional languages still used by an estimated quarter of the population of France in 1870. However, it proved unable to resist the Third Republic's determined marginalization of regional languages.² In what Weber characterizes as a quasi-colonial process of subjugation, the strongly

centralized state exploited the national education system and compulsory military service, as well as the monopoly position of the French language, to stamp out cultural diversity.

Intriguingly, the Third Republic also sought to mobilize sport in the wake of the country's catastrophic defeat in the Franco-Prussian War of 1870, as part of a broader patriotic project of *Revanche*, which included particularly a determination to recapture the lost provinces of Alsace and Lorraine. Ironically, sports-minded patriots looked first to a victorious Germany for inspiration, specifically the *Turner* (military gymnastics) movement of Friedrich Ludwig Jahn. Later, they would seek inspiration in the school-based athletic sports of France's other hereditary enemy, Great Britain. Finally, the French would turn to cycle road racing as a privileged backdrop for the projection of national self-images. In the process, they permanently transformed the single modern sport that, as Maarten van Bottenburg has highlighted, is undeniably French in origin.³ In what follows, we shall examine the ways in which defenders of Brittany's specificity have themselves attempted to use sport to counteract the homogenizing pressures of the Republic. Such resistance has historically expressed itself as everything from the military campaign waged by traditionalist Catholic forces against the 1789 Revolution, through to the defence of the Breton language in the *Diwan* school system, which began in the 1970s. Celtic revivalism in the popular cultural sphere emerged as a significant force in

¹ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (London 1977).

² *Ibidem*, 45-46. Weber's foundational study may usefully be complemented by that of Caroline Ford, *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), which is an important reply and addition to Weber's work.

³ Maarten van Bottenburg, *Global Games*, transl. by Beverley Jackson (Urbana, IL 2001), 45.

the 1960s and 1970s, either side of the serious unrest that occurred in Paris in the summer of 1968, and which significantly boosted regionalist aspirations right across the country. Like the *événements* of May-June 1968, the rediscovery of Brittany's Celtic roots was both a product of and a reaction against post-war modernization; in this case, particularly in agriculture, which had encouraged the region's assimilation into the national economic mainstream. The emergence of the tourist industry as a major force for expansion in Brittany would similarly give rise to essentially symbolic expressions of resistance to cultural conformity. Thus, paradoxically, this period of socio-economic integration would see a renewed interest in Breton music and dance, local cuisine and cultural festivals, as variously exemplified by the Festival Interceltique de Lorient, which was launched in 1971, and the work of traditional musician Alan Stivell, whose best-selling album *The Renaissance of the Celtic Harp* appeared in 1972.

In order to understand sporting expressions of cultural identity in Brittany, we must return to the origins of modern games in the later nineteenth and early twentieth centuries. Working in the British context, Joseph Maguire and Jason Tuck have captured the socio-political essence of this continent-wide process of 'sportization', maintaining that 'Sporting competition [...] provides the primary expression of imagined communities; the nation becoming more "real" in the domain of sport.'⁴ Their reference to Benedict Anderson's foundational concept of the 'imagined community' might usefully be combined here with Eric Hobsbawm's equally influential model of the 'invented tradition', particularly as applied to the emergence of mass sporting participation and spectatorship in Europe between 1870 and 1914.⁵ Hobsbawm's analysis highlights the cultural centrality of the new games as 'a medium for national identification and factitious community',

going on to argue that 'the rise of sport provided new expressions of nationalism through the choice or invention of nationally specific sports'.⁶ A notable example of this process is provided by the traditionally Celtic country of Ireland, where the Gaelic Athletic Association (founded in 1884) contributed significantly to the promotion of both political and cultural nationalism, and thus to the ultimate success of the Irish struggle for independence between 1916 and 1922. Through its major sports of hurling, Gaelic football and handball, the GAA was also instrumental in the construction of a distinctively Irish nation-state in the decades that followed. The association's territorial coverage today extends across all 32 counties of the island of Ireland, and thus includes not only the 26 counties of the Republic of Ireland but also the still contested 6 counties of British-ruled Northern Ireland. Sports have also offered a focus for identity construction in the other Celtic nations of the British Isles: through rugby union in Cornwall, Scotland and Wales; and in the hockey-like game of *shinty* in the Scottish Highlands and Islands. This leads us to consider the first of our highlighted Breton sports, *ar gouren*, or traditional wrestling.

Reinventing Tradition: *Ar Gouren*

Breton wrestling is an authentically ancient sport, and has been recognized as a marker of cultural specificity since at least medieval times. (ill. 1) In a region marked by its close association with Roman Catholicism – specifically in spite of the anticlerical urgings of the French Republic – this traditional practice followed the calendar of the Church, including the distinctive ritual of the Breton *pardons* or parish processions in honour of local patron saints. In the face of wrestling's evident decline, attempts were made in the later 1920s and 1930s to revive the activity in a modernized form. More generally, the inter-war period witnessed a

remarkable expansion of sports participation and spectatorship of all kinds and right across the country. Indeed, it was in this period that football and cycling, to which we shall return later in this discussion, became genuinely national sports. In response, Breton cultural revivalists sought to defend traditional pursuits by adapting them to the modern age. A key figure in this conscious reinvention of sporting tradition was Dr Charles Cotonnec, who looked to the models offered by other Celtic nations to reconfigure *ar gouren*. One of these was Cornwall, Brittany's nearest neighbour, where Dr Tregoning Hooper had been instrumental in the founding of the Cornwall County Wrestling Association (later Cornish Wrestling Association) in 1923. Meeting for the first time in 1928, the two men shared the aim of protecting Celtic wrestling from extinction, and were aided in their efforts by the obvious family relationship between the Breton and Cornish varieties of the sport. In both versions, competitors endeavour to throw their opponents from a standing position, thus achieving the goal of *lamm*. That same year, Hooper and Cotonnec organized the first inter-Celtic wrestling tournament in the latter's home town of Quimperlé.⁷

The success of this initiative was followed by the founding of Cotonnec's Fédération des Amis des Luttes et Sports Athlétiques Bretons (FALSAB) in 1930. This organization assumed responsibility for the sport for the next half-century, only being superseded as a governing body by the Fédération de Gouren in 1980. Nowadays, FALSAB is also active within the European Traditional Sports and Games Association (ETSGA), whose mission is to support UNESCO in the implementation of its Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage (2003), which states specifically that 'Traditional sports and games are part of our intangible heritage and a symbol of the cultural diversity of our societies'.⁸ As noted by historian Aurélie Epron, FALSAB's establishment was a pivotal moment in the modernization of

1. Paul Serusier (1864-1927), *La Lutte bretonne*, 1890-1891. Oil on canvas. Musée d'Orsay, Paris

a seemingly outmoded physical activity. The restructuring of the sport also included a system of championships and a network of clubs (known by the Breton term *Skolioù Gouren*), as well as a thoroughgoing recodification of the sport that introduced such recognizably modern features as time limits on matches, weight categories for competitors and official registration for referees.

Two practical aspects of the sport's reconfiguration were also of obvious cultural significance. The first of these was the determination to maintain the visibility, and also the audibility, of the Breton language. As part of the Third Republic's secular offensive against Catholicism, which culminated in 1905 in the formal separation of Church and State,

⁴ Joseph Maguire and Jason Tuck, 'Global sports and patriot games: rugby union and national identity in a United Sporting Kingdom since 1945', in: *Sporting Nationalisms: Identity, Ethnicity, Immigration and Assimilation*, ed. by Mike Cronin and David Mayall (London 1998), 103-126; 106 for the quotation.

⁵ Eric Hobsbawm, 'Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914', in: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983), 263-307.

⁶ *Ibidem*, 300-301.

⁷ Paul Le Joncour et al., *Ar Gouren: La lutte bretonne des origines à nos jours* (Rennes 1984), 15-18.

⁸ Aurélie Epron, *Histoire du gouren (XIXe-XXIe siècles): L'invention de la lutte bretonne* (PhD Thesis, Université Rennes 2, 2008), 11. On the ETSGA and UNESCO, see the following site: <http://www.jugaje.com/en/?go> [accessed 25 April 2017].

2. The Gouren Lions Fryslan Club in action at the 2009 European Championship Celtic wrestling. Photo: Herman Split

Breton had been banned from religious rituals in 1902.⁹ In contrast, wrestling maintained the use of the local language for technical terms, refereeing decisions and the *serment du lutteur*, or wrestler's vow, which traditionally preceded tournaments. FALSAB's second mode of resistance was to extend its organizational reach throughout the whole of the ancient Duchy of Brittany. It thus took in not only the four *départements* of the modern French region (Côtes-du-Nord, Finistère, Ille-et-Vilaine and Morbihan), but also the Loire-Atlantique.¹⁰ This *département* includes the ancient capital of Nantes, but has been administratively excluded from Brittany since 1941, having been defined as non-Breton, initially by the wartime Vichy

regime and then by the post-war Fourth and Fifth Republics (1944-58 and 1958-present). In Epron's analysis, the next key period for *Ar Gouren* was the 1960s and 1970s, when, once again, the sport was obliged to compete for cultural space with more obviously modern pastimes in a period of profound societal transformation.¹¹ As the leading sociologist Edgar Morin noted in 1967, even in wrestling's traditional strongholds in socially conservative and still Breton-speaking enclaves such as the Bigouden region, the focus of sporting interest in local cafés had switched by then to the results of the region's football matches.¹²

It should be noted here that this post-1945 disaffection with *ar gouren* had also been

encouraged by the association of cultural revivalism with the darker forces of Breton nationalism both before and during the Second World War. For the period between 1918 and 1939 had been marked not only by Pan-Celticism in sport, but also in the artistic and political spheres. The journal *Breiz Atao* [Brittany Forever] played a key role in this process, providing a forum for a variety of regionalist and autonomist intellectuals, frequently inspired by the successful Irish independence movement. The periodical's increasingly strident tone saw it emerge as the voice of the Parti National Breton (PNB), founded in 1931 by the anti-Semitic and pro-Nazi activist Olier Mordrel. Following the fall of France in 1940, Mordrel and like-minded separatists actively collaborated with the German occupying forces, seeking to transform France's difficulty into Brittany's opportunity. Less culpably, but scarcely less damagingly, Breton wrestling benefited from the wartime Vichy regime's support for traditional games and pastimes, in furtherance of its own reactionary project of 'National Revolution'. This linkage inevitably impacted adversely on the sport's image after the Liberation.¹³

Nowadays, practitioners and supporters of *ar gouren* continue to promote their originally pre-modern variety of athletic contest in the ever more intensely mediatized and globalized circumstances of sporting post-modernity. In its contemporary form, the activity combines an up-to-date federal structure of clubs and championships with a festive tradition rooted in the sport's rural connections, most visibly in the summer tournaments that are

conducted *mod kozh*, or in the old style, on outdoor sawdust rings and with a sheep as the traditional first prize. A significant investment has been made in expanding the activity's appeal, including especially to women and the young, on the basis of a thoroughly professional network of coaches. Yet Breton wrestling undoubtedly remains a minority interest, and one that is also precariously dependent on local government support.¹⁴ Nevertheless, there are currently more than 50 clubs, representing over 1600 senior licence-holders, with another 10,000 school-age students discovering the sport as beginners each year, supervised by 11 permanent federal or departmental staff employed as coaches.¹⁵ (ill. 2)

Moreover, the 2016 European Championship offers clear evidence of *ar gouren*'s expansion outside its traditional heartland. Historian and elite wrestler Tanguy Philippe notes particularly that the sport was exported to Friesland in the late 1980s by a Breton coach who moved to the region. The Gouren Lions Fryslan club, based in Leeuwarden, thus constitutes a noteworthy example of the local clubs created outside Brittany to practice the sport. Philippe further states that Friesland has been a regular competitor in the European Celtic wrestling championship. He comments: 'As a junior, I wrestled myself against a Frisian wrestler in the heavyweight category and lost the European title to him in 1998. [However,] by 1998, the Gouren wrestlers there were also judokas.'¹⁶

¹³ See Georges Cadiou, *L'Hermine et la croix gammée: le mouvement breton et la collaboration* (Rennes: Apogée, 2006); Sébastien Carney, *Breiz Atao!: Mordrel, Delaporte, Lainé, Fouéré: une mystique nationale, 1901-1948* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2015).

¹⁴ *Le Télégramme* (Brest), 'Baisse des subventions: Le Gouren lutte pour sa survie' (14 November 2013). See the following website: <http://www.letelegramme.fr/informations/lutte-bretonne-l-appel-a-l-aide-de-la-federation-de-gouren-14-11-2013-2303064.php> [accessed 25 April 2017].

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Correspondence with the author. I am most grateful to Tanguy Philippe for these comments and also for his generous support in sourcing the related images. See the following websites for further details regarding *ar gouren* in Friesland: <http://www.gouren.com/spip.php?article231> [accessed 25 April 2017]; <https://drimble.nl/bedrijf/leeuwarden/k40004384/gouren-lions-fryslan.html> [accessed 25 April 2017].

Images as follows:

- Regional Championship 1998 [Figure 1] (the square picture)
- Brittany Championship 2001 [Figure 2] (the picture with the green mat)
- European Championship 2016 [Figure 3] (the picture with the yellow mat)

Photographic credits for all three images: Tanguy Philippe.

⁹ Weber, *Peasants into Frenchmen*, 88.

¹⁰ Epron, *Histoire du gouren*, 11.

¹¹ *Ibidem*, 18-19.

¹² Edgar Morin, *Commune en France: La métamorphose de Plozevet* (Paris 1967), 24.

Breton wrestling has thus been able to retain its local specificity while adapting to the constantly evolving circumstances of contemporary France. As Aurélie Epron concludes:

Unlike modern sports whose relatively recent history has occurred alongside that of the modern and industrial societies in which these practices have their roots and whose cultural indicators and norms are informed by them, Breton wrestling is in contrast already inscribed in the *longue durée* [long term or deep structures] of the life of so-called traditional societies. In fact, it occupies a whole swathe of the community's past and is experienced by the group [its practitioners, administrators and supporters] as a 'physical' rootedness in that past, and even as a 'story' or 'history' [*histoire*] which is rich in meanings and representations for the community and the village...¹⁷

This said, in order to identify sports with a genuinely mass following among the modern Breton population, we now need to consider the region's adopted sporting passions of football and cycle road-racing.

Mobilizing Sporting Modernity: Breton Cycling and Football

Pioneering sports historian Richard Holt memorably encapsulated the cultural resonance of France's best-known ludic spectacle: 'Ask any foreigner which sporting event is most typically French and the reply will probably be "the Tour de France"'.¹⁸ Indeed, since its launch in 1903, this most celebrated of cycle road races has annually offered the nation and the world a mobile celebration of French unity in diversity. The event is witnessed each year by the millions who line its route, and followed by many more in the press, on radio and on television, as well as via today's digital media. Indeed, the Tour initiated much that we now take for granted in terms of

outside broadcast coverage, constantly innovating over the long century of its existence, just as the French society in which it remains firmly rooted has continuously evolved. Uniquely adapted to the country's geography and demography, road racing established itself as France's first indigenous sport, taking cycling out from the urban velodromes to the countryside, in all its rich diversity. From the outset, Brittany was a natural inclusion in the Tour's annually renewed itinerary, both for its physical beauty and its cultural distinctiveness. Through their consistent presence in the race, both the Breton landscape and its traditionally Celtic inhabitants have been incorporated into what Georges Vigarello has identified as a *lieu de mémoire* or realm of memory, the ultimate purpose of which is, paradoxically, to demonstrate national unity through the sporting spectacle of regional diversity.¹⁹

Thus regarded, the Tour de France is the sporting epitome of the Third Republic's project of linking patriotic sentiment with social uniformity, in this case through the promotion of a country-wide event expressly designed to bring together a geographically dispersed and culturally disparate national population. Yet cycling has also been used strategically to promote Breton cultural values, focusing most obviously on the region's renowned mental and physical toughness. As the American cultural historian Christopher Thompson argues, such representations of sporting masculinity tap into a long tradition of seeing competitors in the Tour as superhuman figures: 'Tour de France racers have been celebrities since the first Tour was held in 1903 [...]. But Tour racers have always been more than mere celebrities: the media has helped to create and disseminate an image of them as heroic survivors confronting horrific suffering as they struggle to complete the world's most gruelling sporting event.'²⁰ Given France's traumatic experiences in the First and Second

3. Louison Bobet is offered a basket by women in regional Dutch costume at the departure of the Tour de France from Amsterdam, 1954. Dutch National Archives, The Hague, Photo Collection Anefo, CC BY-SA 3.0

World Wars, as well as in a range of other crises since 1903, that suffering is typically understood in national terms. However, it can also be inflected in such a way as to fit alternative narratives of identity as the race travels around the territory of the modern nation-state. These include the symbolic assertion of Brittany's own determination to survive in the face of the centralizing Republic's continuing threat to its existence. This reading highlights the particular resilience of a succession of cycling champions from the region, who each in their own way exemplify the cultural stereotype of the *Breton tête* or stubborn Breton.

Particularly notable in this regard are the quartet of riders from Brittany who have actually won the Tour de France: Lucien Mazan, better

known by his nickname of 'Petit-Breton', who won the event two years running in 1907 and 1908; Jean Robic, who triumphed in 1947, additionally becoming cyclo-cross champion of France and of the world in 1950; Louison Bobet, who was the first rider to win the Tour three times in succession between 1953 and 1955 (ill. 3); and Bernard Hinault, the last Frenchman to win the Tour, who dominated the event between 1978 and 1985, winning five times. We might usefully note here Hinault's nickname, *Le Blaireau* or the badger, which, whatever its origins, undoubtedly conveys a sense of self-defensive fierceness with an authentically rural tone. Even more revealing is the identification of Robic by the cultural theorist Roland Barthes as the embodiment of an ethnic

¹⁷ Epron, *Histoire du gouren*, 388; my translation.

¹⁸ Richard Holt, *Sport and Society in Modern France* (London 1981), 3. See also: Maarten van Bottenburg, *Global Games* (trans. Beverley Jackson; Urbana, IL 2001), 45, on the French origins of modern cycle racing.

¹⁹ Georges Vigarello, 'Le Tour de France', in: Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire: Vol. III, Les France – traditions* (Paris 1992), 884-925.

²⁰ Christopher Thompson, *The Tour de France* (Berkeley, CA 2008 [2006]), xvi-xvii.

4. Guingamp supporters at the final of the Coupe de France, 2014. Photo by Ciscouf - own work, CC BY-SA 4.0

Celtic identity, as outlined in his celebrated analysis of the Tour de France as a national myth.²¹ More broadly, the contribution of Bretons to the national cycling scene has been underpinned by a tradition of important road races within the region, from the early days of the Paris-Rennes, which was first run in 1902, thus predating the Tour de France, to the Tour de Bretagne, which began in 1967.

France's other great national sport, association football, has similarly been used tactically to promote Breton cultural values. Here too, we can identify a pre-modern origin – or, at least, an originary myth – in the violent local tradition of folk football, known as *soule*. Like wrestling, this sport had typically been organized around the seasonal festivities of the Church, such as the *pardons*. In an indirectly related development, the publication of Pope Leo XIII's encyclical *Rerum Novarum* in 1891 served as the template for the construction

in Brittany, and across the country, of a new form of 'social Catholicism', in which the physical well-being of parishioners was to be promoted alongside their spiritual health. Central to this project was the network of Catholic youth clubs or *patronages*, which became the hub for the Church's moral and material investment in football. Such was the interest generated in Brittany that a Breton youth club championship was established in 1905, thereby coinciding with the Third Republic's formal separation of Church and State. In the event, football would become a theatre for symbolic and organizational competition between the Republic and the Church, which led to the establishment of rival national leagues and even alternative national teams in the years preceding the First World War.

Major clubs established at this time included that based in Rennes, which was formed in 1901, and which would go on to achieve national success

in the 1920s and 1930s, and again in the 1960s and 1970s. Stade Rennais is still an important club today, having served as a regional forerunner for such Breton clubs as Lorient, Quimper and Saint-Brieuc, among others. One of the biggest success stories in the region's sporting history is that of FC Nantes, founded in 1943, which achieved regular national success from the mid-1960s to the early 2000s, together with a significant European visibility. However, perhaps the most remarkable story is that of the archetypally small-town club of En Avant de Guingamp. Founded in 1912, with a local population of just 8000, the Guingamp club would finally achieve national prominence in 2009, when it won the French Cup. Fittingly, the opponents on that occasion were their fellow Bretons, Stade Rennais, for a sell-out match at the Stade de France in Paris, which had been taken over by the supporters of the two clubs and adorned in the traditional black-and-white of Brittany. In a striking cultural gesture, the national sports daily, *L'Équipe*, gave over its front page to a celebration of the match in the Breton language. Remarkably, Guingamp would go on to repeat their feat in 2014, against the same opponents. (ill. 4) As its unusual name (meaning 'Forward') suggests, and as historian François Prigent explains, this club's roots do not lie in the Catholic *patronages*, but rather in the civic engagement of Republican primary school teachers in the town.²² However, while their own motivation might have been socialist rather than spiritual, there can be no doubting their shared commitment both to the betterment of their native province and to the defence of Breton cultural identity.

Conclusion

By way of a conclusion, we might simply note the importance of perhaps the most celebrated of all Breton sportsman, who became a national icon without for all that losing his regional specificity. This was the ocean-racer Éric Tabarly, who pioneered single-handed sailing in France, putting

his activity and his country on the global sporting map in the 1960s and 1970s. The specific context for this outstanding sporting achievement was the so-called Trente Glorieuses (1945-1975), the three decades of unprecedented economic expansion and radical social transformation that followed the Liberation. Dominated by the often competing narratives of modernization and decolonization – Tabarly himself had served as a naval pilot during the Indo-China War (1946-1954) – this pivotal period witnessed the emergence of a revitalized France from the wreckage of the Second World War. Under the stewardship of the wartime Free French leader, General Charles de Gaulle, who returned to power in 1958, the country strove to reassert itself in every realm of international competition, not least sport, which was now regarded as an affair of state. Born in Nantes in 1931, Tabarly had become a national institution by the time of his drowning in the Irish Sea in 1998. He had additionally established a tradition of excellence in this sporting sphere that saw him followed by a string of outstanding French sailors, and which is today maintained by the high-performance sailing centre in Lorient that bears his name. While primarily remembered as a French sporting hero, Tabarly's Breton identity was unmistakably flagged throughout his career by the fact that his racing yachts were all named *Pen Duick* (numbered from I to VI), or 'little black head', which is the local name for the coal tit. This geographical and cultural connection was also highlighted in 2008, on the tenth anniversary of Tabarly's death, in two significant artistic productions: a biographical essay by the leading Breton writer Yann Queffélec, and a documentary film by Pierre Marcel, with a soundtrack by the well-known Breton musician, Yann Tiersen, who also wrote and performed the soundtrack for the hugely successful – and quintessentially French – film *Amélie* (2001).²³ Tabarly was thus remembered as a conspicuously Breton figure in the French sporting pantheon, making his distinctive contribution to the great tradition of sporting Brittany.

²¹ Roland Barthes, *Mythologies* (Paris 1957), 111.

²² François Prigent, 'Football, argent et socialisme: En Avant de Guingamp, des instituteurs laïques à Didier Drogba (1912-2003)', *Histoire et Sociétés, alternatives économiques*, 2006, 88-96.
²³ Yann Queffélec, *Tabarly* (Paris 2008); *Tabarly* (directed by Pierre Marcel; music by Yann Tiersen; France, 2008); *Le Merveilleux destin d'Amélie Poulain* (directed by Jean-Pierre Jeunet; music by Yann Tiersen; France, 2001).

Paerk and Varpa

Traditional Sport and Regional Identity on Gotland

LEIF YTTERGREN

‘Good shot! Good kick! Under! Come on!’ The shouts of encouragement are yelled out by enthusiastic paerk players on the sports field Stangmalmen on the island of Gotland in the Baltic Sea.¹ Every now and then, a voice is heard from the loudspeakers which, in the special Gotland dialect,² announces where the different teams will be playing or reports results from the recently completed matches. There is a good atmosphere out on the fields, in some cases reinforced by “gotlandsdricke”³, which many players drink between,

and even during, games. In just over 20 fields, paerk is played, a complicated ball game with medieval origins that is only played on Gotland in organised form. Varpa is thrown, cabers tossed and there are competitions in Gutnish pentathlon. Amusing Gutnish games are also displayed, to the audience’s great delight. The above is taken from *Stångaspelen*, the traditional sport on Gotland, the “olympic games”, as they are sometimes called. (ill. 1) The games take place over four days the second weekend in July, a holy weekend for many Gotlanders, and attract thousands of spectators.

1. *Stångaspelen 2017*. Photo: Per-Ola Nilsson

¹ The article is partly based on my book: *Ti kast Varpe. Varpan, fastlandet och den gotländska identiteten* (Stockholm 2002).

² It should be noted that there is “Gotlandic”, which is a dialect of Swedish, and “Gutnish” (“gutemål”), which is its own language and no longer used in everyday speech on Gotland.

³ Gotlandsdricke is a home made beer with a varied alcohol content that is not carbonated.

The aim of the following is partly to highlight the traditional sports on Gotland as promoters of the Gutnish identity and partly to analyse the Gutnish sport’s relationship with the modern sport. I will also touch on the remarkable fact that the traditional sport survived on Gotland in particular and nowhere else in Sweden.

Gotland – tourist paradise and agriculture

Gotland is located almost in the middle of the Baltic Sea, 90 kilometres from Sweden and 140 kilometres from the Baltic states, and belongs to Sweden since the 17th century when the island was taken over from Denmark. Approximately 58,000 people live on Gotland and about half of them live in the “capital” Visby. Gotland is a summer paradise and the number of residents increases manifold in summer, when large quantities of tourists from the mainland and other countries visit the island. In addition to the strong tourist sector on Gotland, agriculture is a key industry compared to the rest of Sweden. The island was industrialised at a late stage and only to a limited extent. Research shows that the strong agricultural tradition may have had a preservative effect on customs and practices from the farming community of earlier times. Together with the natural geographic boundaries, the “island factor”, there are good structural and cultural conditions for traditional sports to survive. Based on the example of Gotland, there almost seems to be a causal relationship between a strong agrarian tradition and vigorous traditional sport.

The “island factor” also begs further comment. As an island in the periphery, people on Gotland have always felt a need to mark their territory against the centre, that is, against the mainland, and the capital Stockholm in particular. There is every reason to speak of a “we and them” mentality on Gotland. The Gotlander first and foremost sees himself as a Gotlander, being Swedish is secondary, and they gladly emphasise their special

position in terms of language, traditions and culture. The great interest and safeguarding of the specifically Gutnish, for example the traditional sport, contributes to this to a great extent.⁴

It should be noted that the strong regional identity on Gotland never, or only to a limited extent, has had any impact politically. Requirements for independence or greater political autonomy have never been formulated among the Gotlanders, like in Corsica, Åland or the Basque Country.

The traditional sport on Gotland rests on a long tradition and has a strong presence in Gutnish society, especially on the southern part of the island. This is unique for Sweden. Nowhere else in the country has the traditional sport survived the transformation to modern society. The traditional sport gradually died out on the mainland as a result of the agrarian society’s sharp decline at the end of the 1800s, when the breakthrough of industrialization and urbanisation became increasingly apparent. When the modern world and the sport started to emerge in Sweden, there was evidently no room for traditional sport, it was forced aside by the sport, with the exception of Gotland, where it survived.⁵ The German linguist Heiner Gillmeister believes that Gotland has become a kind of relic area for traditional sports, which may earlier have been played on the mainland and in other countries, but which, for various reasons, have disappeared or taken on new guises.⁶

Concepts

Two main concepts are used in Swedish and perhaps also in other sport history research to describe sport before its breakthrough at the end of the 19th century, namely popular sport and traditional sport. There is no consensus in the scientific community about how the concepts should be used; traditional sport is however dominant in the field. The reason for this is that

the popular concept is a social and political construction with its roots in the nation-building of the 1800s and therefore more politically charged. The concept traditional sport should hence be used for at least two reasons. First and foremost, it is, with some exceptions, used internationally. Secondly, it is more scientifically correct, as it clearly highlights a specific form of sport which can usefully be contrasted with the sport. The concept popular sport is more unspecific.⁷

Another concept that is used in the following and is not unproblematic is national/regional/local identity. It has become a buzzword in the world of research. The research on sport and national identity with Ireland, Scotland and Wales as examples is extensive and growing. The word “identity” has multiple meanings, according to the Swedish encyclopaedia “Nationalencyklopedin”. I use the concepts local and regional identity synonymously in accordance with the following definition: ‘It is the will of the people in a region to unite and safeguard certain cultural traits and phenomena that are considered to be specific for their own region.’⁸ In the following, regional identity will be used.

So why is the regional identity strong on Gotland, specifically? In Sweden, regional identity is considered to be vital in Scania, Dalecarlia and Jämtland as well, while it hardly exists in the other counties, or is at least not noticeable outside the own county. There are certain criteria that must be met in order for a strong regional identity to arise. The Swedish historian Eva Österberg has formulated the following criteria:

- a) there should be a strong counter-culture concentrated to a limited area. The specific, the regional, can be kept alive through language, a deviating religion and charged historical memories.
- b) a successful regionalism is often based on poor and sporadic communications with the outside world, e.g. on an island.

- c) people in the region are not used to negotiating with the national state centre. Such situations cause a regionalism based on real distance, physically as well as mentally, to those who live outside the region, to thrive.⁹

Gotland well meets the requirements above, better than any other region in Sweden, thanks to the “island factor”. The regional identity has different driving forces, and a varying weight and intensity depending on time and place. The traditional sport is one of the driving forces on the island of Gotland, a way to promote regional identity.

Gutnish games and sports

Gotland has both a strong sports culture and traditional culture that work alongside each other. What does the traditional sport consist of? On Gotland, it is divided into two main parts: sports and games, and the former consists of paerk, varpa, caber toss and Gutnish pentathlon. The following focuses on the two largest and most popular sports: paerk and varpa.

Paerk is a complicated ball game where two teams play for both ground and points, which strongly resembles the counting system in tennis (10 points, 20 points, full, won) with seven participants in each team, one inner team one outer team. (ill. 2) The game is played best out of three sets.

The word paerk is related to the Celtic Pferch, the French parc and Swedish park and means “a piece of fenced land”. Paerk is played only on Gotland, but there is a paerk-like game in both France and Friesland. Paerk has been played in Gotland for several hundred years. The Swedish ethnologist Mats Hellspong argues that the first written source on paerk games dates back to 1741, but evidence suggests that the game was introduced on Gotland as early as the Middle Ages, when Gotland enjoyed a time of financial greatness as a commercial centre, thanks to its strategic

⁴ Yttergren, *Ti kast Varpa*, 22.
⁵ Mats Hellspong, *Den folkliga idrotten. Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700-och 1800-talet* (Stockholm 2000), 9.
⁶ Heiner Gillmeister, ‘Den skriftliga utmaningen i de gotländska bollspelen’, in: *Idrott, historia och samhälle 1988* (Helsingborg 1988), 21-42.

⁷ Here it may be noted that the large Swedish standard compilation on traditional sport in Sweden is “Den folkliga idrotten” by ethnologist and professor Mats Hellspong.
⁸ Nationalencyklopedin.
⁹ Eva Österberg, ‘Tradition och konstruktion. Svenska regioner i historiskt perspektiv’, in: Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindqvist (eds.), *Den regionala särarten* (Lund 1994), 30.

2. Stångaspelen 2017. Photo: Per-Ola Nilsson

location in the Baltic Sea.

The origins of paerk are disputed among researchers. Nowadays, most agree that it is not a Gutnish sport, but was imported from Friesland in the days of the Hanseatic League. Other areas of origin that have been proposed are south-western Belgium or northern France. During the Hanseatic League, not only trade on the Baltic Sea, but also the mobility of people, was extensive and even today there are plenty of trails in Visby of northern German influence.¹⁰

Paerk is played with a ball, slightly larger than a tennis ball, which is made of lambskin that's filled with cork and lamb yarn. (Women's and young people's balls are slightly smaller). It weighs 130–140 grams.¹¹ Paerk requires great mobility, ball sense and strength, and not least a steady hand that is capable of hitting the relatively hard and heavy ball throughout an entire match. The hand,

especially, needs training, it must be hardened in order not to swell up, which can both lead to injuries and prevent the player from hitting the ball as far as is required. You are also allowed to kick the ball, but it is considered “classier” to knock out the opponents with one's hand. The playing field is about 30 meters wide and its length is unlimited. The main rule is that the ball is hit on a bounce or directly on the volley. The ball becomes dead when it bounces twice.

Varpa is a throwing game that involves throwing a varpa against a stick and closest to the stick wins. Both metal and stone varpa are used; the latter is the older form and you compete individually and in teams. There are no limitations to the weight or size of the varpa. The men must throw the varpa towards a stick that is placed 20 metres away (women and youth, 15 metres) and whoever comes closest wins the point. (ill. 3) Whoever reaches 12 points wins the set and there are three sets in total.

Varpa has long had a strong position on Gotland and can, together with paerk, be called Gotland's national sport. At varpa competitions in the 1930s, when a Swedish competitor reached a good result, a newspaper on Gotland reported: ‘The result is that much more remarkable, as it is reached by a Swede.’ In Visby Ball Club's anniversary publication from 1978, the then Chairman of Gotland's varpa association, Knut Mattson, quoted: ‘Varpa, the Gutnish national sport, is a cultural expression dating back far into the island's history. Throwing varpa is an important matter, yes, almost a necessity, for a true gute.’¹²

The origin of the varpa is much debated. It is related to the German “Warpen”. Some believe that it originally, like other throwing sports, for example javelin, was a weapon that was thrown at the enemy, while others suggest that the varpa emerged when the farmers cleared their lands of rocks, which are abundant on the island. It is also uncertain when the varpa started getting thrown on Gotland. Some archaeologists argue that certain stone findings

3. Varpa in Stångaspelen on Gotland, 2014. Photo: Jonas Lodin. Wikimedia, CC0

date back to the Iron Age, 500 BC – 1050 AD.¹³

Men, women and children all throw varpa. It has however suffered some setbacks recently, as it has had strong competition from the Kubb game.

Paerk and varpa - traditional sports but different lineages

The traditional sport on Gotland and elsewhere has during the 1900s been subjected to external pressure as society has changed. Demands have been made to change the traditional sport's content and form, and this also applies to paerk and varpa to a great extent. Somewhat simplified, two different strategies have determined how this pressure has been managed:

1. One wishes to retain the unique, the original, way of practising one's sport through isolation in its home environment. One hence turns one's back to the outside world and attempts to keep the discipline as free as possible from external impulses. An example of this can be found in Ireland, the country in Europe where the traditional sport is the strongest. The Irish Gaelic Athletic Association's (GAA) strategy during the 1900s has been to isolate the Gaelic sports from all British influence. Its members were until 1971 also banned from even taking part in foreign (read: English) sports.¹⁴
2. The second strategy is the opposite and the most common. Here, one instead wants to spread one's sport to other countries and cultures. The English sports, especially the spreading and establishment of cricket in the former colonies and the rest of the world, could be seen as examples of this.

¹⁰ Hellspong, *Den folkliga idrotten*, 96-98, 328-332.

¹¹ See FGI web site: <http://www.laget.se/fgi>.

¹² See: <http://www.laget.se/FGI/Page/126856>.

¹³ Hellspong, *Den folkliga idrotten*, 85-90.

¹⁴ See: Paul Rouse, ‘The Politics of Culture and Sport in Ireland. A history of GAA Ban of foreign Games, 1884-1971’, *International Journal of the History of Sport* 1993, vol. 10, no. 3 (London 1993).

How, then, have varpa and paerk, respectively, related to these two strategies? In spite of their common background on Gotland, they are excellent examples of the diverse development of sports and how different sport cultures are created despite the fact that they have arisen and operated in a similar socio-cultural environment. The varpa has been both sportified and exported to the mainland and to a limited extent also abroad, while paerk has basically not changed at all since the 1900s. Some minor regulatory adjustments have in fact been implemented, but they are of marginal importance. Furthermore, paerk is played almost exclusively on Gotland; only very occasionally does it occur on the mainland. On Gotland, the situation is different, however. There, paerk is associated with other important elements of the Gutnish cultural environment.

Paerk and varpa - Gutnish national sports?

Paerk and varpa are regarded as Gutnish national sports. How the concept national sport should be defined is under debate. Furthermore, it is difficult to find common criteria for what constitutes a national sport, and how a discipline receives that status. Different options have been addressed in research:

- the first option is that a country’s government officially declares that a discipline has been elevated to the level of national sport as a means to strengthen national sentiment and encourage nation building. This applies primarily to countries that have just been formed or declared their independence;
- the second example applies to countries with a slightly longer history, but which still need to find a common platform; similar features in the country’s culture to gather around. In this context, the American national sport baseball’s role in American society fits well;
- the third way is to proclaim the sport a national sport as a result of international success. The country’s competitive show-piece sport becomes the national sport! Norway’s success in cross-country skiing fits well

- with the context;
- the fourth way is to determine the national sport by the number of practitioners. The country’s quantitatively largest discipline becomes the national sport, such as football in Sweden;
- the fifth and final way is commitment. A national sport must involve large parts of the population, both actively and passively.¹⁵

I argue that the above-mentioned criteria has a limited relevance for understanding and categorising a possible Swedish or Gutnish national sport, respectively. The last three criteria are relevant, provided that they are complemented. They cannot alone determine whether a discipline is a national sport or not. A national sport must also be based on a long tradition and represent the values and qualities that are considered important in Swedish society, by a majority of the population. For the distinctive and well-defined region of Gotland this part is easy. Both varpa and paerk meet the requirements for being called national sports. Examples of other countries’ national sports are cricket in England, cross-country skiing in Norway, pesäpallo (Finnish baseball) in Finland, hurling in Ireland, ice hockey in Canada and baseball in the USA. One could summarize the criteria for the national sport in a typology:

- National sport - a typology
- Many practitioners
- Medial
- Strong public involvement
- Long tradition
- Certain sporting success
- Transcends class and gender

The Association for Gutnish Sport (Föreningen gutnisk idrott) and the Gutnish identity

I see two organisational reasons that the traditional sports survive on Gotland. One is the popular Stångaspelen where thousands of athletes gather every year in a joint sports festival. The second

reason is that there is an organisation, the Association for Gutnish Sport (FGI) that safeguards the interests of traditional sport. FGI was founded in 1912 and the purpose of the association was, according to the first adopted statutes: ‘To promote the conservation of the old Gutnish sport games.’¹⁶ This would be achieved by: ‘... awakening a more general interest for the old folk games in teachers and schoolchildren in particular.’

FGI was worried about the loss of interest in Gutnish sport and hoped that they would be able to, through the formation of an association, contribute to greater accountability for and recognition of the Gutnish sport. Nowhere else in Sweden has something like this been encountered, association formation whose aim is to preserve the traditional sport; Gotland is unique and the association still exists today and even has paid employees.¹⁷

The second weekend in July, Stångaspelen, popularly known as the traditional sports’ olympic games are held in Stånga on southern Gotland. The games have characteristics of both sporting events and parties, and are what the English scientist Eric Hobsbawm calls an “invented tradition”. This means that events, customs and traditions from previous eras of history were re-enacted across Europe, often by conservative, leading forces in society, around the last turn of the century in an attempt to promote national identity and the national community. Ultimately, the aim was to unite all the people in the creation of a nation.¹⁸

The Gutnish sport and Stångaspelen can be put into this perspective. They have and have had a unifying and identity-building function in Gutnish society. They were created by a political and cultural elite on Gotland, not least the school teachers in rural areas played an important role in the spread of the national sport. In some schools, students were not even allowed to play football. Paerk was the only ball game that was approved.

Stångaspelen, which take place over four days, affect and engage the Gotlanders. In 2016, more than one thousand people participated in

the paerk tournament and many hundreds threw varpa. The local newspapers publish long reports before, during and after the Games. Audiences also attend the events to a great extent, especially on the Saturday when the best teams are playing in the paerk tournament.

Who takes part in Stångaspelen? It can be noted that they are gender and age-integrated. Both men and women join in with young and old. Young men are a clear majority, however. A survey shows that the average age is 28 years, but age varies greatly, both the young and old take part. It should also be noted that the participants are exclusively resident Gotlanders or people with strong family connections with someone on Gotland. Very few mainlanders with no ties to Gotland take part in Stångaspelen or practice Gutnish sport.¹⁹

That paerk plays an important role in Gutnish identity is confirmed by a survey carried out among the paerk players in Stångaspelen. Thirty percent of the players believe that paerk’s popularity is due to the fact that the Gotlanders (the paerk players) want to strengthen the Gutnish identity. The other players stressed the pleasure of playing, that it is fun to play paerk and that is why they participated in Stångaspelen.

In this context, an interesting divergence between different parts of Gotland emerges. In Gutnish literature, it is emphasised that the regional identity is strongest in the south eastern parts of Gotland. As much as 45 percent of the paerk players from southern Gotland participated in Stångaspelen in the name of tradition. On central Gotland it was only 14 percent. Out of the close to 200 teams that took part in the paerk tournament at Stångaspelen, not a single one (!) came from northern Gotland, which is remarkable. The Gutnish sports have, however, never had a strong presence on northern Gotland. Football, on the other hand, has been a big sport all over the island.

I will now comment on the spirit of paerk, the concept of the game. Traditional sport is regarded as having several ideological components and

¹⁵ See: Matti Goksöyrs, *Our Games – our virtues? “National sports” as symbols. A discussion of ideal types*. Paper for the 3th ISHPES International Congress (Cape Town 1995).

¹⁶ <http://www.laget.se/fgi>.
¹⁷ See: FGI web site: <http://www.laget.se/fgi>.
¹⁸ See: Eric Hobsbawn, *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
¹⁹ Jonas Nilsson, *Pärkspelet. En studie av päarkspelets betydelse för den gotländska identiteten* (Stockholm 2000), 22-42.

values that distinguishes it from popular sport. For example, paerk strongly features a desire for a good game, an audience-friendly game. It is considered better to knock out one’s competitor through greater skill than through a tactically proper sporting conduct. A paerk player who does not follow the unwritten rules risks getting harsh comments from the opponents and audience.²⁰

Why has the traditional sport survived on Gotland?

In Sweden, research has emphasized the link between the gradual disappearance of traditional sport and the decline of the agrarian society during the 1800 and 1900s. In somewhat simplified terms, modern sport is considered a part of the emerging industrial culture with an associated specific rival and competition mentality as a supporting element. Those who supported this new sport culture were mainly young middle class men with a link to the newly established industry sector in the big cities. Practitioners of traditional sport belonged to a different social class and came from a different geographic context. They emanated from the agrarian culture where other ideals and beliefs claimed supremacy.

With society’s dramatic change during the 1900s, this culture has increasingly retreated, changed or even disappeared. Gotland is regarded as one of the agrarian culture’s strongholds in Sweden and it was not until after the Second World War that it slowly began to give way to the modern industrial society’s influence and a modernisation process was initiated.²¹

We are hence approaching the core question: Why, then, has traditional sport survived on Gotland, when it had completely died out on the mainland at the end of the 19th century? I believe that the explanation must be sought both culturally and structurally, but also historically. Gotland has certain specific features in terms of societal development, which strongly resemble other regions in Europe and differ from most other regions in Sweden:

- strong agricultural tradition. About 15 percent of the population on Gotland works in the agricultural sector compared to 2–3 percent on the mainland;
- low level of industrial development. Few large businesses present on the island;
- low population mobility;
- low education levels.

The Gutnish society is hence stable and not very willing to change, a “stubborn structure”, one might call it. One can thus be led to believe that there is a causal relationship between traditional sport and a strong agricultural tradition. In Sweden, many ethnologists have highlighted the obvious connection between traditional activities and a strong agrarian tradition. There are hence strong indications that it is not only about the level of industrialisation or modernisation when one wants to explain the presence of a vibrant traditional sport culture. Identity and tradition mean just as much, if not more. These can be as strong in an urban as in a rural environment.

On Gotland, we can also see a clear value conservatism. The desire to preserve the origin and local customs is unusually great. In the Gutnish society, there is a widespread perception that one is part of one’s own culture and ethnic community. One could argue that many see themselves more as Gotlanders than Swedes. Gotlanders like to emphasise their special position in relation to the outside world in terms of language, history, customs and culture. There would, however, be similarities between the general social and sport development on the mainland and that of northern Gotland. The rest of Gotland would represent the traditional, the origin and the regional identity would therefore be stronger in this part of the island. Hence, the value conservatism and interest in the Gutnish sports are most prevalent on the southern and south-eastern parts of Gotland.

The ethnologist Mats Hellspong argues that the explanation for the survival of the traditional sport can be found in the so-called “Våginstitutionen”. This was annually recurring traditional sport

competitions on Gotland between two villages, often neighbours, sometimes between different professions: farm hands against farmers. One village challenged another village, often in writing. But it was not only sport that was carried out, it was also a feast and social interaction for young and old in the village. “Våget” was an institutionalised/organised form of traditional sport. The strange thing is that there is no equivalent to “våget” on the mainland, but in many other places in Europe, including the Netherlands, and Hellspong puts forward the thesis that “våginstitutionen” has also been imported to Gotland from north-western Europe, just like paerk. When “våget” gradually disappeared in the late 1800s, the interest in traditional sports on Gotland decreased, but was revitalised when the Association of Gutnish Sports was established in 1912.²²

Traditional sports in the integrated Europe

Europe in the 21st century is controlled by two opposing movements; on the one hand, there is a trend towards increased Europeanisation, and on the other, a development toward greater regionalism: ‘regions’ desire within the increasingly indefinable nation state to highlight their uniqueness, their language, their old traditions or to summarise their identity. The “us and them” feeling has recently had an increasingly greater impact. Demands for greater political, cultural and economic influence in the region are often added to this.

What makes this increased regionalism relevant in this context is that, as mentioned above, there exists a correlation between a strong regional identity and traditional sports. Several regions in the periphery have a bustling traditional sport culture that partly serves as a means to strengthen the regional identity and partly to enhance its uniqueness against the modern, national and international traditional sport culture. This is particularly evident in Ireland. The English researcher Mike Cronin believes that sport, both

Gaelic and modern sport in Ireland, are important tools in maintaining the Irish identity/nationalism: ‘Gaelic games seeks to define Irish nationalism in an insular thirty two county context, soccer defines Irish nationalism in the context of the global.’²³ The traditional sport on Gotland can also be placed in this context. For many Gotlanders it is a matter of the heart to safeguard their traditional sport as a means to promote regional and local identity.

²⁰ Nilsson, *Pärkspelet*, 22-42.
²¹ Yttergren, *Ti kast Varpa*, 12-20.

²² Hellspong, *Den folkliga idrotten*, 328.
²³ Michael Cronin, *Sport and Nationalism in Ireland. Gaelic games, soccer, and Irish identity since 1884* (Dublin 1999), 21.

Us Atsje!

Atje Keulen-Deelstra: schaatsster in Friesland, vrouw van de natie

MARIEKE VERWEIJ

Atje Keulen-Deelstra wordt in 1999 gekozen tot de grootste Friese schaatsster van de vorige eeuw. Met haar talloze successen inspireert zij uiteindelijk zowel Friese als Nederlandse vrouwen. Haar carrière begint in 1954 op de kortebaan. In 1967 maakt zij de overstap, na een onderbreking van een aantal jaren vanwege de geboorte van haar drie kinderen, naar de langebaan. In de roerige jaren zestig, waarin het dames langebaanschaatsen op de kaart wordt gezet door Stien Kaiser, Carry Geijssen en Ans Schut, en de eerste kunstijsbanen hun deuren openen, levert Atje Keulen-Deelstra haar strijd: als moeder moet zij zich bewijzen tegenover de conservatieve niet-Friese schaatsbond. De emancipatoire strijd die de Hollandse schaatssters vijf jaar eerder leveren waarbij de oprichting van de dameskernploeg wordt afgedwongen, levert Keulen-Deelstra als moeder en Friezin in 1968 nogmaals. De keuze van Keulen-Deelstra om over te stappen van de kortebaan naar de langebaan valt samen met een transitie in de Friese schaatscultuur, waarbij de langebaan de kortebaan verdringt om zo een prominente plek in te nemen in de Friese schaatstraditie. In die zin is Atje Keulen-Deelstra een kind van haar tijd.

Geboren in Grou beoefent Atje tijdens haar jeugd veel verschillende sporten: turnen, korfbal, atletiek, tafeltennis en roeien. Daarnaast ook de Friese sporten: schaatsen, polsstokverspringen (fierljeppen) en kievietseieren zoeken. Atje verpand haar hart aan het kortebaanschaatsen. De voorliefde voor de kortebaan zit in de familie Deelstra: een nicht van Atjes vader en Atjes beppe

waren verdienstelijk kortebaanrijdsters in de jaren '30 van de vorige eeuw. Atje wordt in 1954 en 1955 Fries kortebaankampioen bij de meisjes, en maakt wanneer zij zeventien jaar oud is de overstap naar de 'vrouwen'.

De schaatscarrière van Atje Keulen-Deelstra begint op de Friese kortebaan: op natuurijs 140 meter rechtdoor schaatsen. In 1954 verschijnt haar naam voor het eerst in de krant wanneer zij het Friese kampioenschap kortebaanschaatsen wint: 'Het Grouwster meisje A. Deelstra was namelijk verweg de sterkste en legde dan ook terecht op het kampioenschap beslag.'¹ De kop boven het artikel vermeldt in kapitalen de naam van Atje Deelstra als Fries kampioen. Opmerkelijk, want in hetzelfde artikel worden ook de prestaties van toch geen onverdienstelijke schaatsters als de Friese kampioen Geert Dijkstra en Jeen van den Berg genoemd. Van den Berg zou op 3 februari de Elfstedentocht winnen. Maar een dag eerder is de overwinning van de vijftienjarige Atje Deelstra uit Grou al het belangrijkste schaatsnieuws. De eerste prijs die Atje wint, is een briefopener. Die zal ze later nog veel gebruiken om de brieven te openen die ze van fans maar ook van 'vijanden' ontvangt. Deze brievenzenders hebben allemaal een mening over haar schaatsprestaties en vragen hoe ze haar sportcarrière combineert met het moederschap. Ze wordt uitgesloten van de kernploeg omdat ze moeder is van drie kinderen. Atje wordt sportverdwazing verweten door een deel van de Nederlandse bevolking en door de KNSB.

In 1963, nog voor de geboorte van haar oudste dochter, schaatst Atje geregeld met haar ijsclub in

¹ 'Hardrijderijen in Friesland. A. Deelstra uit Grou werd Fries meisjeskampioene', *Leeuwarder Courant*, 3 februari 1954.

1. Atje Keulen-Deelstra in actie op de 1500 meter tijdens de Nederlandse schaatskampioenschappen Deventer, 8 januari 1972.
Foto: Bert Verhoeff / Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief, Den Haag, CC0

het IJsselstadion te Deventer. In 1963 rijdt Atje ook haar eerste langebaanwedstrijd, georganiseerd door de ijsvereniging van Wergea. Ze moet nu bochten rijden in plaats van 140 meter rechtdoor. Op de rechte stukken weet ze 'een flinke snelheid te ontwikkelen', maar de bochten neemt ze veel te ruim.² In het voorjaar van 1963 haalt Atje Keulen-Deelstra weer het nieuws. Dit keer om een andere reden: ze is na haar huwelijk met de veehouder Jelle Keulen in verwachting van haar eerste kind. Na de geboorte van haar drie kinderen (1963-1966) pakt zij het langebaanschaatsen in Deventer weer op. Als in 1967 in Heerenveen de kunstijsbaan Thialf wordt geopend, worden de ambities van Atje Keulen-Deelstra op de langebaan serieuzer. In dat jaar besluit ze de overstap te maken naar het langebaanschaatsen. Thialf ligt namelijk op twintig minuten autorijden van haar woonplaats Jirnsum. Terwijl er in Amsterdam (1961) en Deventer (1962) al een aantal winters op kunstijs wordt geschaatst, zijn de Friezen tot december 1967 afhankelijk van strenge vorst en natuurijs.

Op de langebaan moet Atje zich nog bewijzen. Hoewel ze reeds een behoorlijke staat van dienst op de kortebaan heeft door twee keer kortebaankampioen te worden, staat de 29-jarige Atje als Thialf wordt geopend nog aan het begin van haar langebaan-carrière. Hierover zegt Atje zelf: 'Het was niet de bedoeling na de kinderen nog te gaan schaatsen, maar kunstijsbaan Thialf werd geopend nadat onze derde geboren was.'³ In dezelfde periode dat Atje Keulen-Deelstra haar eerste slagen op het kunstijs van Thialf maakt, vinden de Friese en Hollandse schaatswerelden elkaar weer, na een periode van wederzijdse verwijdering van ongeveer zestig jaar.

Korte- en langebaanschaatsen

Het idee voor het moderne, gestandaardiseerde langebaanschaatsen ontstaat eind negentiende eeuw in Engeland. Met de behoefte om inter-

ationale wedstrijden over precieze afstanden af te leggen is het langebaanschaatsen echt een kind van zijn tijd waar natiestaten zich internationaal willen meten.⁴ Het langebaanschaatsen geldt dan als moderne amateursport, en het kortebaanschaatsen als traditionele beroepssport.⁵ De Nederlandse Schaatsenrijdersbond wordt, net als de Engelse evenknie, bestuurd door de gegoede mannelijke burgerij. Op de Friese kortebaan zijn het vaak arbeiders (zowel mannen als vrouwen) die in de winter voor een deel van hun inkomsten aangewezen zijn op het rijden van kortebaanwedstrijden.

Het is in heel Europa de maatschappelijke elite die zich verenigt in ijsclubs en nationale schaatsbonden. Het is de Engelse nationale schaatsbond die als eerste de amateurcategorie voor mannen in het leven roept om professionele schaatsers te weren. Ook in Nederland is het langebaanschaatsen van meet af aan een aangelegenheid voor de gegoede burgerij. De Schaatsenrijdersbond hanteert ook een categorie amateurs. Dat onderscheid wordt aanvankelijk niet zo strikt nageleefd: ook Friese beroepskortebaanrijders worden gevraagd deel te nemen aan de eerste lange- en kortebaanwedstrijden die begin twintigste eeuw op het Museumplein in Amsterdam worden georganiseerd.⁶ Maar de hartelijkheid van de Schaatsenrijdersbond slaat snel om. Daar waar de Friese hardrijders eind negentiende eeuw nog als goden werden onthaald, wordt het door een striktere naleving van de amateurregels van de bond de 'professionele' kortebaanschaatsers omstreeks 1900 verboden deel te nemen aan door de Schaatsenrijdersbond georganiseerde wedstrijden. Met de maatregel om rijders die deelnemen aan wedstrijden die niet door deze bond zijn georganiseerd te diskwalificeren hoopt men het professionalisme van de beroepsrijders de kop in te drukken.

2 P. Maaskant, *Atje Keulen-Deelstra vertelt exclusief haar story* (Zwolle 1970), 46.

3 Fryslân Dok, *Atsje Keulen*, 1 februari 2014. Online: http://www.npo.nl/fryslan-dok/01-02-2014/POW_00728909.

4 D. Rewijk, 'Hurdridders & schaatsenrijders: onbegrip op het ijs, 1880-1890', in: G. Jensma en P. Breuker (red.), *Friese sport: tussen traditie en professie* (Gorredijk 2009), 63-106. Zie met name 66.

5 *Ibidem*.

6 *Ibidem*.

Door de internationale verbondenheid van de Schaatsenrijdersbond met de Engelse en Amerikaanse bond, en de organisatie van de internationale schaatswedstrijden, worden de langebaanwedstrijden voor amateurs in de loop van de twintigste eeuw steeds populairder. In 1936 wordt het langebaanschaatsen voor amateurmannen toegevoegd aan het Olympisch programma. Stukje bij beetje wint het langebaanschaatsen aan populariteit. Historicus Maarten van Bottenburg geeft aan dat dit vermoedelijk komt door een opkomend en sterker gevoel van nationalisme. Tevens verbeteren de leefomstandigheden en sociale voorzieningen op het platteland waardoor het kortebaanschaatsen als echte ‘spekrijderij’ aan noodzaak inboet.⁷

Begin twintigste eeuw zijn het lange- en kortebaanschaatsen twee gescheiden werelden. Lokale ijsverenigingen verheugen zich in een veel groter ledental dan de Schaatsenrijdersbond.⁸ De verenigingen organiseren hun kortebaanwedstrijden volgens eigen, lokale regels en wensen zich niet te conformeren aan de uniforme regels van de bond. Hierdoor missen de lokale ijsverenigingen wel inspraak en zeggenschap over zaken die samenhangen met wedstrijden op internationaal niveau. De Schaatsenrijdersbond slaagt er op haar beurt niet in het monopolie op het organiseren van alle schaatswedstrijden te veroveren en de amateurregels voor het beoefenen van zowel korte- als langebaan af te dwingen.⁹ Zo blijft het kortebaanschaatsen een aangelegenheid voor ‘plattelandslieden’ en het langebaanschaatsen een sport voor de mondaine elite. De korte- en langebaanrijders distantiëren zich in de daaropvolgende decennia steeds meer van elkaar, om elkaar uiteindelijk in de jaren ’60 weer te ontmoeten op het kunstijs van Amsterdam, Deventer en Heerenveen.

Hoewel het Friese kortebaanschaatsen door de bond als traditionele ‘rijderij’ wordt gezien, is deze vorm van schaatsen op één punt echter zeer

vooruitstrevend, namelijk door de deelname van vrouwen. Vermoedelijk nemen Friese vrouwen al in het begin van de negentiende eeuw deel aan de kortebaanwedstrijden. Een schilderij van Nicolaas Baur (1809) toont vrouwen met blote armen tijdens een kortebaanwedstrijd.¹⁰ Geheel onomstreden was dit niet: over het omkleden van de vrouwen wordt nog wel besmuikt gelachen. Aan het eind van de negentiende eeuw is deze situatie nog niet veranderd. Sporthistoricus Daniël Rewijk zegt hierover:

Het Friese hardrijden was in Nederland uniek in het laatste kwart van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw vanwege de sportieve kansen die het aan vrouwen bood. Het was dit temeer omdat die vrouwen flinke geldbedragen konden verdienen, weliswaar niet evenveel als de mannen, maar het verschil was niet heel groot.¹¹

In de loop van de twintigste eeuw worden er voor vrouwen steeds meer kortebaanwedstrijden georganiseerd. De bond blijft in dezelfde periode van mening dat hardrijden niets voor vrouwen is en meent dat het kunstrijden veel geschikter is voor vrouwen.

Hoewel het kortebaanschaatsen eerst echt een Friese aangelegenheid was, wordt er vanaf 1924 een Nederlands kampioenschap op de kortebaan georganiseerd. In 1942 wordt Hendrik Hoven uit Peize de eerste niet-Friese kampioen op de kortebaan. Bij de dames duurt het tot 1963 voor de eerste niet-Friese rijdster kampioen wordt: Jantje Tienkamp-Venekamp. Deze Drentse wint naast het Nederlands Kampioenschap tijdens haar topseizoen in 1963 meer dan veertig kortebaanwedstrijden.

Na de Tweede Wereldoorlog boet het kortebaanschaatsen sterk aan populariteit in. De successen van Kees Broekman en Wim van der Voort op de Olympische Spelen van 1952 in Oslo en de verslagen van langebaanwedstrijden op de

radio en in de dagbladen dragen hier aan bij.¹² De schaatswereld is letterlijk in beweging gekomen. De secretaris van de Provinciale Drentse Ijsbond (het latere Gewest Drenthe van de KNSB), zegt hierover in het jaarverslag van 1952/53: ‘Het deed niet alleen de schaatsliefhebbers goed, doch alle Nederlanders, wanneer men via de radio of de dagbladen, hoorde of las, welke successen de door de KNSB uitgezonden rijders hadden behaald.’¹³

De Olympische prestaties van Kees Broekman en Wim van der Voort doen beseffen dat er meer is dan alleen de kortebaan. In het Gewest Friesland betekent dit dat er een technische commissie voor de korte- én langebaan wordt opgericht ter vervanging van een eerdere commissie, die uitsluitend kortebaanzaken regelde. In Drenthe vindt dezelfde ontwikkeling plaats.¹⁴ In 1963 besluit het Gewest Friesland geldprijzen af te schaffen om zodoende uitwisseling van schaatsers op de lange- en kortebaan mogelijk te maken. Dat dit ook ver buiten Friesland belangrijk nieuws is, blijkt uit een artikel dat in 1963 verschijnt in het *Leidsch Dagblad*:

Op de – rumoerige – jaarvergadering van het gewest Friesland van de KNSB, zaterdag te Leeuwarden gehouden, heeft ook dit gewest besloten in de toekomst de geldprijzen bij kortebaanwedstrijden af te schaffen en te vervangen door waardebonnen. Bij stemming bleken 71 leden voor en 66 leden tegen afschaffing van geldprijzen. Tot welk een bedrag deze waardebonnen zullen gaan, is nog niet vastgesteld. Reeds eerder waren de gewesten Groningen en Drente tot het besluit gekomen de geldprijzen door waardebonnen te vervangen. Het gevolg van deze maatregel is o.a. dat de rijder die aan kortebaanwedstrijden deelneemt niet meer automatisch als professional zal worden beschouwd.¹⁵

De afschaffing van de geldprijzen zorgt in 1963 voor het eerste relletje tussen de Friese schaatssters en de KNSB. Op de bruiloft van Atje Deelstra en Jelle Keulen besluiten de Friese kortebaanschaatssters zich aan te melden voor het NK langebaan, dat in Amsterdam verreden zal worden. De KNSB verleent echter geen dispensatie aan de ‘professionele’ kortebaanschaatssters. Overigens schaatsten deze geen geringe geldbedragen bij elkaar. De Nederlands kampioene kortebaan van 1963, Jantje Tienkamp-Venekamp, Atjes Drentse *angstgegner* schaatst naar eigen zeggen in de winter van ’63 zo’n 1000 gulden bij elkaar.¹⁶

De bouw van 400 meter ijsbanen is de uiteindelijke nekslag voor de kortebaan. Op slechts twee ijsbanen wordt er een verlengstuk aangebracht waardoor er een 140 meter baan ontstaat: Haarlem en Thialf. Steeds meer schaatsers beproeven hun heil op de langebaan, en het prestige van schaatswedstrijden op de kortebaan neemt af.

Vrouwenemancipatie in de schaatssport

Als het IOC in 1960 ook voor vrouwen het langebaanschaatsen toevoegt aan de Olympische agenda, is er na 36 jaar eindelijk (Olympische) gelijkheid in de schaatssport. Van de Olympische agendering van het langebaanschaatsen voor vrouwen trekken de KNSB en het NOC zich niet veel aan. Aan de Winterspelen van 1960 doen namens Nederland alleen mannen mee aan het langebaanschaatsen. Vrouwen zoals Sjoukje Dijkstra en Joan Haanappel nemen deel aan het kunstrijden. Hardrijden voor vrouwen is iets wat alleen op de kortebaan in Friesland gebeurt. Van hardrijdende dames moet de KNSB lange tijd niets hebben. Hoewel het Wereldkampioenschap langebaanschaatsen voor vrouwen al sinds 1936 georganiseerd wordt, neemt Nederland tot aan

7 M. van Bottenburg, *Verborgene competitie* (Nieuwegein 2004), 167.

8 *Ibidem*.

9 *Ibidem*.

10 Nicolaas Baur, *Schaatswedstrijd voor vrouwen op de Stadsgracht in Leeuwarden 21 januari 1809* (Rijksmuseum).

11 Rewijk, ‘Hurdridders & schaatsenrijders’, 9.

12 Bottenburg, *Verborgene competitie*, 167.

13 H. Bijlsma e.a., *lezers oer 't ies. 75 jaar Gewest Drenthe van de KNSB* (Groningen 2008), 42.

14 *Ibidem*, 154.

15 ‘Op kortebaan. Ook in Friesland waardebonnen’, *Leidsch Dagblad*, 25 november 1963. Online: <http://leiden.courant.nu/issue/LD/1963-11-25/edition/0/page/7?query=Ber%20Lijn&sort=relevance>.

16 Andere Tijden Sport, *Atje Keulen-Deelstra: de triomf van een schaatsmoeder*, 10 januari 2016. Online: https://www.npo.nl/andere-tijden-sport/10-01-2016/VPWON_1247935.

de jaren '60 slechts met één Nederlandse deelnemer deel.¹⁷

Stien Kaiser groeit tijdens haar schaatscarrière uit tot het boegbeeld van de vrouwenemancipatie in het langebaanschaatsen. Op de nieuw geopende kunstijsbaan Jaap Eden in Amsterdam traint zij onder leiding van Piet Zwanenburg met onder andere Carry Geijssen en Willie de Beer. Hoewel Stien Kaiser Carry Geijssen en Willie de Beer voorbijstreeft qua tijden en uitslagen tijdens selectiewedstrijden, piekert de KNSB er niet over de 25-jarige Kaiser uit te nodigen voor de bondstrainingen bij het CIOS in Overveen, ze wordt te oud bevonden. In 1964 wordt Kaiser met Geijssen geselecteerd voor het WK in Kristinehamn in Zweden. Eenmaal in Zweden wordt het Kaiser duidelijk dat zij vanwege haar leeftijd slechts als reserve zal fungeren.¹⁸ Er volgt voor Kaiser geen selectie voor de Olympische Spelen van 1964.¹⁹ In plaats van Kaiser wordt besloten De Beer af te vaardigen. De Beer wordt uiteindelijk 16de, 17de en 27ste op de drie afstanden waarop zij uitkomt. Het enige Nederlandse schaatsgoud bij de vrouwen wordt in 1964 gewonnen door kunstrijdster Sjoukje Dijkstra.

Als Stien Kaiser een dag na de Olympische Spelen met overmacht Nederlands kampioen wordt in het IJsselstadion in Deventer, is het voor de bestuurders van de KNSB tijd om zich achter de oren te krabben. Als Stien Kaiser met dezelfde verschillen Willie de Beer in Innsbruck was voorgebleven, was ze vermoedelijk veel hoger geëindigd.²⁰ In de media wordt de KNSB aangespoord het langebaanschaatsen voor dames serieus te nemen: 'Want wanneer het hardrijden [...] voor dames serieus wordt aangepakt en er komen trainingsmogelijkheden dan is het beslist niet uitgesloten, dat binnen afzienbare tijd Nederlandse

meisjes een rol van betekenis kunnen spelen in de strijd om het wereldkampioenschap.'²¹

Het daaropvolgende schaatsseizoen wordt prompt de eerste dameskernploeg opgericht. De vrouwenemancipatie in de Nederlandse schaats-sport gaat vervolgens snel. In 1967 wordt het eerste vrouwen-WK in Deventer georganiseerd. Naar het Wereldkampioenschap in 1968 vaardigt Nederland drie langebaanschaatssters af: Stien Kaiser, Ans Schut en Carry Geijssen. Heel Nederland verwacht dat Stien Kaiser als eerste vrouw Olympisch schaatsgoud zal winnen in Grenoble, maar uiteindelijk winnen Carry Geijssen en Ans Schut respectievelijk de 1000 en 3000 meter. Deze eerste vrouwelijke Olympische equipe voor het langebaanschaatsen bestaat louter uit vrouwen uit 'Holland', hetzelfde geldt overigens voor de mannenploeg waar Ard Schenk, Kees Verkerk, Jan Bols en Peter Nottet *acte de présence* geven. De afwezigheid van Friese schaatsers is deels te wijten aan de voorkeur van de Friezen voor de kortebaan in plaats van de langebaan, maar de KNSB houdt ook halsstarrig vast aan de dan geldende amateurregels van de schaatssport en de Olympische Spelen.

‘Hollandse juffen’ versus ‘Friese Famkes’

Na haar drie zwangerschappen besluit Atje zich op het langebaanschaatsen te richten. Dat een moeder na zwangerschap terugkeert op de smalle ijzers is in Friesland geen unicum. Vrouwen keerden na een jaar afwezigheid weer terug in het kortebaancircuit met een dubbele achternaam en een pasgeboren baby. Géén punt, vond men in Friesland. In 'Holland' dacht men daar anders over. Onder leiding van clubtrainer Klaas Visser traint en rijdt Atje wedstrijden. Na de opening van Thialf wordt

2. Na haar titel op het WK Allround in West Allis 1970 keert Atje terug op Schiphol, haar drie kinderen wachten haar op. Foto: Joost Evers / Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief, Den Haag CCO

het trainen serieuzer, en ze verbetert zich fors in haar eerste seizoen op de langebaan (1968-1969). Het daaropvolgende seizoen lijkt het alsof ze de aansluiting met de kernploeg op eigen houtje heeft weten te maken. Tien dagen na de 31ste verjaardag van Atje worden het Nederlands Kampioenschap in Deventer verreden. Kees Broekman, coach van de dameskernploeg, verklaart aan de vooravond van het NK in 1970 de selectieprocedure voor het Europees en Wereldkampioenschap in 1970. Biografe Ypk fan der Fear tekent namens Broekman op:

Neem nu Atje Keulen-Deelstra. Ze is 31 en moeder van drie kinderen. Haalt ze de vijfde of zesde plaats, dan zal ik haar naam niet aan de Technische Commissie

voorleggen. Haar conditie om lang op de baan te blijven is zeker minder dan die van de kernploegleden, die week in, week uit trainen. Wordt ze bijvoorbeeld vierde, dan heeft ze er gewoon recht op om te worden opgenomen.²²

Na haar nationale titel, gaf Broekman toe dat Atje hem met deze uitslag had verbaasd en hij kon niets anders dan haar selecteren voor de kernploeg, het EK in Heerenveen en het WK in West Allis. (afb. 2) In het boek *Us Atsje* staat de volgende reactie van Atje te lezen: 'Ik kan het nu geloof ik wel zeggen, dat het verse bloed van Friese kant de ploeg geen kwaad heeft gedaan. De ploeg was altijd Hollands geweest en ze hebben er niet veel voor hoeven doen om er in te blijven. Maar

17 Gonne Donker neemt in de jaren '30 drie keer deel aan het Wereldkampioenschap langebaanschaatsen.
18 'Stien Kaiser voorlopig nog met de schaats getrouwd. Sterke wil overwon alle tegenslagen', *De Telegraaf*, 19 februari 1966. Online: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110588934:mpeg21:a0636>.
19 'Selectiewedstrijden, selectiewedstrijden, selectiewedstrijden, selectiewedstrijden. Carry Geijssen hoopt en vreest', *De Telegraaf*, 28 januari 1964. Online: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110588800:mpeg21:a0224>.
20 Uitslag Nederlandse kampioenschappen schaatsen allround 1964: https://nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandse_kampioenschappen_schaatsen_allround_1964 en Uitslag Olympische Winterspelen 1964: https://nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandse_kampioenschappen_schaatsen_allround_1964.
21 'Stien Kaiser sneller dan Corry en Willy', *Nieuwe Leidsche Courant*, 21 februari 1964. Online: <http://leiden.courant.nu/issue/NLC/1964-02-21/edition/0/page/10>.

22 Ypk fan der Fear, *Us Atsje* (Bûtenpost 1972), 29.

nu moesten ze zich bewijzen.²³ Hoewel het de vraag is of dit echt de reactie van Atje was, is het desalniettemin interessant omdat het blijkbaar door de Friese schrijfster zo is geïnterpreteerd.

Ans Schut, vooraf torenhoog favoriet, en bovendien heersend Olympisch kampioen op de 3000 meter, valt en verspeelt daarmee haar kansen op de titel. Vooraf publiceert het tijdschrift *Schaatsen 70* een voorbeschouwing waarin Stien Kaiser, Ans Schut en Carry Geijssen als favoriet worden opgetekend. Als Atje er met de titel vandoor gaat vermeldt datzelfde blad:

Het rood-wit-blauw van de Friese plompeblèdden is de kleur waarvoor Atje Keulen-Deelstra rijdt. Het oranje zal haar nimmer sieren. In Holland acht men haar als moeder van drie jonge kinderen veel te oud.²⁴

Het is niet vreemd dat Ans Schut als Olympische vedette als favoriet werd beschouwd. Opvallend is de aanname dat Atje als Friezin niet de eer van Nederland zou kunnen verdedigen op het EK en WK, én dat haar leeftijd in verband wordt gebracht met haar Friese roots. Een mening die niet wordt gedeeld door biograaf Piet Maaskant: ‘een paar uitdrukkingen waar ik mij een beetje aan stootte. Dat “in Holland” klonk nogal parmantig laatdunkend. Dat “moeder van drie jonge kinderen” leek mij ook minder geslaagd.’²⁵ Na haar kampioenschap heeft Atje de brievenopener die zij jaren eerder op de kortebaan had gewonnen, goed kunnen gebruiken. Een Friezin die Nederlands kampioen wordt? Daarvoor klimmen brieven-schrijvers in de pen.

Affaire Falkena

De uitslag van het NK is ook aanleiding voor de Fries-Hollandse ‘Affaire Falkena’. De Friese Akke Falkena wordt vijfde, het verschil met de als zesde geëindigde Rieneke Demming, die al in de kernploeg rijdt, is 0,143 punten in het eindklassement. Alleen op de 500 m weet Akke

Falkena Rieneke Demming voor te blijven, waardoor ze haar nipt voorblijft in het algemeen klassement. Afgaande op het eerdergenoemde commentaar van dameskernploegcoach Kees Broekman ten aanzien van de afvaardiging van Atje naar het EK, is de keuze om de Hollandse Demming boven de Friese Falkena te verkiezen voor de EK- en WK-selectie geen vreemde keuze.

Coach van de Friese dames Klaas Visser laat het er niet bij zitten en protesteert tegen het besluit Akke Falkena niet te selecteren voor het EK en WK in 1970. In deze ‘affaire’ komen Friesland en Holland lijnrecht tegenover elkaar te staan. Ook Atje wordt hier als Friezin onvrijwillig bij betrokken. Friese fans sieren de tribunes bij de daaropvolgende wedstrijden met spandoeken met verschillende leuzen: ‘Broekman’s anti-Fries er is geen betere’, ‘Akke sil j’m wol pakke’, ‘It wie de Hollânders min nei ’t sin, dat Atsje sa hurd ride kin, heya Atsje doch dyn bêst, de juffen moatte lêst’, ‘Hup Atsje flean nei ’t ere-platsje’, ‘Oh Akke lit de moet net sakke’.²⁶ Bij de leus ‘It wie de Hollânders min nei ’t sin, dat Atsje sa hurd ride kin, heya Atsje doch dyn bêst, de juffen moatte lêst’ verwijst ‘juffen’ naar de Hollandse schaatssters. Voor een ongehuwde vrouw werd destijds nog de term juffrouw gebruikt. Het verwijst naar het ongehuwde deel van de niet-Friese kernploeg en grijpt terug op Fries nationalisme en een roemrijk verleden waarin mannen en vrouwen al decennia streden op de kortebaan om spek en bonen.

Hoewel Atje in de media wel wordt genoemd in deze felle strijd tussen Friesland en Holland, houdt ze zich er zelf verre van en ze verklaart tegenover de journalist van de *Leidse Courant* in het voorjaar van 1970: ‘De affaire-Falkena. Die is opgeblazen door Visser en door Akke en door de pers. Het was Akkes eigen schuld. [ze zou niet fit zijn geweest in Davos en uit vorm tijdens de NK in Deventer] Ik heb nu een paar maanden met Broekman gewerkt en echt, het is een reuzekeerel.’²⁷

Atje wordt in 1970 voor het eerst Wereldkampioen in de Amerikaanse industriestad West Allis. De uitslag en podiumfoto worden in allerijl de hele wereld over gezonden, rechtstreekse tv-uitzendingen zijn er dan nog niet. Hoewel het niet helemaal duidelijk is wat Atje precies heeft gezegd en wat haar biograaf Piet Maaskant daarvan heeft gemaakt, valt in het boek het volgende statement te lezen: ‘Ik besef dat ik op bescheiden wijze iets zal hebben bijgedragen tot een beter begrip over Friesland en de Friezen. Wij in het Noorden tellen ook méé, wij doen óók onze duit in het zakje / vele jaren terug geraakte men ook in ‘Holland’ begeistert over Us Abe en na de oorlog wist iedereen van Us Tiemen.’²⁸ Hoewel het ook hier de vraag is of dit de letterlijke tekst is van Atje, is het blijkbaar wel een sentiment geweest dat vervolgens door Maaskant opgetekend is. In de jaren erop wordt Atje nog drie keer Nederlands en Europees kampioen en Wereldkampioen. Daarnaast wint zij op de Olympische Spelen in 1972 in Sapporo één keer zilver (1000) en twee keer brons (1500 en 3000). Tussen 1970 en 1974 is Atje Keulen-Deelstra de onbetwiste schaatskoningin van Nederland én Friesland.

Atje Keulen-Deelstra geldt in 1970 als de verbinding tussen Friesland en Nederland. In de media wordt veel geschreven over de vermeende identiteit van Atje Keulen-Deelstra: is zij in eerste plaats een Friezin of een Nederlandse, wanneer zij het podium in West Allis bestijgt? Twee tijdsdocumenten van Piet Maaskant en Ypk fan der Fear - beschrijven Atjes schaatscarrière als autobiografie en *oral history*. Naast de vraag of Atje het precies zo heeft verteld, zijn vooral de interpretaties van beide auteurs een interessante thermometer voor de tijdsgeschiedenis: een schaatsende Friezin met drie kinderen, daar is niets gek aan. Daartegenover staan krantenartikelen uit die tijd, en de KNSB. Hollandse media en fans van de Hollandse schaatssters staan aanvankelijk sceptisch tegenover de ‘schaatsende huisvrouw’. Tót haar eerste plek op het WK in West Allis. Daar is Atje dan een Nederlandse Friezin, Friese

Nederlandse, maar bovenal een inspiratiebron voor velen.

Conclusie

Atje Keulen-Deelstra is de belichaming van de toenadering van Friesland en de rest van Nederland. Atje maakt de overstap van het Friese kortebaanschaatsen waar om geldprijzen wordt gereden naar het onbetaalde amateur langebaanschaatsen. Atje vervreemdt niet helemaal van Friesland; als voorvrouw van het Friese schaatsen blijft ze haar roots trouw: als moeder van drie kinderen vindt zij het de normaalste zaak van de wereld om topsport te bedrijven. Opgegroeid op de Friese kortebaan is dit voor haar geen punt. Als Friezin voert zij voor vrouwen met kinderen een emancipatiestrijd in Nederland: het is niet aan de KNSB te bepalen of Atje, 31 jaar oud met drie kinderen, opgenomen mag worden in de kernploeg om de hiervoor aangegeven redenen. Atje laat zien dat vrouwen, zoals men in Friesland al een eeuw gewend was, beoordeeld moeten worden op hun fysieke prestaties. Atje is de synthese tussen Friesland en de rest van Nederland: als schaatsmoeder op de langebaan wordt zij door haar prestaties omarmd door heel Nederland, inclusief Friesland.

23 Ibidem.

24 *Schaatsen 70*, ‘Us Atsje in Beppes spoor’, 57.

25 Maaskant, *Atje Keulen-Deelstra vertelt*, 83.

26 ‘Broekmans anti-Fries’, *Elburger Courant*, 3 februari 1970. Online: <http://snv.courant.nu/issue/ELC/1970-02-03/edition/null/page/5?query=Oude&sort=relevance>.

27 ‘Atje Keulen. Nu gaan we echt weer gewoon doen, het was leuk genoeg zo’, *Leidse Courant*, 4 april 1970. Online: [\[den.courant.nu/issue/LLC/1970-04-04/edition/0/page/13\]\(http://den.courant.nu/issue/LLC/1970-04-04/edition/0/page/13\).](http://lei-</p></div><div data-bbox=)

28 Maaskant, *Atje Keulen-Deelstra vertelt*, 114. Hier wordt gerefereerd aan de verbondenheid van de Friese voetballer Abe Lenstra en de Friese wielrenner Tiemen Groen met hun heitelân.

Beeldvorming van het kaatsen

Van ‘spel der pootelingen’ naar cultuursport

PIETER BREUKER

Kaatsen en Friesland worden vaak in één adem genoemd. Daarbuiten is de sport amper bekend. Kaatsen is evenwel in grote delen van Nederland eeuwenlang een algemeen beoefend vermaak geweest en het heeft ook daar sporen van beeldvorming nagelaten. De beeldvorming rondom het kaatsen, althans de schriftelijke bewijzen daarvan, strekken zich uit over de laatste 250 jaar. Die tweeënhalve eeuw is tegelijk de (lange) periode van mijn onderzoek. Ik beperk me daarbij tot Nederland respectievelijk Friesland en concentreer me op een viertal belangrijke aspecten van de beeldvorming. Via de onderdelen Mannelijkheid en Karakter – die een zekere samenhang vertonen – en vervolgens Klassieke Oudheid kom ik uit op het hoofdthema: Friesland. Dat laatste heb ik nader verdeeld in Traditionalisering en historisering; Kaatsen en Fries/Friese beweging; Musealisering en erfgoed; Politiek. Alle vier stereotypen bestaan nog, zij het niet even krachtig.

Ik hoop per onderdeel steeds juist zoveel te vertellen dat de kern ervan duidelijk is en tegelijk ook zijn plaats in het geheel. Op zichzelf zou ieder thema een uitvoeriger beschrijving verdienen, maar ik heb bewust voor een wat groter aantal onderwerpen gekozen: daardoor kan ik een eerste, redelijk uitgebreide schets van de beeldvorming rondom het kaatsen presenteren. Bovendien kan die anderen tot nader en zeker ook perspectiefrijk onderzoek aanzetten.¹

Ik richt me op representatieve, vaak gezag-

hebbende bronnen. Het is goed om hier te benadrukken dat vooral oudere schrijvers opvallend vaak elkaars opvattingen overnemen, meestal ook nog zonder bronvermelding.² Die naschrijverij versterkt het toch al stereotiepe karakter van de beeldvorming. Voor ik begin met het onderdeel Mannelijkheid, geef ik in vogelvlucht een overzicht van herkomst, verspreiding en krimp van het kaatsen. De lotgevallen van het kaatsen zetten de beeldvorming en dan vooral het laatste en centrale hoofdstuk in een breder, maar tegelijk ook concreter perspectief.

Herkomst, verspreiding en krimp

Volgens een onder sporthistorici algemeen aanvaarde opvatting ligt de oorsprong van het kaatsen rond 1180 in Noord-Frankrijk. Daar beoefenden monniken het spel in hun kloostergalerijen.³ Vanuit Frankrijk verspreidde het vermaak zich over grote delen van Europa en, met name via Spaanse kolonisators, vooral ook over Midden- en Zuid-Amerika. In Europa raakten ook andere sociale groepen aan het kaatsen: naast de geestelijkheid gaven ‘het volk’, de adel en de bourgeoisie zich aan het spel over. In Nederland werd het kaatsen vanaf de veertiende eeuw onder alle maatschappelijke standen een algemeen vermaak. Ook vorsten als Willem van Oranje en zijn zonen Maurits en Frederik Hendrik kaatsten.⁴ Het lijkt erop dat het spel relatief laat Friesland bereikte en daar pas vanaf het begin van de zestiende eeuw vanuit het Bildt

¹ Een voorbeeld daarvan is te vinden aan het eind van het onderdeel Klassieke Oudheid.

² Ik geef daarvan verderop een aantal voorbeelden, maar in het hier niet zichtbare deel van mijn materiaal komt het verschijnsel tientallen malen voor, juist ook in veelgelezen bronnen als tijdschriften en kranten.

³ Heiner Gillmeister, *Tennis. A Cultural History* (tweede druk, Sheffield/Bristol (USA) 2017), 1-32 (vooral 13) en 117.

⁴ Cees de Bondt, *‘Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...?’ Tennis in Nederland tussen 1500-1800* (Hilversum 1993), 81-84.

1. Een van de oudste kaatsafbeeldingen op een Franse veertiende-eeuwse miniatuur. De twee kaatsende jongelui worden geïnstrueerd door de beide middelste personen. Manuscript M.456, *Avis au roys*, Pierpont Morgan Library, New York

onder het volk bekend raakte.⁵ Na een aantal eeuwen leed het kaatsen verlies, naar groepering en naar gebied. De hogere standen in Nederland en ook in Friesland keerden zich rond 1650-1700 van het spel af. Maar ook het volkskaatsen kwam onder druk te staan. Toen de Leidse dokter en encyclopedist Johannes le Francq van Berkhey dat in 1773 beschreef, had hij maar liefst vier pagina's, aangevuld met een verduidelijkende tekening, nodig om het spel uit te leggen. Vooral stedelingen begrepen er maar weinig meer

van. De auteur typeerde het kaatsen op het platteland als 'dit Hollandsche boerenspel', maar ook daar werd het al ernstig bedreigd door het kolven, een voorloper van het golfspel.⁶ En zo rond 1900 was het spel vrijwel tot Friesland beperkt. Wat toen vooral daarbuiten nog restte, was een lang en roemrijk verleden.⁷ Bondsvoorzitter Willem Westra heeft vanaf de oprichting van de Kaatsbond in 1897 tot aan zijn dood in 1923 als geen ander geprobeerd het kaatsen opnieuw in (heel) Nederland in te voe-

ren, maar die inspanningen hebben slechts een bescheiden resultaat opgeleverd. Ook de door Westra en zijn opvolgers tot op heden gepromote internationale kaatsontmoetingen hebben betrekkelijk weinig resultaat gehad. Internationaal gezien staat de Friese variant van het kaatsen alleen. En hoewel er in ongeveer vijftig landen wordt gekaatst (per land vaak nog in diverse varianten), is er geen wereldwijd beoefende standaardvariant tot stand gekomen. Het sterke punt van het kaatsen en zijn varianten is tegelijk zijn zwakte: de innige verwevenheid met lokale culturen. Die gebondenheid beperkt uiteraard de mogelijkheid tot internationale wedstrijden.⁸

Mannelijkheid

Kaatsen is eeuwenlang een sport voor alleen maar mannen geweest. Het is daarom weinig verrassend dat als mannelijk beschouwde kenmerken de beeldvorming bepaalden. Le Francq van Berkhey achtte in 1773 het boerenskaatsen al 'een Spel dat mannelyke kragten' vorderde, er was 'eene fluksche Lichaamsgestalte, met stevige vereelde vuisten' voor nodig. 'Men kan uit dit alles afleiden, dat het een recht mannelyk en gezond Spel is', merkt hij nog op.⁹ Aan die (gunstig voorgestelde) typering hebben ook latere vooraanstaande geleerden bijgedragen. Zo oordeelde de negentiende-eeuwse Friese taalkundige en cultuurnationalist Joost Hiddes Halbertsma in 1844 dat het kaatsen een 'oefening' was:

die vlugheid en kracht in de hoogste mate vereenigt; de palmen der handen door het treffen der ballen als kussens doet zwellen; en wegens het uitrekken en vallen over den grond niet dan voor personen van eene sterke borst is uit te houden.¹⁰

Maar niet iedereen wenste dat beeld in stand te houden. Hoewel een (niet-Friese) krant in 1919 het kaatsen nog typeerde als 'hèt spel der poote-

2. De beeldvorming van het kaatsen was niet altijd positief. Het spel is lang in verband gebracht met ruzie, vechtpartijen en drankmisbruik. Anonieme, waarschijnlijk 18de-eeuwse ets. Collectie Pieter Breuker

5 Pieter Breuker, 'Het Bildt als bakermat van het Friese kaatsen?', *Keats!* 42 (2016), 12, 32-39.
6 J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland*. Derde deel, derde stuk (Amsterdam 1773), 1395-1406.
7 Zie voor de verschuiving van Nederland naar (alleen maar) Friesland: Pieter Breuker, 'Acht eeuwen kaatsen: van Frans kloostervermaak tot Fries cultuurbezit', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* [special over 'Brood en spelen. Sport als kracht in de samenleving'], 23 (2008) 3, 43-45.

8 Idem en Klaas Tjepkema, 'Een eeuw kaatsorganisatie', Pieter Breuker (eindred.), *Kaatsen: lange traditie, levende sport. Bij het eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond (KNKB)* (Leeuwarden 1997), 7-36; Pieter Breuker, 'Kaatsen in internationaal verband: beperkt grensverkeer mogelijk', idem en Wio Joustra (eindred.), *Sporthistorie tussen feit en mythe* ([Leeuwarden] 2004), 101-132, in het bijzonder 110-119.
9 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie*, 1399, 1405.
10 J.H. Halbertsma, *De Frissche Lucht* (Deventer 1844), 42.

lingen¹¹, hield Pim Mulier zich vijf jaar daarvoor al als een van de eersten niet aan het stereotiep van het kaatsen als stoere, mannelijke sport. Hij schreef in 1914:

Ik heb mij te vergeefs afgevraagd: Waarom spelen de Friesche dochteren des lands toch het kaatsspel niet? Het is zeker vrij wat lichter dan hardloopen of hardrijden op schaatsen (beide lichaamsbewegingen worden in ons land door vrouwen, hoewel in mindere mate dan in 't buitenland, beoefend, ook in den vorm van wedstrijden) [...]. Waarom zouden nu de slanke dochteren van het Friesche volk achterblijven en het Friesche volksspel, het kaatsen, alleen maar als toeschouwend publiek kennen?¹²

Mulier, die zich zijn leven lang bij het kaatsen betrokken heeft gevoeld, liet het niet bij woorden. Op zijn initiatief kaatsten al in 1915 te Harlingen als onderdeel van een grote atletiek-kaatssportdag twee meisjesteams tegen elkaar. De demonstratie was een succes en de publieke belangstelling enorm.¹³ En hoewel de meisjes en vrouwen daarna niet meteen massaal begonnen te kaatsen, bevolken ze al tientallen jaren de Friese kaatsvelden. Bovendien kan worden vastgesteld dat Mulier (ook) in dit opzicht een pionier was, niet alleen omdat hij tegen de tijdgeest in meisjes liet kaatsen, maar ook omdat vrouwensport rond 1900 nog van de grond moest komen.¹⁴

Maar helemaal verdwenen is dit aspect van de beeldvorming nog niet. Toen in 1974 te Joure een kaatsclub werd opgericht, kreeg die als

naam 'De Hurde Hân'. Kaatsers stonden onder Jouster voetballers bekend als sporters met 'de harde hand'. En op mijn vraag begin dit jaar aan twee collega-sporthistorici uit Amsterdam welke associaties kaatsen bij hen opriep, antwoordden ze onder meer 'iets voor mannen' respectievelijk 'stevige jongenskuiten'.

Karakter

Ging het hiervoor nog 'slechts' om het kaatsspel zelf en zijn beoefenaren, een deel van de beeldvorming omvatte een heel volk, het Nederlandse, maar ook het Friese. Een vroege vertegenwoordiger van de beeldvorming betreffende de Nederlandse natie was Frederik Nagtglas. De Zeeuwse publicist wees in 1866 op bepaalde 'uitspanningen [...] gegrond in onzen landaard'. In dat verband noemde hij onder meer volksvermaken als ringrijden, harddraven met paarden, ijsvermaken, hardzeilen en balspelen, waaronder kaatsen.¹⁵

De Leeuwarder historicus Wopke Eekhoff had overigens al in 1841 een relatie gelegd tussen de karaktertrekken van de Friezen en hun volksvermaken. De Friezen hadden volgens hem een sterk gevoel voor bijvoorbeeld rechtvaardigheid en eerlijkheid, ze waren daarbij moedig en dat verklaarde hun voorkeur voor 'ligchaams oefeningen, spelen of volksvermaken [...] die krachtsinspanning en snelheid aanduiden', concreet: 'harddraverijen met paarden', 'hardzeilen', 'hardrijderijen op schaatsen', 'kaatsen'.¹⁶

In het verlengde daarvan verbond de Leeuwarder arts Samuel Coronel in 1877 het Friese

'volkskarakter' met 'lichaams oefeningen [...] waar bij vlugheid, moed en kracht hoofdvereischten' waren.¹⁷ Die typering werd op haar beurt letterlijk overgenomen door de al eerder genoemde Willem Westra. Ik citeer nu de kaatsbondvoorzitter uit een van zijn belangrijkste geschriften, *Het kaatsspel* (1910):

Vroeger een algemeen bekend spel in Nederland en onder alle klassen der samenleving beoefend, is het kaatsgebied langzamerhand beperkt geworden tot Friesland, welks inwoners steeds lichaams oefeningen in de openlucht, waarbij vlugheid, moed en kracht hoofdvereischten zijn, als de meest geliefde uitspanningen beschouwden. Het eigenaardige en frissche volkskarakter der Friezen spiegelt zich in dit aloude balspel nog ten duidelijkste af.¹⁸

Uiteraard zijn begrippen als 'moed' en 'kracht' bij uitstek te verbinden met mannelijkheid en ze passen ook uitstekend in het beeld dat een trotse natie van zichzelf wil oproepen.

Een interessante variant op het thema gaf het (latere) schoolhoofd Sybout J. Nijdam, die als zeventienjarige (!) in 1923 onder meer dichtte: 'Salang't wy frije Friezen binne, / Salang bliuwt 't Fryske [keats]spul ús nei!' ['Zolang wij vrije Friezen zijn / Zolang blijft 't Friese [kaats]spel ons na!'.¹⁹ Hij verbond het kaatsen dus heel expliciet met de notie 'Vrije Friezen', een begrip dat al aan het eind van de middeleeuwen in Friese geschriften opdook als 'fri ende fresk' ('vrij en Fries') en dat tot op de dag van vandaag een van de bekendste zelfbeelden van de Friezen zou blijven.

Latere schrijvers hebben een (al te) directe relatie tussen kaatsen en (Friese) volksaard gerelativeerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor Jaap Kalma in zijn *Kaatsen in Friesland* (1972).²⁰ Toch laat niet iedereen het verband tussen kaatsen en volkskarakter los. Het steltigst daarin is Anne Jochum de Vries, directeur van Sport Fryslân, met zijn recente uitspraak dat "Friese sporten" als kaatsen, fierljeppen, schaatsen en skûtsjesilen in ons DNA [zitten].²¹

De Vries geeft als het ware een samenballing van voorgaande, ideologisch gekleurde beweringen, ze horen bij het beeld dat 'men' van Friesland wenst te hebben. Zo opgevat kunnen de hiervoor genoemde positieve karakteristieken van het kaatsen – oeroud, stoer en in de genen – misschien niet alleen worden geïnterpreteerd als uitvergoting van de positie van het spel, maar ook als uiting van een gemeenschap die zich in een hoek voelt gedrukt.²² We hebben immers al gezien dat het kaatsen, ondanks zijn lange en rijke historie, zeker vanuit Nederlands perspectief, al meer dan een eeuw 'slechts' als een Fries spel kan worden beschouwd. Een gevolg daarvan is overigens dat het kaatsen zo, binnen en buiten Friesland, ook alle ruimte krijgt én neemt om zich als 'typisch Fries' te profileren.

Klassieke Oudheid

Het paste in het volksnationalistische denken van de negentiende eeuw om ook aan het kaatsen een lange en ononderbroken historie toe te schrijven.²³ Die opvatting kon aanvankelijk ook mede blijven bestaan door gebrek aan feitelijke kennis van herkomst en verspreiding van het kaatsen.²⁴ De me-

¹¹ *Het Centrum*, 6 september 1919, 2.

¹² W.H.J. Mulier, *Op nieuwe banen. Middelen ter verbetering van de spelkwaliteit der beoefenaars van het kaatsspel* (Franeker [1914]), 9. Mulier was overigens lang niet altijd en zeker niet in zijn latere leven progressief. Zie: Daniël Rewijk, *Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier 1865-1954* ([Gorredijk] 2015), 18-21, 323-324.

¹³ Pieter Breuker en Fons Kemper, *Kaatsen, cachier en Mulier. Tentoonstelling van 20 juni tot 30 oktober 2013 Mulier Instituut te Utrecht* ([Utrecht]), 5-6 (digitaal te raadplegen op: <http://www.mulierinstituut.nl>, zie: 'Publicatieoverzicht Mulier Instituut' zie: 2013 of: www.kennisbanksportenbewegen.nl/?file=29388m=14228832668action=file.download).

¹⁴ Jacoba Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-Beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)* (Rotterdam 1999); Ruud Stokvis, *De sportwereld. Een inleiding* (Nieuwegein 2010), 58-64. Overigens achtte gymnastiekleraar Lieuwe Pietersen nog in 1956 vrouwen ongeschikt voor het kaatsen: ze zouden te weinig 'agressief' zijn, anders dan de man in hun bewegingen niet 'abrupt, hoekig en rechthoekig' zijn, niet goed in staat tot 'het overwinnen van een weerstand'. L. Pietersen, *Friesland in en rond het perk. Enige sociale en sportieve aspecten* (Leeuwarden [1956]), 22.

¹⁵ F. Nagtglas, *Iets over volksvermaken* (Amsterdam/Deventer/Leiden 1866), 11-22.

¹⁶ W. Eekhoff, 'Friesland', *De Aardbol. Magazijn van hedendaagsche land- en volkenkunde. Derde deel: De Nederlanden* (Amsterdam 1841), 311-368 (vermelding 325).

¹⁷ S. Coronel Sr., *Herinneringen aan de historische Tentoonstelling van Friesland* (Leeuwarden 1877), 116. Zie ook: Breuker, 'Acht eeuwen', 48, 54.

¹⁸ W. Westra, *Het Kaatsspel. Handleiding met historische aanteekeningen en kaatszangen*, (Baarn [1910]), 8. Westra citeert op p. 23 ook nog met instemming Halbertsma, *Frissche Lucht*, waar die op p. 23 stelt dat het kaatsen 'de vlugheid en kracht van het Nederlandsche ras krachtdadig' bevordert.

¹⁹ Sybout J. Nijdam [onder het pseudoniem 'Bûtsen'], 'It keatsen', *Franeker Courant*, 13 april 1923, [5] (ook in: Pieter Breuker, 'Dichters oer keatsen (5)', idem, *Oan de hang. In samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer* (Dronryp 1998), 158-163 (het gedicht op 158-159)).

²⁰ J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland* (Franeker 1972), 220-221, 234-235.

²¹ Tessa de Wekker, 'Traditionele Friese sporten in een hipper jasje', 2 juni 2015, www.sportenstrategie.nl/2015/sport-en-bewegen/onderwijs/traditionele-friese-sporten-in-een-hipper-jasje/.

²² Pieter Breuker, 'Een wereld van verschil', in: *Mijn land is groen, mijn land is mooi* (Groningen [2009]), 40-46 (vermelding 44).

²³ Zie voor een inleiding op volksnationalisme: Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa* (vierde druk, Amsterdam 2006).

²⁴ Zo kwam de PC-commissie pas in 1884 'zeer toevallig tot de ontdekking' dat er ook in buurland België werd gekaatst. Zie:

ning dat er al in het oude Egypte en later ook in de Klassieke Oudheid zou worden gekaatst, is voor wat Nederland betreft primair te herleiden tot de Amsterdammer Jan ter Gouw, schoolhoofd en geschiedschrijver. Die bericht in zijn gezaghebben-de *De volksvermaken* (1871) ook uitvoerig over het kaatsen. Hij schrijft daarover onder meer:

het balspel is van de hoogste oudheid. In de Egyptische graven te Thebe heeft men ballen gevonden, gelijk aan die, waar nog de jongens meê spelen. De oude Grieken, ten tijde van den Trojaanschen oorlog, hadden dansen, waarbij de dansers een bal hoog in de lucht wierpen en weêr vingen, en de Grieksche juffertjes kaatsten toen op het strand [...]. Het [kaatsen] was bij de Romeinen zeer in achting in den tijd, toen zij in ons vaderland verkeerden; en buiten twijfel hebben zij hier wel de eerste kaatsbaan opgericht. Want mogt het gemeen in de open lucht en op de straten van Rome kaatsen, een fatsoenlijk Romein deed het alleen in de kaatsbaan, die hij *sphaeristerium* noemde.²⁵

Het staat vast dat de oude Grieken en Romeinen balspelen hebben beoefend. Hoe die precies werden gespeeld, is onbekend. Een mogelijke verklaring daarvoor is hun lage status. Ze dienden soms als training voor de Olympische Spelen, maar vormden daarvan geen onderdeel en ‘ballplaying did not prepare the future citizen in any meaningful way for his responsibilities’.²⁶ Bij alle onzekerheid over het precieze verloop van de balspelen in de Klassieke Oudheid staat wel vast dat ze geen kaatsen mogen worden genoemd: de spelregels daarvan zijn veel te specifiek en te ingewikkeld.

Toch werden Ter Gouws opvattingen al snel en graag overgenomen. Dat gold zeker voor de ‘Directie’ van de in 1853 opgerichte ‘Franeker Kaats-

partij’, beter bekend als de Permanente Commissie, de PC, een groep van vijf mannen uit de kleine burgerij. Die plaatste in 1878, bij het 25-jarige bestaan van de kaatswedstrijd, levensgrote beelden van goden uit de Griekse en Romeinse Oudheid op de hoofdtribune (die er overigens tot op de dag van vandaag nog staan). Hoezeer de PC geloof hechtte aan de klassieke herkomst van het kaatsen, laat ook een brief zien uit 1878 van PC-grondlegger Jan Bogtstra aan koning Willem III:

De Romeinen, die hetzelfde [het kaatsspel] van de Grieken hebben overgenomen, waren er groote liefhebbers van. Zij hadden te Rome eene kaatsbaan die zij [S]Phaeristerium noemden, en het spel was bij hen zeer in achting toen zij in ons vaderland verkeerden, zoodat zij buiten twijfel alhier de eerste kaatsbaan hebben opgericht.²⁷

Bogtstra, die een klassieke opleiding had genoten aan het Franeker Atheneum, de ‘uitgeklede’ versie van de plaatselijke universiteit, greep daarmee rechtstreeks terug op Ter Gouw. Franeker mocht dan in 1811 zijn universiteit zijn kwijtgeraakt, met het kaatsen kwam de Klassieke Oudheid in een andere gedaante terug. De Directie wilde overigens vanaf het begin haar wedstrijd op nog een heel andere wijze verheffen. Ze ijverde voor ‘veredeling’ van het volksvermaak en dat streven moet in direct verband worden gebracht met het negentiende-eeuwse burgerlijk beschavingsoffensief.²⁸ Bij de beeldvorming van het kaatsen als een klassiek spel paste ook het uitreiken van een erekrans aan de overwinnaars, een gebruik dat bij het kaatsen door de PC is ingevoerd, waarschijnlijk al bij haar eerste wedstrijd in 1854.²⁹

Na Bogtstra zouden zich nog velen op Ter

Gouw verlaten, ontwikkelde en minder ontwikkelde schrijvers. Ook bijvoorbeeld de bekende en hier al eerder genoemde sportpionier Willem (Pim) J.H. Mulier, in 1865 te Witmarsum geboren, maar opgegroeid in Haarlem, heeft de opvatting van Ter Gouw (zonder bronvermelding) verder verspreid.³⁰ Daarmee droeg hij bij aan een stereotypering die tot in onze tijd in stand zou blijven. Serieus wetenschappelijk onderzoek dringt niet altijd tot iedereen door, ook niet als het om dat van een autoriteit als Heiner Gillmeister gaat, die al in 1981 aantoonde dat de oorsprong van het kaatsen rond 1180 ligt.³¹ Het is uiteraard ook verleidelijk om iets eigens – hier het kaatsen – te verbinden met een prestigieus begrip als ‘de oude Grieken en Romeinen’, de grondleggers van de klassieke Olympische Spelen en de representanten van een hooggewaardeerde cultuur. Die (geconstrueerde) verbinding straalt af op het spel, zijn beoefenaren, organisatoren en bezoekers, kortom op alle betrokkenen. Het is geen toeval dat ook aan andere kaatsvarianten (bijvoorbeeld het Baskische jai alai) en tal van andere sporten (zoals golf en voetbal) een klasieke herkomst wordt toegedicht.³² Dat verschijnsel zou nog eens in zijn volle omvang moeten worden onderzocht.

Friesland

We zijn nu op een punt aangekomen dat we ons kunnen concentreren op kaatsen en Friesland. Dat thema heb ik, zoals gezegd, in vier kleinere onderwerpen ondergebracht: Traditionalisering en historisering; Kaatsen en Fries/Friese Beweging; Musealisering en erfgoed; Politiek. Ze hangen nauw met elkaar samen. Het is primair voor de overzichtelijkheid dat ik dit thema toch in aparte paragrafen

verdeel, ook onderling in principe op basis van chronologie.

Traditionalisering en historisering

Voor al de invloedrijke PC heeft vanaf haar oprichting in sterke mate bijgedragen aan traditionalisering en historisering van het kaatsen en zo een stempel gedrukt op de beeldvorming van het spel.³³

Ik heb hiervoor al kort gewezen op een aantal historiserende elementen door de PC: het uitreiken van een erekrans vanaf (waarschijnlijk) 1854 en het plaatsen in 1878 van beelden van klassieke goden op de PC-tribune. In dat patroon past ook de herintroductie in 1883 van een zilveren koningsbal, een ereprijs voor de beste speler van het winnende team.³⁴

Ik geef ter nadere illustratie nog twee recente voorbeelden van historisering door de PC. Bij haar 150-jarige bestaan in 2003 liet ze twee torens verrijzen op het Sjúkelân, het beroemde speelveld (sinds 1856!). De torens vormen een directe verwijzing naar het Sjaerdemaslot, dat daar eeuwenlang had gestaan, maar al in de achttiende eeuw was afgebroken.

Een nog actueler voorbeeld van historisering is dat de PC een team Belgische kaatsers voor haar jaarlijkse wedstrijd wil uitnodigen. De motivatie daarvoor is dat in de Eerste Wereldoorlog veel in Nederland geïnterneerde Belgen aan de Friese kaatscompetitie meededen en dat een Belgisch team zelfs de PC van 1917 won. ‘De’ Belgen zouden dan overigens niet in 2017, maar in 2018 moeten meespelen. Dan viert de PC haar 165-jarige bestaan en tot 1978 bestond er een (trouwens weinig vaste) traditie om in jubileumjaren de Bel-

Pieter Breuker, ‘De PC en de Belgen: in súksesfol partoer’, idem en Jan Pieter Janzen (eindred.), *De fiifde woansdei. 150 jier PC (1853-2003)* (Franeker 2003), 104.
25 J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871), 321, 326. Overigens had Cornelis Kiliaen in zijn beroemde *Dictionarium Teutonico-Latinum* (Antwerpen 1574) het kaatsen al in direct verband gebracht met bepaalde termen van Latijnse schrijvers. Ook elders golden de Egyptenaren als de uitvinders van het kaatsen. Zie: Gillmeister, *A Cultural History*, 4-5.
26 Stephen G. Miller, *Ancient Greek Athletics* (New Haven/Londen 2004), 171-175 (voor het citaat: 175); John J. Hermann jr. en Christine Kondoleon, *Games for the Gods. The Greek Athlete and the Olympic Spirit* (Boston 2004), 23.
27 Pieter Breuker, ‘De PC: oardel ieu, mar fitaler as ea’, idem en Janzen (eindred.), *De fiifde woansdei*, 60-61.
28 *Ibidem*, 52 e.v.; Yme Kuiper, ‘Van volksvermaak naar Fries sportfestijn. Beeldvorming en achtergrond van de Franeker Kaatspartij (1853-1888)’, *Ibidem*, 25-26.
29 Pieter Breuker, ‘De prijzen: striid om jild en eare’, *Ibidem*, 148-159 (voor de vermelding: 148).

30 Wm. Mulier, ‘Onze Friesche Kaatsers te Brussel’, *Eigen Haard. Geïllustreerd Volkstijdschrift* (1896), 516-519 (voor vermelding 516-517).
31 Zo houdt Johannes Lolkama in zijn *Perken, Parturen en Koningen* (Akkrum 1983), 7 en ook nog in *Yn en om de krite [...]* (Akkrum 1992), 7 vast aan de mythe van een klassieke, zelfs Egyptische herkomst van het spel; Heiner Gillmeister, ‘The origin of European ball games. A re-evaluation and linguistic analysis’, *Stadion. Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur* 7 (1981), 19-51; idem, *Aufschlag für Walther von der Vogelweide. Tennis seit dem Mittelalter* (München 1986), 11-16. Deze beide werken moeten worden gezien als voorstudies van Gillmeisters in noot 3 genoemde boek.
32 Rudolf Brasch, *How Did Sports Begin?* (Thornhill [Schotland] 1990), passim.
33 Op zichzelf is het opmerkelijk dat de PC, die maar één wedstrijd per jaar organiseert, zoveel invloed kan hebben. Belangrijke factoren die daartoe hebben bijgedragen zijn haar oprichtingsjaar (44 jaar voor de Kaatsbond), haar verankering in de Friese gemeenschap en de status van haar wedstrijd.
34 Pieter Breuker, ‘De PC-bal en syn foargongers’, *De Moanne* 5 (2006), 4, 12-16.

3. De PC-koningsbal (1883) met het wapen van de schenker, mr. Binnert Philip baron van Harinxma thoe Slooten, commissaris van de Koning in Friesland.
Foto: Hommema. Collectie Pieter Breuker

gen tijdens de PC te laten kaatsen, zij het vrijwel nooit als deelnemers aan de PC-wedstrijd zelf. Bovendien is 2018 het jaar van Leeuwarden-Fryslân als Culturele Hoofdstad van Europa.³⁵ Al met al een opmerkelijk besluit, vooral ook omdat anders de traditioneel zestien voor de PC-wedstrijd uitgeno-

digde teams zich via de reguliere Friese kaatscompetitie moeten kwalificeren.³⁶

Kaatsen en Fries/Friese Beweging

Tijdens de negentiende eeuw kwam het cultuurnationalisme tot bloei, zeker ook in Friesland.³⁷ De aanhangers daarvan verenigden zich in wat de Friese Beweging is gaan heten, een stroming die zich aanvankelijk inzette voor de bestudering van het bij voorkeur als roemrijk voorgestelde Friese verleden, later in de negentiende eeuw ook ijverde voor het behoud en de versterking van het ‘Fries-eigene’ en het Fries. Het is goed daarbij te bedenken dat die onder sterke druk staan van andere culturen, eeuwenlang de Nederlandse, maar later steeds meer ook de Anglo-Amerikaanse.

Bote Gosses Bruinsma, de eerste PC-voorzitter (1853-1880), sprak bij de prijsuitdeling van ‘zijn’ kaatswedstrijd Fries.³⁸ Ook al spraken de kaatsers Fries (of Stadfries) en was het kaatsen getuige zijn rijke idioom al lang in de Friese spreektaal³⁹ verankerd, het was voor iemand in de functie van Bruinsma destijds helemaal niet vanzelfsprekend om bij een plechtige gelegenheid Fries te gebruiken.

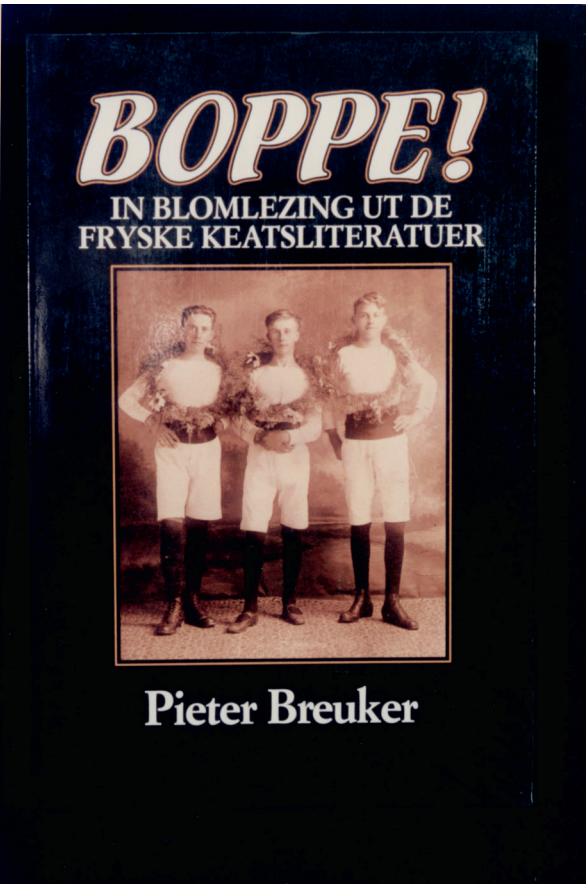
De verbinding tussen het kaatsen en het Fries is ook terug te vinden in de Friese literatuur, aanvankelijk vooral in de poëzie. Het oudste Fries-talige kaatsgedicht, ‘Keatsen’, dateert uit 1853. Het is geschreven door Harmen Sytstra, een vooraanstaand Fries schrijver en taalstrijder. Het pad was gebaand. Andere prominente Friese schrijvers als Waling Dykstra (tegelijk een belangrijk vertegenwoordiger van de Friese Beweging) en de (late-re) socialistische staatsman Pieter Jelles Troelstra dichtten ook in het Fries over het kaatsen, met hun ‘By ’t priis-oerlangjen op in keatspartij’ (1877) respectievelijk ‘By it keatsen’ (1882).

Het gebruik van het Fries werd even later nog verder gecodificeerd toen de PC-koningsbal van 1883, geschonken door de Friese Commissaris van de Koning en nog altijd beschouwd als de belangrijkste kaatsprijs, werd opgesierd met een negenregelig Friestalig gedichtje, het eerste op een kaatsprijs. (afb. 3) Het rijmwerkje, overigens minstens zozeer een eerbetoon aan de Commissaris en aan de PC-commissie dan aan de koning van de wedstrijd, was van Jacobus van Loon, Fries gedeputeerde en eveneens actief lid van de Friese Beweging. Daarmee passeerde de PC-commissie de gevierde volksschrijver Waling Dykstra, die nota bene op haar verzoek ook een (veel toepasselijker) gedicht op de bal had gemaakt.⁴⁰ Er zou een lange, vooral de laatste decennia alsmaar groeiende lijst van Friestalige werken (ook liederen, toneel en – fictief en zakelijk – proza) te maken zijn.⁴¹ Maar het gaat me hier om de conclusie dat het kaatsen ook een – zij het relatief bescheiden – thema in de Friese literatuur is geworden. (afb. 4)

Musealisering en erfgoed

Ging het hiervoor meestal om individuen, Frieszinnige organisaties bleven niet achter. Ook al in de negentiende eeuw werd het kaatsen door hen gezien als iets dat de moeite waard was om te bewaren. Het (hoofd)doel van de PC was meteen al in 1853 ‘Bevordering en instandhouding van het Kaatsspel’.⁴² PC-secretaris respectievelijk -voorzitter Jan Bogtstra was onder meer ook penningmeester van de Franeker afdeling van het in 1844 opgerichte Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse, naast het in 1827 opgerichte Friesch Genootschap, destijds de belangrijkste organisatie op het gebied van de Friese Beweging.

De Friese beweging toonde het kaatsen al betrekkelijk snel in een museale context. Het Friesch Genootschap organiseerde in 1877 bij zijn 50-jarig bestaan de *Historische Tentoonstelling* van

4. In 1987 verscheen dit boek over kaatsen, tegelijkertijd de eerste Friese sportbloemlezing. Op de omslag: de prijswinnaars in 1921 van de beroemde Freulewedstrijd voor jongens

Friesland. Het kaatsen was daar met zestien objecten vertegenwoordigd. De kern bestond uit veertien zilveren ballen, waarvan de oudste exemplaren teruggingen tot de achttiende eeuw.⁴³ Die objecten vormden bij uitstek het middel om de band met het verleden op te roepen en te bestendigen. Een direct gevolg van de *Historische Tentoonstelling* was de oprichting vier jaar later van het nog altijd be-

35 Nieuwsitem d.d. 17 januari 2017, *Omrop Fryslân*.

36 De in 1934 opgerichte Christelijke Friesche Kaatsbond heeft tot haar fusie in 1994 met de Koninklijke Nederlandse Kaats Bond (KNKB) verschillende keren geprobeerd haar beste kaatsers mee te laten doen aan de PC-wedstrijd, maar de PC-commissie weigerde dat steeds, met als argument dat alleen leden van de KNKB – waar de PC reglementair onder valt – daarvoor in aanmerking kwamen. Zie: Breuker en Janzen (eindred.), *De fiifde woansdei*, 101.

37 Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).

38 W. D[ijkstra], ‘Op ’e jierlykse greate keatserij to Frjentsjer’, *De Bijde-Koer* 37 (1882), 73-78 (vermelding 76). Maar Bruinsma’s opvolger, Jan Bogtstra, richtte zich vanaf het begin (1880) weer in het Nederlands tot het volk.

39 Pieter Breuker, *Keatserstaal* (Grins 1983).

40 Idem, ‘Dichterlik spul om de PC-bal’, *De Keatsfreon* 18 (2009), 30-40.

41 Idem, *Boppe! In blomlêzing út de Fryske keatsliteratuer* (Drachten/Ljouwert 1987); voor een overzicht (ook van andere als Fries betitelde sporten): idem, ‘It plak fan sport yn de Fryske literatuer’, idem, *Oan de hang*, 106-127.

42 [Jan Bogtstra], *Rede gehouden op den 30 Juli 1893. Bij gelegenheid van de feestelijke herdenking van het 40-jarig bestaan van de Permanente Commissie der Franeker Kaatspartij* (Franeker [1893]), 31.

43 *Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland [...]* (Leeuwarden 1877), 263-266; zie ook: Yme Kuiper, ‘Van volksvermaak naar Fries sportfestijn’, Breuker en Janzen (eindred.), *De fiifde woansdei*, 21-22.

5. De voorgevel van het Keatsmuseum (2016) met zijn zes 'torens' vormt qua ontwerp en materiaalgebruik een directe verwijzing naar de twee op hun beurt historiserende PC-torons op het Sjukelân (beide ontwerpen van architect Rein Hofstra). Foto: Henk Bootsma

staande Fries Museum. Ook dat heeft in de twintigste eeuw meermalen (extra) aandacht besteed aan het kaatsen.⁴⁴

Minstens zo betekenisvol was dat er al in 1897 een *internationale* kaatsexpositie werd gehouden. Die 267 nummers omvattende, eerste uitstalling van 'ce vieux mais toujours noble sport'⁴⁵ vond plaats te Brussel, als onderdeel van de daar toen gehouden wereldtentoonstelling. De inzending van de PC, die uit maar liefst 33 nummers bestond, werd bekroond met de hoogste eer, een gouden medaille.⁴⁶

Een mijlpaal voor het kaatsen op museaal gebied vormde het jaar 1972, toen de sport onder verantwoordelijkheid van de Kaatsbond als eerste van de 'typisch Friese sporten' een eigen museum annex documentatiecentrum kreeg.⁴⁷ Was het aanvankelijk nog ondergebracht in stedelijk museum 't Coopmanshûs te Franeker, in 1995 kreeg het museum zelfstandig onderdak. En in 2016 werd de vaste tentoonstelling van het museum naar inhoud en presentatie vernieuwd en gehuisvest in een ander onderkomen, slechts enkele meters van het Sjukelân. (afb. 5) Het museum, nu beheerd door twee zelfstandige stichtingen, heeft

vanaf het begin ook ruim aandacht besteed aan de cultuur-historische context van het kaatsen.⁴⁸

Vanaf de jaren 30 van de twintigste eeuw begonnen organisaties op het gebied van de Friese Beweging langzamerhand belangstelling voor het kaatsen te tonen. Me beperkend tot het tijdvak 1930-1940 ging het bijvoorbeeld om kaatsende Friese studenten of Friezen verenigd in Friese clubs buiten Friesland, om een lezing over het kaatsen tijdens een bijeenkomst van de 'Provinciale Fryske Underwiisrie' of het vertonen van een film over het kaatsen op een bijeenkomst van het 'Selskip foar Fryske Tael en Skriftekennisse'.⁴⁹

In dezelfde periode werd het kaatsen ook expliciet aangemerkt als onderdeel van het *Fries-culturele erfgoed*. Kennelijk was het 40-jarige bestaan van de Kaatsbond in 1937 daartoe een goede aanleiding, want twee vooraanstaande schrijvers kwamen (in hetzelfde boek) op het thema erfgoed: Pim Mulier en Jan Durks van der Mei. De eerste noemde het kaatsen 'het goed onzer vaderen' en de tweede typeerde het als een 'erfskip' van onze 'âldfaers' ('erfschap' van onze 'voorvaderen').⁵⁰

De opvatting van het kaatsen als erfgoed is ook bij latere auteurs te vinden, onder wie Jaap Kalma. Die stelde in 1972 dat 'wij dit erfdeel in ere moeten houden'.⁵¹

Politiek

Men moet wel heel naïef of kwaadwillend zijn om vol te houden dat sport en politiek, nationaal en internationaal, maar zeker ook lokaal en provinciaal, los van elkaar staan. Kaatsen en andere Friese

sporten lagen weliswaar lange tijd buiten het aandachtsveld van de Friese politiek, maar daar kwam de afgelopen tien jaar, na een lange aanloop vanaf de jaren 60 van de twintigste eeuw, grondig verandering in. Die ontwikkeling paste in een bredere context: de politiek beweegt zich al veel langer op het terrein van de Friese Beweging. Lokale en vooral ook provinciale politiek achten zich op vele terreinen hoeder van het Frieseigene.

Ik noem nu ter toelichting een aantal typerende bemoeienissen van de politiek met het kaatsen (en met andere 'Friese sporten'). Via een pleidooi van de PvdA Friesland in 1961 voor subsidiëring van kaatsen, hardrijden en skûtsjesilen, een (toegekend) verzoek van de Kaatsbond in 1972 aan Gedeputeerde Staten van Friesland om subsidie, steun in 1978 van de Frysk Nasjonale Partij, afdeling Leeuwarden, aan volkssporten als kaatsen en fierljeppen en idem van het CDA Friesland in 1994 aan 'specifiek Friese sporten' als 'eierzoeken, fierljeppen, skûtsjesilen en kaatsen',⁵² volgde in 2010 een beslissende stap. Toen werd het 'Platform Fryske Kultuersporten' opgericht, een door de provincie gesubsidieerd samenwerkingsverband tussen zes 'Friese sporten': kaatsen, fierljeppen, skûtsjesilen, Fries dammen, (school)schaatsen en Friese paardensport. Vervolgens golden 'de Friese sporten' in de provinciale nota *Wat sport beweegt in 2012* als een 'beleidspeiler', waarvoor de provincie Fryslân voor 2012 een bedrag van € 176.354 reserveerde. Daarvan was € 50.000 bedoeld voor de 'verankering van de Friese sporten binnen het onderwijs, te beginnen met de sporten Kaatsen en

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: *Leeuwarder Courant*, 16 mei 1950, 3; *ibidem*, 18 december 1970, 9; *ibidem*, 18 mei 1991, 2.

⁴⁵ Félicien Decroix e.a., *Exposition internationale et rétrospective du jeu de balle [...]*, ([Saint-Gilles/Brussel] [1897]), IV.

⁴⁶ Pieter Breuker, 'Al 120 jaar lang tentoonstellingen over het kaatsen', *Friesch Dagblad*, 30 juli 2016, 6-7.

⁴⁷ Het schaatsen volgde in 1983 (Hindeloopen) en het skûtsjesilen in 1998 (Earnewâld).

⁴⁸ Voor een overzicht van de geschiedenis van het kaatsmuseum: idem, 'Het Keatsmuseum. Van gelagkamer naar bankgebouw', *Franicker* [17] (2017), 2-7. Zie verder: <http://www.keatsmuseum.frl>. De 'Vrienden van het Kaatsmuseum' geven sinds 1994 een eigen cultuur-historisch jaarboek uit, *De Keatsfreon* (digitaal deels in te zien op: <http://www.kaatshistorie.nl>). Hoezeer het kaatsen in de Friese samenleving is geworteld, mag ook blijken uit de financiering van het nieuwe Keatsmuseum: naast de kaatswereld (Kaatsbond, PC, kaatsverenigingen, kaatsers) hebben provincie, gemeenten, fondsen en particulieren ruim 520.000 euro bijelkaar gebracht.

⁴⁹ Respectievelijk *Leeuwarder Courant*, 17 juli 1933, 1; 5 juni 1934, 13; 14 februari 1936, 17; 12 juli 1938, 41; *Nieuwsblad van Friesland*, *Hepkema's Courant*, 11 augustus 1938.

⁵⁰ [Willem J.H.] Mulier, 'Oud historisch spel', in: J. Werkhoven e.a. (eindred.), *Gedenkboek Nederlandsche Kaatsbond 1897-1937* (Leeuwarden 1937) 20-21 (voor de vermelding 21); [Jan Durks] van der Mei, [Titelloos gedicht], in: *ibidem*, 39.

⁵¹ Kalma, *Kaatsen*, 224.

⁵² *Leeuwarder Courant*, resp. 23 oktober 1961, 7; 21 april 1972, 23; 23 mei 1978, 17 en 29 september 1994, 24. Overigens is er ook in een veel ruimer verband aandacht voor 'kleine sporten'. De Raad van Europa stelde in 1999 in zijn aanbeveling over het belang van sport als taak onder meer om projecten te ontwikkelen 'where the various groups – such as national minorities – are encouraged to bring fresh impetus or enthusiasm to certain sports and introduce new sports and traditional games into the society where they live'. ([https://www.coe.int/t/dg4/epas/resources/texts/Rec\(99\)_9_en.pdf](https://www.coe.int/t/dg4/epas/resources/texts/Rec(99)_9_en.pdf)).

Fierljeppen, door inzet van de afdeling Cios van het Frieslandcollege’.⁵³

De provincie heeft haar beleid op het gebied van Friese sporten intussen versterkt voortgezet. Zo besteedt ze in het *Coalitie-akkoord 2015-2019* ‘extra aandacht aan de Fryske cultuursporten’.⁵⁴ Dat laatste heeft al in 2015 concreet vorm gekregen in (Nederlandstalig) lesmateriaal voor zes ‘Friese sporten’, namelijk kaatsen, fierljeppen, skûtsjesilen, Fries dammen, Friese paardensport en schaatsen. ‘Daarin staat de geschiedenis van de Friese sporten en de samenhang met de Friese cultuur centraal.’⁵⁵ Op die wijze is er heel recent een opvallende verbreding ontstaan in het provinciale beleid: Friese sporten worden niet alleen meer beoefend in het (basis)onderwijs, ze worden daar ook in hun cultuur-historische context geplaatst.⁵⁶ De provincie beschouwt het kaatsen en andere Friese sporten dus niet meer als sport zonder meer, maar als, wat ze noemt, ‘cultuursport’.

Het begrip ‘cultuursport’ duikt kort na 2000 op in krantenartikeltjes over kaatsen en fierljeppen. Hoewel het woord nergens wordt gedefinieerd, bestaat er kennelijk een tegenstelling tussen (Friese) cultuursport en (internationale) topsport.⁵⁷ De term ‘cultuursport’, die in geen enkel Fries, Nederlands of ander woordenboek voorkomt, lijkt me beperkt tot Friesland. Daarbuiten kon ik alleen maar een variant op het begrip vinden, die overigens ook nauwelijks wordt toegelicht. Het NOC*NSF rekende in 2009 onder meer het kaatsen en fierljeppen tot de ‘culturele sporten’, dat wil zeggen sporten ‘die niet alleen een sportelement maar ook een cultureel element hebben’.⁵⁸ Al in 2006 had de Kaats-

bond van NOC*NSF de publieksprijs gekregen voor haar ‘promotie van de sport als onderdeel van de Friese cultuur’.⁵⁹ Intussen gebruikt de provincie Fryslân het woord ‘cultuursport’ als was het een geijkte term en laat ze daar, naast het kaatsen en het fierljeppen, dus ook het skûtsjesilen, het Fries dammen, de Friese paardensport en het schaatsen onder vallen.

Slotbeschouwing en conclusies

De beeldvorming bij het kaatsen is (grotendeels) van bovenaf tot stand gekomen. Het gaat daarbij om nogal uiteenlopende stereotypen, die variëren van machovermaak tot cultuurknuffel. Ik ben hier voor niet ingegaan op de invloed van de veel grotere groepen buiten het kringetje van de culturele en politieke elite. De ‘massa’, inclusief de kaatsers zelf en het publiek, lijkt geen rol van betekenis te hebben gespeeld, althans niet concreet en aantoonbaar. Een uitzondering geldt mogelijk voor de invloed van de commercie, maar daarbij gaat het om een omvangrijk en complex geheel, dat ik daarom bewust buiten beschouwing heb gelaten.⁶⁰

Ik sluit af. Het lange tijd in grote delen van Nederland beoefende kaatsen is uiteindelijk beperkt geraakt tot Friesland. Dat heeft tot gevolg gehad dat het al meer dan een eeuw als ‘typisch Fries’ wordt gezien, in en buiten Friesland. Historici, schrijvers, kaatsbestuurders, cultuurnationalisten en politici zijn het spel gaandeweg meer als cultureel erfgoed gaan beschouwen. Die ontwikkeling kon worden versterkt door zijn eerbiedwaardige historie, waarbij het als spel in de kern bovendien weinig is veranderd.⁶¹ Pogingen om het kaatsen

te moderniseren, bijvoorbeeld door de spelregels eenvoudiger te maken, het materiaal (bal en handschoen) aan te passen, het aantal wedstrijddagen of de (lange) duur daarvan in te korten, krijgen steevast het nodige verzet vanuit de kaatswereld. Tegelijk moet worden vastgesteld dat het kaatsen met zijn ruim 100 verenigingen en bijna 12.000 leden nog altijd een levende sport is. Zo bestaat er een zekere spanning tussen het kaatsen als sport en als cultureel erfgoed, met al eeuwenoude, maar voor een belangrijk deel toch ook met nieuwe, als oud voorgestelde tradities.⁶² Kaatsen is een fascinerend fenomeen, ook voor een onderzoeker.

53 www.kennisbanksportenbewegen.nl/?file=22928m=14228830932action=file.download.

54 Provincie Fryslân, *Mei elkenien foar elkenien. Uitvoeringsagenda 2015-2019* (z.p. z.j.), 11, digitaal te raadplegen via: <http://www.fryslan.frl>. Intussen geeft de provincie een ‘structurele subsidie’ van 44.919 euro per jaar aan de Kaatsbond (<http://www.knkb.nl>, zie: KNKB, *Algemene vergadering KNKB 2017*).

55 Tessa de Wekker, ‘Traditionele Friese sporten in een hipper jasje’, www.sportenstrategie.nl/2015/sport-en-bewegen/onderwijs/traditionele-friese-sporten-in-een-hipper-jasje/.

56 Er is een interessante parallel te trekken met het invoeren en propageren van als ‘typisch Bretons’ voorgestelde sporten in het onderwijs in Bretagne, met als boegbeeld *le gouren*, een vorm van worstelen. Zie daarvoor ook de bijdrage van Philip Dine aan deze bundel en voorts het internet (bijvoorbeeld via de zoektermen ‘gouren’ en ‘breton’).

57 ‘Werkgroep onderzoekt of kaatsen leuker kan’, *Leeuwarder Courant*, 22 oktober 2002, 8; Hendrik Haanstra, ‘Fierljeppen is gjin topsport’, *Leeuwarder Courant*, 14 augustus 2004, 25.

58 [Wouter de Groot], ‘Sporterfgoed en culturele sporten in de spotlight’, d.d. 17 september 2009, <http://www.nocnsf.nl>.

59 *Leeuwarder Courant*, 28 september 2006, 10.

60 Naast de commercie in engere zin moet hierbij ook worden gedacht aan bijvoorbeeld de ANWB en de VVV’s.

61 De twee oudste (maar fragmentarische) beschrijvingen van het (volks)kaatsen zijn ook nu nog goed te begrijpen. Het

betreft *Dat kaetspel ghemoralizeert* (1431) van Jan van den Berghe en de *Colloquia familiaria* (vanaf 1519) van Erasmus, waar hij in de samenspraak ‘Pila’ het kaatsen beschrijft.

62 Het door Eric Habsbawm in 1983 ingevoerde begrip ‘uitgevonden traditie’ wordt soms misschien wat al te gemakkelijk gebruikt. Ik beschouw het kaatsen in ieder geval niet als zodanig. Het spel bestaat immers *onafgebroken* al eeuwenlang en het vormt op zichzelf een authentiek onderdeel van de Friese gemeenschap. Er zit zo opgevat weinig kunstmatigs aan. Wel zijn er, zoals ik heb laten zien, nieuwe (historiserende) elementen aan toegevoegd. Zie: Eric J. Habsbawm en Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983), 1-2.

Friese Lieve Vrouwen

De verering van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden
en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden
in de vroege zestiende eeuw

LIANNE VAN BEEK

Op 17 mei 2015 werd voor het eerst in een halve eeuw het dertiende-eeuwse Mariabeeld van Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden in processie rondgedragen in Bolsward.¹ Deze viering ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan van de verering van het Mariabeeld werd onverwacht een groot succes. Duizenden mensen kwamen bijeen in de Sint Franciscuskerk en langs de twee kilometer lange route om onder andere bisschop De Korte het beeld te voet te zien begeleiden. In de regionale en nationale media kon de processie op de nodige belangstelling rekenen. Vijf jaar daarvoor was een andere Friese Mariaprocesie al nieuw leven in geblazen, toen de parochie van de Sint Dominicuskerk in Leeuwarden voor het eerst in decennia weer letterlijk en figuurlijk naar buiten trad met haar Mariabeeld.²

De verering van zowel het Mariabeeld van Leeuwarden als dat van Bolsward gaat terug op het eerste kwart van de zestiende eeuw. In deze roerige periode zouden de beelden hun eerste wonderen hebben gedaan, waarna er een levendige bedevaart vanuit de omliggende regio naar hen op gang

kwam. De verering van beide beelden kan nauw verbonden worden met de Friese geschiedenis en identiteit. Dat geldt niet alleen voor de twintigste en eenentwintigste eeuw; dit heeft zijn herkomst al in de vroegste periode van verering.³ In dit artikel zal de aandacht naar de laatmiddeleeuwse situatie gaan en met name naar de eerste helft van de zestiende eeuw.

De legende- en devotievorming rondom een laatmiddeleeuws miraculeus object hing sterk samen met de plaatselijke omstandigheden. Het succes van een nieuwe devotie was afhankelijk van de balans tussen herkenbaarheid en eigenheid. Herkenbaarheid werd bereikt door het gebruik van bekende verhaalmotieven in legendevorming en door de herhaling van soorten wonderen die Jezus ook al deed. Het aansluiten bij algemenere motieven werd gezien als bewijs van de wonderdoende vermogens van het object en zorgde voor een vroegere (h)erkenning daarvan. Aan de andere kant was het wel nodig dat een nieuwe devotie een eigen karakter bezat: wanneer het devotionele landschap uit eenheidsworst zou bestaan, hadden

¹ In de jaren zestig van de twintigste eeuw is de traditie om een stille omgang te houden met het beeld langzaam tot een einde gekomen. Sindsdien lijken er geen collectieve processies of omgangen meer georganiseerd te zijn. Hans Mol, 'Bolsward, O.L. Vrouw van Zevenwouden', database *Bedevaartplaatsen in Nederland (BiN)*.

² Harm Oldenhof, 'Leeuwarden, O.L. Vrouw van Leeuwarden', *BiN*; Wim Schrijver, 'Wonderbeeld' Onze Lieve Vrouw in processie door Leeuwarden', *Leeuwarder Courant*, 5 september 2016.

³ Zo verscheen een boekje van pater Siardus de Vries over de Bolswarder Lieve Vrouw, dat in 1947 door S. de Haan vertaald werd in het Fries. Hierin gezongen als 'Wees ons nabij'/'Wês Jo ús nei' met passages als 'Geef Friesland weer – geheel aan Hem / O Moeder van ons leven. / Gelijk ons Heer – in Bethlehem / Door u ons werd gegeven. / Zij, Moeder, ook de Friese Kerk / Door uwe liefde en schutse sterk.' Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden is duidelijk niet alleen schutpatrones van Bolsward, maar van heel Friesland. In recenter tijden wordt Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden beleefd als symbool voor oecumene, voor eenheid en verbondenheid, wat tot uiting kwam in de grote processie in 2015, waarbij ook andere kerkgenootschappen in Bolsward een actieve en verwelkomende rol hebben gespeeld.

pelgrims immers geen reden om het ene cultus-object boven het andere te verkiezen. Het imago van een cultusobject, of dat nu zorgvuldig opgebouwd werd door de kerkmeesters en raad van de stad, of meer spontaan ontstaan was, moest om pelgrims aan te trekken appelleren aan al dan niet bewuste behoeftes onder het potentiële publiek.⁴ Er was een voortdurende dynamiek tussen het publiek en de manier waarop de devotie vormgegeven werd.

Het verkennen van waar de vereringen voor de beide miraculeuze Mariabeelden aansloten bij algemene patronen en waar ze juist afwijkende karakteristieken laten zien is derhalve een onderzoek naar lokale identiteit en mentaliteit. In dit artikel wordt de vraag gesteld hoe de verering van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden paste binnen het Friese en ‘Nederlandse’ religieuze landschap van de vroege zestiende eeuw.⁵ Allereerst zal aandacht besteed worden aan de context waarin deze devoties zijn ontstaan, daarna zullen kort kenmerkende aspecten besproken worden. Dit tweede deel zal, vanwege de gunstigere bronnensituatie rondom Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden, alleen betrekking hebben op dit Mariabeeld.

Bedevaartcultuur in de late middeleeuwen

In de late middeleeuwen was een wonderdoend devotioneel object nooit ver weg. Van veel cultusplaatsen weten we niet veel meer dan dat ze bestaan hebben, maar dit is voldoende om een beeld te scheppen hoe rijk het devotionele landschap geweest moet zijn. Er zijn ongeveer 250 objecten bekend die op enig moment in de middeleeuwen een bovenlokale verering moeten hebben gekend, waarvan zo’n tachtig Mariale devotieobjecten.⁶

Met name in de veertiende en vijftiende eeuw, en in iets mindere mate de (eerste helft van de) zestiende eeuw zijn er veel Mariale bedevaartplaatsen ontstaan. Vanaf de hoge middeleeuwen kregen devoties rondom christocentrische en Mariale objecten de overhand ten opzichte van relikwieën van ‘gewone’ heiligen. De traditionele martelaars, ordeheiligen en ridderheiligen pasten minder goed bij de urbane samenleving die zich in rap tempo aan het ontwikkelen was. De stadsbewoners voelden zich niet zo verbonden met bedreigde christenen, heilige hoofse ridders of mannen die hun leven in de beslotenheid van een verafgelegen klooster doorgebracht hadden. Herkenning vonden ze wel bij de verering van de Heilige Familie, die een huuselijk en sterk emotioneel karakter ontwikkelde. De verering van Christus en Zijn Moeder werd dan ook ongekend populair. Het ogenschijnlijke nadeel dat zowel Jezus als Maria met lichaam en al van aarde verdwenen waren en primaire relikwieën dus schaars gezaaid, bleek een voordeel. Het gebrek aan Mariale relikwieën werd met name opgevangen door de mogelijkheid Maria te vereren door middel van een beeld, een gebruik dat vanaf de negende eeuw steeds meer geaccepteerd was geraakt. Aan Mariabeelden konden dezelfde wonderbaarlijke krachten toegekend worden als aan voorwerpen die daadwerkelijk van haar afkomstig waren. Dit betekende ook dat het aantal Mariale relikwieën in de praktijk geen limiet meer kende en dat er altijd wel een potentiële wonderdoener binnen handbereik was. Dit is ook te zien bij de Christusverering, met als verschil dat de geconsecreerde hostie en wijn golden als daadwerkelijk het lichaam en bloed van Christus. Ook dit betekende dat er in wezen een oneindige hoeveelheid relikwieën beschikbaar was.

Het merendeel van de Mariale en christocentrische objecten zou nooit een grote, bijzondere verering kennen. Ze bevonden zich in een kerk of kapel, langs de openbare weg of in een huiskamer. De verering varieerde van af en toe een Ave Maria of een wekelijkse aanbidding door de leden van een gilde of broederschap tot meegedragen worden in de grote processies op hoogtijdagen en daarbij vereerd worden door de complete bevolking. Omdat er zoveel Mariale objecten waren om te vereren, hoefde men nooit ver om zich heen te kijken om er een te treffen. Er moest dus iets bijzonders aan de hand zijn, wilden mensen van verder weg naar een specifiek Mariabeeld reizen. Dat bijzondere was vrijwel altijd een wonder.

Het eerste wonder dat plaatsvond, was doorgaans een spontaan wonder. De oorsprongslegenden waarin deze wonderen overgeleverd zijn staan vaak bol van de gemeenplaatsen. Mariabeelden bleken bijvoorbeeld te zwaar te zijn om verplaatst te worden (bijvoorbeeld in Delft en Schiedam), spoelden aan of werden gevonden in water (bijvoorbeeld in Amersfoort, Oud-Zevenaar, Wilsveen).⁷ Andere beelden werden gevonden in een boom (bijvoorbeeld in Handel en Kapellebrug) of het Mariabeeld verscheen op de plek waar zij vereerd wilde worden (bijvoorbeeld in Dordrecht, Heiloo, Hoorn, Ommel).⁸

De eerste wonderen – bijvoorbeeld de genezing van een zieke of bestraffing van iemand die niet in de miraculeuze vermogens van het beeld geloofde – gebeurden meestal in de directe nabijheid van het cultusobject, waarna mensen uit een steeds bredere kring geïnteresseerd raakten. Zo kon een lokale devotie zich ontwikkelen tot een bedevaartplaats. Kort door de bocht gesteld is er immers pas sprake van bedevaart wanneer er enige afstand overbrugd moet worden om bij het

cultusobject te komen. Net als tegenwoordig het geval is in bijvoorbeeld Lourdes trokken mensen in de middeleeuwen naar bedevaartplaatsen in de hoop op genezing of andersoortige hulp of uit andere devotionele overwegingen. Daarnaast speelden net als nu prozaïscher redenen mee: men reisde ook naar een bedevaartplaats omdat men eenvoudigweg iets van de wereld wilde zien.

Belangrijke bronnen voor onze kennis over bedevaartplaatsen zijn de wonderverhalen die ter plaatse opgetekend konden worden. Dit gebeurde vooral kort na het ontstaan van een nieuwe bedevaartplaats. Deze wonderverhalen golden tegelijkertijd als propaganda en als bewijs voor de wonderdoende vermogens van het object. De plaats waar het miraculeuze object stond was erbij gebaat zoveel mogelijk pelgrims te trekken: dit vergrootte niet alleen de devotie en de status van de plaats, de donaties en bestedingen van de pelgrims konden tevens een aanzienlijke inkomstenbron vormen. De wonderverhalen zijn lang niet altijd bewaard gebleven; in Nederland zijn twaalf middeleeuwse mirakelboeken/-verzamelingen overgeleverd, waarvan de helft over een Mariaal object. Het ‘jongste’ is dat van Bolsward.⁹

De opgetekende wonderverhalen waren veelal afkomstig van een bijzonder type pelgrims: mensen die een belofte kwamen inlossen aan het Mariabeeld, als dank voor een wonder dat al had plaatsgevonden. De verhalen volgen doorgaans hetzelfde stramien: iemand was in nood, bijvoorbeeld door ziekte of een noodlottig ongeval. Die persoon riep een bepaald Mariabeeld of heilige aan om hulp, en beloofde op pelgrimage te gaan en eventueel een donatie te doen. Het was ook mogelijk namens iemand anders een belofte te doen; dat gebeurde vaak wanneer er kinderen in nood waren. Wanneer de bovennatuurlijke redding volgde, ging men –

4 In 's-Hertogenbosch is aan het einde van de veertiende eeuw de verering van de Zoete Vrouw bewust gepropageerd. In het nabij Brussel gelegen Scheut ontstond in het midden van de vijftiende eeuw spontaan een grote verering van Onze Lieve Vrouw van Genade, die beantwoordde aan een behoefte die met name bestond bij werkloze textielarbeiders. In mijn proefschrift zal ik hier nader op ingaan. Over de Zoete Vrouw: H. Hens e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg 1978). Over Onze Lieve Vrouw van Genade: Robert Stein, ‘Van publieke devotie naar besloten orde. De stichting van het klooster Scheut’, *Millennium* 23 1-2 (2009), 12-37.

5 Vanwege de beperkte omvang van dit onderzoek beperk ik me hier tot het huidige Nederland, zoals ook gehanteerd in *BiN*: <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/afbakening> (geraadpleegd 27 februari 2017).

6 Voor de definitie van bedevaartplaats, zie: <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/afbakening> (geraadpleegd 27 februari 2017). Aldaar ook de database waarop deze conclusies gebaseerd zijn.

7 Gerrit Verhoeven, ‘Delft, O.L. Vrouw ter Nood Gods’, *BiN*; Charles Caspers, ‘Schiedam, O.L. Vrouw, Maria van Schiedam’, *Ibidem*; Ottie Thiers, ‘Amersfoort, O.L. Vrouw van Amersfoort (of Ter Eem)’, *Ibidem*; Dick E.H. de Boer en Ludo Jongen (red.), *In het water gevonden. Het Amersfoortse mirakelboek* (Hilversum 2015), passim, m.n. 318; Jacques Tersteeg, ‘Oud Zevenaar, O.L. Vrouw ter Nood Gods, Moeder van Smarten’, *BiN*; Paul van Geest, ‘Wilsveen, O.L. Vrouw van Wilsveen (Marianum)’, *Ibidem*.

8 Marc Wingens, ‘Handel, O.L. Vrouw van Handel’, *Ibidem*; Ottie Thiers, ‘Kapellebrug, O.L. Vrouw ter Eecken’, *Ibidem*; Gerrit Verhoeven, ‘Dordrecht, O.L. Vrouw’, *Ibidem*; Peter Jan Margry, ‘Heiloo, O.L. Vrouw ter Nood’, *Ibidem*; Tim Graas, ‘Hoorn, O.L. Vrouw’, *Ibidem*; Marcel Portegies en Toine Maas, ‘Ommel, O.L. Vrouw, O.L. Vrouw Toevlucht in elke Nood’, *Ibidem*.

9 Het meest volledige overzicht, ook van de mirakelboeken uit het huidige België, geeft Jonas van Mulder in *Wonderkoorts. Autoriteit, authenticiteit en religieuze ervaring in mirakelcollecties in de Bourgondische Nederlanden (1381-1534)* (Antwerpen 2016), passim.

soms meteen, soms maanden of jaren later – op bedevaart om de belofte in te lossen. Het systeem werkte via het *no cure, no pay*-principe: wanneer de heilige niet in de gevraagde genade had voorzien, hoefde de bedevaart niet gemaakt te worden. In de wonderverhalen werden, afhankelijk van de plaatselijke tradities, in meer of mindere mate details opgenomen over de pelgrims en hun persoonlijke situatie.

Er stonden veel belangen op het spel, persoonlijke, maar zeker ook gemeenschappelijke. Een succesvolle bedevaartplaats bracht immers inkomsten en status met zich mee voor de moederstad. Daarom kon er ook concurrentie ontstaan tussen verschillende steden met elk hun eigen miraculeuze object. Dat het Mariabeeld in een stad verderop een band had met precies dezelfde Maria in de hemel als het Mariabeeld in de eigen stad wist men in principe wel, maar toch werden er specifieke ‘eigen’ kenmerkende vermogens toegekend aan verschillende beelden. Zo zou Onze Lieve Vrouw ter Eem, het Mariabeeld dat in Amersfoort in het water van de Eem gevonden werd, een specialisatie hebben in het helpen van mensen die in of op het water in de problemen waren geraakt. Onze Lieve Vrouw ter Nood Gods in Delft redde ook regelmatig mensen uit het water, maar had ook een bijzondere kennis van het genezen van kreupelheid en verlamming.¹⁰

Bedevaartplaatsen in Noord-Nederland

Er zijn veel minder bedevaartplaatsen boven de rivieren dan eronder. Dat is tegenwoordig zo, maar ook uit de periode voor de Reformatie zijn er minder bedevaartplaatsen bekend in het huidige Fryslân, Groningen en Drenthe.¹¹ Waar in de gedrukte versie van *Bedevaartplaatsen in Nederland* Noord-Brabant en Limburg elk hun eigen boekdeel gekregen hebben, worden Noord- en Midden-Nederland samen in één deel behandeld.

Dit heeft met meerdere factoren te maken. Allereerst zijn er veel schriftelijke en materiële bronnen verloren gegaan door en na de Reformatie. Vanuit bijvoorbeeld Brabant en Limburg was het eenvoudiger voor katholieken om hun kerkschaten in veiligheid te brengen in de Zuidelijke Nederlanden. Het is dus goed mogelijk dat er meer bedevaartplaatsen zijn geweest dan we weten. Daarnaast speelt mee dat in de loop van de middeleeuwen bedevaartplaatsen vaker in stedelijke context ontstonden, en minder vaak in bijvoorbeeld meer geïsoleerd gelegen kloosters. De urbanisatiegraad in Noord-Nederland was lager dan elders. Ook in een ruraal gebied als de Veluwe ontstonden in de middeleeuwen geen bedevaartplaatsen.

Toch viel er wat te kiezen voor Noord-Nederlandse pelgrims. Voordat Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden wonderen verrichtten, was er al een aantal bedevaartplaatsen: er is alleen niet over alle bedevaartplaatsen veel overgeleverd, waardoor het onderzoek naar deze bedevaartplaatsen bemoeilijkt wordt. De oudste bedevaartplaatsen waren die voor St. Bonifatius in Dokkum (vanaf de achtste eeuw), voor St. Odulphus in de Odulphusabdij in Staveren (voor 1000) en de abten Frederik en Siardus in abdij Mariëngaard in Hallum (vanaf respectievelijk 1180 en 1230). In Dokkum zou vanaf de veertiende eeuw ook een wassen Mariabeeld vereerd zijn, ‘Onse lieve to Berg’. Er waren meer plaatsen waar, tegelijkertijd of opeenvolgend, verschillende objecten vereerd werden. Zo werd in het St. Bernardusklooster in Aduard na 1266 een Engelse monnik Richardus de Busto vereerd, en vanaf de veertiende of vijftiende eeuw ook St. Bernardus, Onze Lieve Vrouw en een mirakelkruis.¹² De Martinikerk in Groningen bezat vanaf de dertiende of veertiende eeuw een relikwie van de arm van Johannes de Doper, en in 1500 kwam daar een lamp ter ere van Onze Lieve Vrouw ter Nood bij. In Staveren werd naast de relieken van Odulphus ook een Mariabeeld dat moedermelk van Maria bevatte vereerd

(voor 1284) en toen de abdij eenmaal was verlaten, was er in de vijftiende eeuw een kapel waar men het Heilig Bloed kon bezoeken. Andere christocentrische vereringsplaatsen waren er in Appingedam (een mirakelkruis, mogelijk vanaf de veertiende eeuw) en Sneek (een relikwie van het Heilig Kruis, vroege zestiende eeuw). Daarnaast werd Jezus in de vorm van het heilig Sacrament vereerd: in Schraard stond een bloedende hostie vanaf ongeveer 1410 in de aandacht en in Helpman werden gestolen, en in een sloot gedumpt, hosties vanaf ongeveer 1483 vereerd. In ongeveer 1496 begon in Ypecolsga de verering van vijftien hosties die een kerkbrand doorstaan hadden. Enkele jaren daarna werden er gestolen hosties al drijvend in een sloot in Solwerd gevonden, wat reden was om een kapel te bouwen waar het voortaan wonderdoende water door pelgrims geput kon worden. Verder werd de heilige Jacobus de Meerdere vanaf het einde van de vijftiende eeuw vereerd in Franeker; mogelijk gold een bedevaart naar Franeker als vervanging voor een bedevaart naar Santiago de Compostella. Over de Mariacultussen in Oosterwijtwerd en Kropswolde, een put met geneeskrachtig water in Trimunt, een Heilige Stede in Glimmen en niet nader te definiëren relikwieën in Hulsvoorde is niet veel meer bekend dan dat zij hebben bestaan.¹³

Devotie uit conflict

In turbulente middeleeuwse tijden nam het aantal meldingen van miraculeuze gebeurtenissen toe. Wanneer centraal gezag wegviel, conflictsituaties ontstonden of schaarste en ziekte heerste, ontstond er behoefte aan goddelijke interventie.¹⁴ Wie bereid is bovennatuurlijk ingrijpen te zien, zal dat eerder ervaren dan iemand die daar niet voor open staat. Dat juist in de turbulente en gewelddadige vroege zestiende eeuw in Leeuwarden en Bolsward nieuwe Mariadevoties ontstonden, is dus niet opzienbarend.

Religieuze ervaringen en uitingen gaan hand in hand met dreiging en conflictsituaties. Er zijn talloze voorbeelden van relikwieën en andere miraculeuze objecten die, wanneer er ziekte heerste of de vijand voor de muren lag, in processie door de stad gedragen werden, of juist na verdwijnen van het gevaar een dankprocessie kregen.¹⁵ Er zijn veel voorbeelden van wonderverhalen waarin soldaten of burgers steun kregen bij een gewelddadige en/of levensbedreigende situatie. Het is echter voor het gebied van het huidige Nederland zeldzaam dat er op basis van de oorsprongslegende een direct verband te leggen is tussen een (dreigende) crisis en het daadwerkelijke ontstaan van de nieuwe devotie. Wanneer een devotie eenmaal bestond, zocht men in noodsituaties steun bij het cultusobject, maar zelden leidde levensgevaarlijke dreiging tot een geheel nieuwe verering. Wanneer dat wel gebeurde, dan bestond de noodsituatie vrijwel nooit uit vijanden die voor de muur lagen, maar vaker ging het om de vijand binnen de eigen muren: de stadsbrand. Het bijkomende voordeel van een devotie die ontstond na een stadsbrand, was dat de inkomsten uit de nieuwe devotie meteen gebruikt konden worden bij het herstel. Des te meer reden om veel reclame te maken voor dergelijke devoties, waardoor ze wellicht beter gedocumenteerd zijn.

In Noord-Nederland komt de gewapende aanval in oorsprongslegendes wel voor. De oudste verhalen zijn die rond Walfridus en Radfridus van Bedum, die omkwamen bij een Viking-aanval. De devoties voor het Heilig Sacrament in Ypecolsga en die voor Onze Lieve Vrouw in Bolsward begonnen beide met een door huurlingen aangestoken brand. In Ypecolsga was de brand in de kerk een wraakactie van de huurlingen. Zij staken de brand aan nadat ze door de inwoners van Ypecolsga gehinderd waren toen zij zich vis van de dorpelingen wilden toe-eigenen. Vijftien geconsacreerde hosties kwamen ongeschonden uit de brand en deden

¹⁰ De Boer en Jongen (red.), *In het water gevonden*, passim; G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992), 121.

¹¹ Voor het gemak in het vervolg hier ‘Noord-Nederland’.

¹² Het is niet bekend in welke eeuw de devoties voor St. Bernardus, Onze Lieve Vrouw en het mirakelkruis begonnen zijn. Datzelfde geldt voor de verering van de arm van Johannes de Doper in de Martinikerk in Groningen.

¹³ Deze informatie is ontleend aan de verschillende bijbehorende artikelen in *BiN*.

¹⁴ Michael E. Goodich, *Violence and miracle in the fourteenth century. Private grief and public salvation* (Chicago en Londen 1995), 1-4.

¹⁵ Uitgebreid onderzocht door Andrew Brown voor Brugge, *Civic ceremony in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge 2011), 35, 44-45, 76-82.

daarna wonderen.¹⁶ Ook in Bolsward was er sprake van een aanval.

Er is te weinig bewijs overgeleverd om te spreken van een patroon waarbij oorlogshandelingen in Noord-Nederland een belangrijker stimulans zijn geweest voor het ontstaan van nieuwe devoties dan elders. Toch is het opvallend dat in andere delen van Nederland, waar in verschillende situaties ook de nodige strijd heeft plaatsgevonden en er ook gebrandschat zal zijn, niet dergelijke verhalen zijn ontstaan – althans, ze zijn niet overgeleverd. Het geeft een indruk van hoe groot de impact van de huurlingenlegers op de Friese samenleving geweest moet zijn. Het was juist een periode geweest van economische bloei en voorspoed, waardoor deze tegenslag heel hard aankwam. De gewelddadige werkwijze van de landsknechten stond haaks op de Friese tradities.¹⁷ In deze tijden van vreemde overheersers hield men vast aan het eigene en het-geen-bovennatuurlijke steun kon bieden.

Het ontstaan van de verering van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden

Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden wordt voor het eerst vermeld op 1 april 1510. Thomas van Schlesswigk, kort tevoren door het Saksisch bewind benoemd als klerk van de kanselarij (‘cantzelschreyber’), kreeg een document van een onbekende schrijver met een aantal inlichtingen over de status quo in Friesland, die hem van pas konden komen. Hieronder was ook de opmerking:

Die Kirche in Lewarden ztu vorsetzen Jst schwerlich ztu thwne, dan ytzo kurtzlich eyn grosse walvardt dahin ztu einem newen Marienbild wordenn, das thut teglich

grosse Wundertzeichen.¹⁸

Hoe ‘vorsetzen’ hier begrepen moet worden, is onduidelijk. Het is mogelijk dat de tekst gelezen moet worden als ‘het veranderen/aanpakken van de kerk in Leeuwarden zal lastig worden’.¹⁹ De desbetreffende kerk moet de Sint-Vituskerk (Oldehoofsterkerk) zijn geweest, de oudste kerk van Leeuwarden. Wat precies de Saksische plannen rondom deze kerk waren, blijft in nevelen gehuld. In ieder geval is het wel duidelijk dat het Mariabeeld nog niet lang in de kerk stond en dat het op dat moment al veel wonderen deed. De inkomsten die de bedevaart met zich meebracht zullen als groepen zijn gekomen. Op 12 mei 1510 was er een forse stadsbrand ontstaan in of bij de school van de Sint-Vituskerk, waarbij minstens tientallen panden verbrandden. Er lijkt geen causaal verband te zijn tussen de brand en het ontstaan van de devotie voor het Mariabeeld. Gabbema spreekt over een tovenares die kort tevoren had voorspeld dat Leeuwarden binnenkort zou vergaan, wat angst onder de bevolking veroorzaakte.²⁰ Dit gevoel van crisis werd waarschijnlijk versterkt door niet alleen de aanwezigheid van een vreemde overheerser, maar ook door een overstroming in 1509, waarover later meer. Hierdoor zal men zich eerder tot het Mariabeeld gewend hebben.

Het Mariabeeld staat tegenwoordig in de Sint-Dominicuskerk. Het is een 77 centimeter hoge staande eikenhouten Maria met het kind op de arm, gedateerd eind vijftiende eeuw.²¹ (afb. 1) Het beeld zelf was dus inderdaad relatief nieuw. Hoe en wanneer het beeld in de Sint-Vituskerk terecht is gekomen, is onbekend. Er is reden om te veronder-

stellen dat dit in of kort na 1509 is gebeurd. Welke wonderen het beeld deed, is niet overgeleverd. Dagelijkse wonderen waren in ieder geval reden genoeg om voortdurend pelgrims aan te trekken.

Het is bepaald geen uitzondering dat miraculeuze beelden vooral veel wonderen bewerkstelligden als ze net ‘ontdekt’ waren. Ons beeld daarvan kan vertekend zijn, omdat men vooral in die vroege periode wonderen optekende. Het kan ook (deels) een reële weergave van de situatie zijn. Een nieuwe wonderdoener kon (en kan) een soort massahysterie tot gevolg hebben, waardoor mensen eerder geneigd waren wonderbaarlijke gebeurtenissen waar te nemen.²²

In het mirakelboek van Bolsward staan twee wonderen waarin respectievelijk een kreupele vrouw uit Kampen en een echtpaar uit Snikzwaag eerst tevergeefs hadden geprobeerd hun heil te vinden bij Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden. Dit betekent dat de devotie een behoorlijke regionale uitstraling gehad moet hebben en mensen bereid waren meerdere dagreizen af te leggen om het Mariabeeld in Leeuwarden te aanbidden.

Die indruk wordt bevestigd wanneer we kijken naar de jaarlijkse processie. In 1512, maar waarschijnlijk al eerder, werd er een ommegang met het Mariabeeld georganiseerd. Worp van Thabor (†1538) schrijft:

Des soendach nae Visitationis Mariae was inden tijden toe Leuwarden inder eeren van onser lieuer vrouwe omganck, ende soe quamen veel heerschappen ende ander gemeen volck, niet allene wt Vrieslant, maer oeck wt ander landen, ende veel gingen daer in dye processie ende al dye octaue duer, nakent in een linnen slaep-laken beslaegen.²³

De deelnemers aan de ommegang hulden zich in lakens. Het verhaal omtrent het gebruik van deze lakens is bewaard gebleven doordat in 1512 de bekende Vetkoper Tjaard Mekkema, die werd beschuldigd van samenzwering tegen het Saksische bewind, aan de Saksische provoost en zijn manschappen wist te ontkomen door zich in een laken

1. Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden staat tegenwoordig in de Sint-Dominicuskerk in Leeuwarden. Foto: José Hobert

16 Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850), 242-243; Th.P.A. Lambooi, *Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden*, 11-13.
17 J.A. Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie en de aanloop tot 1498', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum en Leeuwarden 1999), 65-84, aldaar 77-79.
18 Lambooi, *Onze Lieve Vrouw*, 17-18, 43-44; Oldenhof, 'Leeuwarden', *BiN*; vertaling door Lambooi: 'De kerk van Leeuwarden verplaatsen (?) zal lastig gaan, want onlangs is daarheen een grote bedevaart ontstaan naar een nieuw Mariabeeld, dat dagelijks grote wondertekenen doet.'
19 Middelnederlands Woordenboek 'versetten': <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?wdb=MNW&actie=article&uitvoer=HTML&id=64553>.
20 Simon Abbes Gabbema, *Historie van Friesland, alsmede een net verhaal van de naam, oorsprong en eerste opkomst der stad Leeuwarden* (Gouda 1703), 265; Lambooi, *Onze Lieve Vrouw*, 23.
21 Oldenhof, 'Leeuwarden', *BiN*; D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1947), 134.

22 Joe Nickell, *Looking for a miracle. Weeping icons, relics, stigmata, visions and healing cures* (New York 1993), 136; Stein, 'publieke devotie', 30.
23 Tyaerda, *Kronijken* V (Leeuwarden 1871), 90.

2. Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden in haar kapel in de Sint Franciscusbasiliek in Bolsward. Foto: Petra Kroon Fotografie Bolsward

gehuld te verstoppen tussen de pelgrims.²⁴ Zonder Tjaards jongensboekachtige ontsnapping was dit element van de Leeuwarder devotie in de vergetelheid geraakt.

In Middelnederlandse mirakelboeken komen regelmatig verwijzingen voor naar pelgrims die (het laatste stuk) (vrijwel) naakt of in bepaalde dracht op bedevaart gingen. De meest voorkomende aanduiding is ‘wullen ende bervoet’, vrij vertaald betekent dit: in een eenvoudig wollen kleed en op blote voeten. Men deed dit uit boetedoening en nederigheid. Het grootschalig gebruik van beddenlakens lijkt een plaatselijke traditie, de achterliggende gedachte is dus universeler.²⁵

Het organiseren van een ommegang was een manier voor een stad om zich te presenteren aan de buitenwereld. Vaak werden belangrijke processies gecombineerd met een jaarmarkt, een kermis, met toneelspel en algemeen feestgedruis. In Leeuwarden zal een dergelijke sfeer vast ook bestaan hebben, maar duidelijk gecombineerd met een element van boetedoening. Uit de eerste helft van de zestiende eeuw zijn verder geen vermeldingen van de devotie voor Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden meer bekend.²⁶

Het ontstaan van de verering van Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden

Enkele jaren nadat de devotie voor Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden was ontstaan, begon een ander Mariabeeld in Bolsward wonderen te doen. In 1515 hing het beeld in een kastje of baldakijn (‘huisken’) aan een muur.²⁷ Sommige mensen zagen dat het beeld begon te zweten, alsof het met water overgoten was. Drie dagen daarna trok een bende Saksische huurlingen, de Zwarte Hoop, Bolsward binnen. De Groningse kroniekschrijver Sicke Benninge vertelt:

3. De kapel op de post in Bolsward op een pentekening van J.G. de Jong, naar J. Gardinier Visscher (ca. 1790). Collectie Tresoar, Leeuwarden. De kapel is afgebroken in 1868

So quemen de Sassigen voer Bolsweert, ende wolden dat in nemen; daer se grooten schaden an leden van volck dat em affgeslagen wordt, soe datsse musten weder aff rumen.²⁸

Er moet een flinke strijd gevoerd zijn. Bolsward ontkwam niet aan plundering en brandstichting. Ook het kastje van het Mariabeeld ging in vlammen op. Het beeld zelf werd in het water gevonden, waar het rechtop dreef. Dat werd als wonder gezien. Waarschijnlijk is het beeld daarna in de parochiekerk Sint-Maarten ondergebracht. Er zouden nog veel wonderen volgen. In totaal zijn 96 wonde-

ren opgetekend in een mirakelboek, waarvan het origineel verloren is gegaan.

De Bolswarder Maria is een eikenhouten zittende Maria (*sedes sapientiae*) van ongeveer 55 centimeter hoog. (afb. 2) De holle achterzijde is zwartgeblakerd, wat te maken zou kunnen hebben met de stadsbrand uit 1515, maar ook met het productieproces. Het beeld dateert van het einde van de dertiende eeuw. De naam ‘Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden’ werd pas voor het eerst gebruikt in de zeventiende eeuw. In 1613 wordt het beeld in een plaatsbeschrijving van Bolsward ‘onsen L. Vrouwe uut de wolden’ genoemd, waarna in 1622

²⁴ Ibidem, 90-91; Lambooy, *Onze Lieve Vrouw*, 13-17.

²⁵ Hens, *Mirakelen*, 67-68; in 1713 moest in Geijsteren een veroordeelde aanrander als boetedoening in een wit laken naar de Wilbertskapel lopen; Peter Jan Margry, ‘Geijsteren, H. Willebrord (Willibrordus)’, *BiN*.

²⁶ Voor haar verdere lotgevallen verwijs ik graag naar Oldenhof, ‘Leeuwarden’, *BiN*; Lambooy, *Onze Lieve Vrouw*.

²⁷ Het zou gaan om een voorganger van het huis dat nu het adres Kerkstraat 38 draagt. H.A.M. Andela, *Bolsward, zeven eeuwen minderbroeders* (Bolsward 1976), 61.

²⁸ F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (red.), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zeeven Seelanden ende der stadt Groningen II* (Den Haag 2012), 380.

Pierius Winsemius ‘onse Lieve Vrouwe uyt de Sevenwolden’ gebruikt.²⁹

Nog voor 1523 werd er een eigen kapel gebouwd voor het Mariabeeld.³⁰ (afb. 3) Dat gebeurde op een brug, op de hoek van de Broerestraat en de Kerkstraat. Er is dan ook wel sprake van ‘Onze Lieve Vrouw op de Post’.³¹ Op dat moment was er ook al een ommevang. Die wordt voor het eerst vermeld in 1520, maar lijkt dan al een traditie te zijn.³² Op de zondag voor Pinksteren en op 2 juli (Onze Lieve Vrouw Presentatie) werd het beeld door Bolsward gedragen. Getuige het mirakelboek trok het Mariabeeld vooral Fries publiek, met name uit Westergo. Er bestaat ook een aantal wonderverhalen over mensen uit bijvoorbeeld Kampen en Amsterdam. De wonderen uit het mirakelboek, die niet geheel in chronologische volgorde staan, beslaan de periode 1515-1534. Waarschijnlijk heeft de verering daarna nog voortbestaan. In 1580 moet de openlijke verering beëindigd zijn na het verbod op de uitoefening van het katholicisme.

De verering van de Friese Lieve Vrouw

De verering van beide Mariabeelden is op verschillende manieren te verbinden met de Saksische overheersing. Al vanaf het begin hebben de Saksische machthebbers geprobeerd de regionale trots die en het houvast dat de Friezen konden vinden en uiten in hun devoties aan banden te leggen. Kort na de aanstelling van Albrecht van Saksen als gubernator en potestaat werden de eerste stappen hiertoe ondernomen. In 1500 werd de verering van de Friese Lieve Vrouw verboden, als maatregel na een opstand tegen een belasting. De verering van de Friese Lieve Vrouw zou ontstaan zijn in 1345, nadat de Friezen op 27 september de slag bij Warns gewonnen hadden van graaf Willem IV van Holland. Op dat moment werd er al een Mariabeeld vereerd in de nabijgelegen Sint Odulphus-

abdij in Staveren. In dank zouden de overwinnaars zich tot dit beeld gewend hebben. De verering van de Friese Lieve Vrouw werd een symbool voor de onafhankelijkheidsstrijd van alle Friezen. Volgens Worp van Thabor was 26 september voortaan de feestdag van de Friese Lieve Vrouw.³³ In hoeverre het specifieke Mariabeeld van Staveren verbonden kan worden aan de Friese Lieve Vrouw is niet duidelijk. De Friese Lieve Vrouw was waarschijnlijk een symbool of archetype, waaraan verschillende beelden konden voldoen. Volgens Schotanus, schrijvend in 1664, had het beeld in Staveren ‘een Frieschen hoofddoeck opt hooft’. Het beeld zal dus een bepaald soort mantel of kapje gedragen hebben.³⁴

Met de verering van de Friese Lieve Vrouw kregen de Friezen een gezamenlijke devotie die tot buiten de grenzen van stad, dorp of plattelandsgemeenschap strekte en appelleerde aan de Friese identiteit. Voor de veertiende eeuw is er in de Lage Landen geen andere devotie waarbij dit gevoel zo aanwezig was. De vereringen van bijvoorbeeld Onze Lieve Vrouw van Vlaanderen, Onze Lieve Vrouw van Brabant en Onze Lieve Vrouw van Gelderland kenden latere, andersoortige ontstaansgeschiedenissen. Andere devoties uit de veertiende eeuw hebben zeker ook een binding met plaatselijke trots en identiteit, maar dat heeft dan meest te maken met de eigen stad en de omliggende gebieden. Grotere regio’s zouden over het algemeen pas later betrokken raken in algemenere religieuze netwerken, waarbij het *appeal* algemener was. Hierbij kan gedacht worden aan de landsgrenzen overschrijdende netwerken waarin speciale Mariale typen vereerd werden, zoals Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën, doorgaans onder patronage van hoog centraal gezag. Daarnaast zijn er voorbeelden van broederschappen voor een bepaald Mariabeeld waarvan mensen uit een grote regio lid

konden worden (bijvoorbeeld voor het Mariabeeld in Halle in België, of de Zoete Vrouw van ’s-Hertogenbosch).³⁵ Ook deze broederschappen kenden het patronaat van de hoogste machthebbers, maar voor het merendeel van de doorsneeleden kwam er voor zover bekend geen ‘patriottisch’ gevoel bij kijken.³⁶ Mensen uit de hele Nederlanden sloten zich als buitenbroeder aan bij de Illustere Lieve Vrouwebroederschap uit algemene Mariadevotie, en niet omdat men een speciale verbintenis voelde met ’s-Hertogenbosch als stad.

In Friesland lijkt juist de gemeenschappelijkheid van het ontbreken van centraal gezag stimulerend gewerkt te hebben. Daar was al heel vroeg een basale collectieve identiteit of saamhorigheidsgevoel ontstaan (*tota Frisia*-idee), die bijvoorbeeld in de historiografie bewust werd gestimuleerd. Juist in tijden dat de Friese vrijheid in het gedrang kwam door dreiging van buitenaf werden er teksten geproduceerd die opriepen tot onderlinge verbondenheid en trots.³⁷ Het ontstaan en voortbestaan van de devotie voor de Friese Lieve Vrouw, die haar oorsprong ook kende in het verzet tegen een aanval op de Friese vrijheid, sluit hier bij aan.

De verering van de Friese Lieve Vrouw was blijkbaar een krachtig symbool gebleven sinds 1345. Juist daarom koos Albrecht al zo snel voor het verbod op de verering. Hij probeerde op verschillende manieren de Friese autonomie zo snel mogelijk tot het verleden te laten behoren.³⁸ De handhaving van een dergelijk verbod bleek echter niet lang haalbaar, zeker niet toen er sprake leek te zijn van goddelijk ingrijpen: uitgerekend op 26 september 1509 werd Leeuwarden getroffen door

grote watersnood. Na protest van Friese zijde werd besloten dat de Friese Lieve Vrouw weer vereerd mocht worden.³⁹

Juist in het zwaar getroffen Leeuwarden ontstond daarna een devotie voor een nieuw Mariabeeld. Het is daarom waarschijnlijk dat Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden vereerd werd als Friese Lieve Vrouw. Mogelijk zal zij ook een Friese hoofd-doek gedragen hebben, al zijn hier geen aanwijzingen voor overgeleverd. Deze voorgeschiedenis verklaart waarom er tijdens de omgang nadruk lag op boetedoening en nederigheid: na een decennium de Friese Lieve Vrouw niet vereerd te hebben, hadden de Friezen iets goed te maken. Een herhaling van 26 september 1509 wilde men koste wat het kost voorkomen. De stadsbrand van 1510 zal versterkend gewerkt hebben.

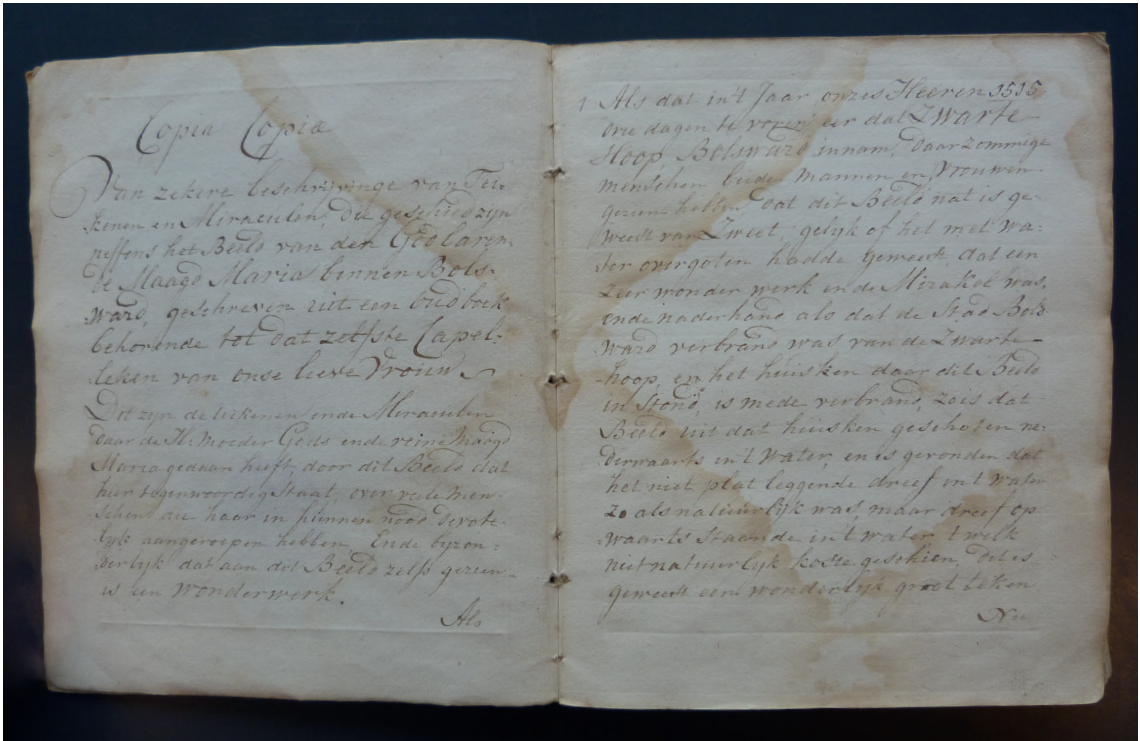
Ook het Mariabeeld van Bolsward is in verband gebracht met de Friese Lieve Vrouw. De verering van het Staverense beeld, of zelfs het beeld zelf, zou verplaatst zijn naar Bolsward.⁴⁰ We weten echter van Schotanus dat er veertig jaar voor 1664 – het moment van Schotanus’ publicatie – nog mensen in leven waren die het Mariabeeld in het Odulphusklooster hadden zien staan.⁴¹ Het gaat dus zeker niet om hetzelfde beeld en de verering is in ieder geval niet in zijn geheel verplaatst. Het is natuurlijk wel heel goed mogelijk dat de verering van de Friese Lieve Vrouw als archetype van Maria zich verspreid heeft en dat er meerdere plekken ontstaan zijn waar de Friese Lieve Vrouw door middel van verschillende beelden vereerd werd.

Dat juist Bolsward een Friese Lieve Vrouw koesterde is tekenend voor de verhouding van

²⁹ H. Nota, *Geschiedenis van Onze Lieve Vrouw van Sevenwouden te Bolsward* (Bolsward 2009), 10-12, 50-52; Mol, ‘Bolsward’, *BiN*; Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, 17.
³⁰ Andela, *Bolsward, zeven eeuwen minderbroeders*, 65.
³¹ ‘Post’ betekent brug.
³² Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant* (Leeuwarden 1973), 253.
³³ Tyaerda, *Kronijken* V, 88; Lambooij, *Onze Lieve Vrouw*, 12-13.
³⁴ Johannes Mol, ‘Staveren, O.L. Vrouw’, *BiN*; Chr. Schotanus, *Beschrijvinge van de heerlijkheydt van Frieslandt tusschen 't Flie en de Lauwers* (Franeke 1664), 263-264.

³⁵ Van Mulder, *Wonderkoorts*, 87-94; G.C.M. van Dijck, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973), passim.
³⁶ Hierbij moet zeker wel opgemerkt worden dat dit aspect niet of nauwelijks te onderzoeken is, omdat we ons vrijwel alleen kunnen baseren op namenlijsten van leden.
³⁷ J.A. Mol en J. Smithuis, ‘De Friezen als uitverkoren volk. Religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-eeuws Friesland’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11 (2008), 165-204, aldaar 165-166, 194-199; Justine Smithuis, ‘The imagined community of Friesland in the late middle ages’, in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, regions and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010), 73-89, aldaar 77-78, 81-84; Oebele Vries, ‘Staatsvorming in Zwitserland en Friesland in de late middeleeuwen. Een vergelijking’, in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum en Leeuwarden 1999), 26-42, aldaar 33-37.
³⁸ Paul Baks, ‘Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit’, in: Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân*, 85-106, aldaar 98.
³⁹ Tyaerda, *Kronijken* V, 87-88.
⁴⁰ Siardus de Vries, *De Fryske Leaf Frouwe. Us Leaf Frouwe van Sawnwâlden* (z.p. [Bolsward] 1947), 10-13.
⁴¹ Schotanus, *Beschrijvinge*, 263.

4. Het oudste overgeleverde afschrift van het mirakelboek van Bolsward (1808). Collectie Het Utrechts Archief. Foto: Lianne van Beek

de stad tot de Saksische machthebbers: Bolsward werd, als verzetshaard, het zwaarste belast van alle steden. Terwijl andere steden voorrechten kregen van de Saksen om als tegenwicht te dienen voor het verzet van de hoofdelingen en de geestelijkheid, kreeg Bolsward er geen.⁴² Was het wellicht ook een politiek statement dat een van de maar twee met naam genoemde personen in het Mirakelboek, een lid van de familie Donia was?⁴³

De Leeuwarder en Bolswarder Maria’s kunnen zo exponenten zijn geweest van een bredere verering, die een extra stimulans heeft gekregen in 1509. Wanneer het specifieke kenmerk van

een Friese Lieve Vrouw een bijzondere hoofddoek was, dan was het ook relatief eenvoudig een Maria-beeld van welk type deze extra lading mee te geven, of het nu een *sedes sapientiae*-beeld of staande Madonna was.

Karakteristiek van de Bolswarder devotie

Na de ophef over het ontstaan van een nieuwe devotie, en de legendevorming daaromtrent, was daar natuurlijk ook de dagelijkse praktijk van een middeleeuwse bedevaartplaats. Ook hier zien we kenmerkende lokale trends en gebruiken, maar

vooral ook overeenkomsten. Wat valt er over dit aspect te zeggen in het geval van Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden? Wat betreft Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden is dat helaas weinig. Het bronmateriaal is eenvoudigweg niet toereikend. Over Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden in Bolsward is meer bekend, dankzij de overlevering van het mirakelboek.

Het mirakelboek is alleen overgeleverd in twee negentiende-eeuwse kopieën, beide afkomstig uit dezelfde familie. (afb. 4) Beide exemplaren hebben dezelfde inhoud, maar in het jongste (1890) is een poging gedaan het taalgebruik te moderniseren. Het oudste exemplaar werd in 1808 afgeschreven ‘uit een oud boek’, namelijk een manuscript uit 1653. Ook dat manuscript was al een kopie.⁴⁴ Het origineel zal vrijwel contemporain met de daarin beschreven gebeurtenissen (1515, 1523-1529, 1534) gedateerd moeten worden. Hoe dat origineel – dus de voorloper van het manuscript van 1653 – eruit gezien heeft is onbekend. Mogelijk was dat ook al een codex, mogelijk is er sprake geweest van losse bladen waarop telkens een of enkele wonderen opgetekend waren of hebben beide vormen bestaan: eerst losse formulieren waarop de wonderverhalen in de kapel werden opgetekend uit de mond van de pelgrims, en toen achter elkaar opgeschreven in een boek.⁴⁵ Omdat de volgorde van de wonderen niet geheel chronologisch is, ligt het voor de hand dat er in ieder geval een voorstadium is geweest op losse bladen. Waarschijnlijk zijn er verschillende schrijvers – mogelijk tegelijkertijd – actief geweest, zijn hun documenten daarna opgestapeld en in een

keer afgeschreven. Niet alle wonderverhalen zijn even uitgebreid en gedetailleerd, wat ook verklaard zou kunnen worden door verschillende gewoontes van verschillende schrijvers. Al met al is het qua omvang en wat betreft de gedetailleerdheid van de wonderverhalen een gemiddeld Middelnederlands mirakelboek te noemen.

Van een van de schrijvers kennen we de naam: Wijbrandus van Nijenhuis. Hij noemt zijn naam in een wonder over een kind uit Sexbierum, dat een pijl van een handboog in zijn oog gekregen had. De moeder bracht het kind naar Bolsward, waar het genas. ‘In een teken van waarheid heb ik, Wijbrandus van Nijenhuis, die vrouwe voorschreven en dat kind gezien en de moeder geëxamineerd *de causae meritis debitam faciendo indaginem*.’⁴⁶ Wijbrandus heeft de moeder ondervraagd, omdat bij dergelijke weldaden een onderzoek nodig of verschuldigd is. Wonderverhalen werden niet klakkeloos aangenomen. Met name de lokale geestelijkheid speelde een belangrijke rol bij de authenticatie van wonderen in jonge cultusoorden. Mocht er dan een procedure gestart worden voor bijvoorbeeld het verkrijgen van een aflaat, dan kon de bisschoppelijke onderzoekscommissie zich hierop baseren. Het was ook een manier voor de lokale geestelijkheid om een stuk religieuze autoriteit over de parochianen te doen gelden.⁴⁷ Andela heeft zelfs gesuggereerd dat Wijbrandus de voorzitter van een commissie van onderzoek naar de wonderen was, wat inderdaad een mogelijkheid is.⁴⁸ Gezien zijn gebruik van Latijn ligt het in ieder geval voor de hand dat Wijbrandus, die verder niet te identificeren is, een geestelijke was.⁴⁹

⁴² Baks, ‘Saksische heerschappij’, 101-102.

⁴³ Namelijk ‘Sierk Duongua zuster van Huisum’. Zij riep Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden aan in het kraambled en beloofde haar een pond was, een kaars en een mis. Prompt kon zij haar kind ter wereld brengen. Daarna was zij 21 weken ‘beroerd’ en verscheen Maria aan haar. Maria gaf haar de opdracht een levend hart naar Bolsward te brengen. Haar man spoorde haar daarna aan hun beste koe aan de kapel te schenken, waarna volledige genezing volgde. Het Utrechts Archief, 522 Franciscanen Nederland, bestuur, inv.nr. 2617 ‘Mirakelenboek’ uit 1653 betreffende het Mariabeeld Onze Lieve Vrouw van Sevenwouden te Bolsward, 17r-17v; A.J. van der Aa e.a., *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 4 (Haarlem 1858), 252 (Sierk van Donia).

⁴⁴ Oudste handschrift: HUA, 522 Franciscanen Nederland, inv.nr. 2617 (in editie bij Van Mulder, *Wonderkoorts*, 445-460) uit 1808. Archief gemeente Súdwest-Fryslân (locatie Franeker); jongste handschrift: Archief van de Sint Franciscusparochie te Bolsward, inv.nr. 263 ‘Het mirakelboek’ of de kroniek van het Moedergodsbeeld der Franciskuskerk te Bolsward, 1890; in editie bij J. Visser, ‘It Boalsserter mirakelboek fan Us Leaf Frouwe van Sawnwalden’, *Folkskundich fierboek* 1 (1966), 1-27; uitgebreidere bespreking bij H.A.M. Andela, ‘Het Bolswarder mirakelboek van O.L. Vrouw van Sevenwouden. Herkomst – geschiedenis – vermoedelijke auteur’, *It beaken* 35 (1973), 145-151; Nota, *Geschiedenis*, 21-23.

⁴⁵ In ’s-Hertogenbosch werd gewerkt met dergelijke formulieren, die tussen 1622 en 1632 in passe-partouts geplaatst en ingebonden zijn tot het mirakelboek dat nu in de kapel van de Zoete Vrouw ligt. Het is heel goed mogelijk dat deze formulieren oorspronkelijk de basis gevormd hebben voor een inmiddels verloren gegaan mirakelboek. Hens, *Mirakelen*, 22-27.

⁴⁶ HUA, 522 Franciscanen Nederland, inv.nr. 2617, fol. 9v-10r.

⁴⁷ Van Mulder, *Wonderkoorts*, 157-204.

⁴⁸ Andela, ‘Het Bolswarder mirakelboek’, 150-151.

⁴⁹ Gezien het gebruik van Latijn in de wonderen 20-22 en 26 kan vermoed worden dat deze allemaal van de hand van Wijbrandus zijn; mogelijk de tussenliggende wonderen ook. Wonderen 20-25 vallen ook onder hetzelfde tussenkopje (‘Deze en veel meer andere groote teekenen zijn geschied in ’t jaar onze Heeren 1529’), nummer 26 heeft een eigen kop (‘Anno 1534’);

Het bijhouden van de mirakelregistratie was niet altijd de taak van de geestelijkheid. Vaak waren het de kerkmeesters die verantwoordelijk waren voor het propageren van de nieuwe cultus, en zij werden aangesteld door de stad, maar dan moest het wel om de stadskerk gaan. Van het mirakelboek van 's-Hertogenbosch is bekend dat een aantal wonderen werd opgetekend door de stadsklerken. In een kleine kapel als de kapel op de Post, die viel onder de Martinikerk, ligt het meer voor de hand dat de dienstdoende priester een actieve rol speelde.

Het is een opvallend aspect aan het mirakelboek van Bolsward dat er een sterke invloed van de geestelijkheid geweest lijkt te zijn. Priesters en andere geestelijken komen zeker ook voor in andere mirakelboeken, maar spelen daarin veel minder frequent een rol dan leken. Miraculografie was in wezen een seculiere aangelegenheid.⁵⁰ Tot tweemaal toe is het in het Bolswarder mirakelboek een priester die redding brengt aan een schip in nood, door Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden aan te roepen, en eenmaal is een passieve rol toebedeeld aan de pastoor van Hennaard, die in het haardvuur was gevallen. Zijn gemeente besloot in overleg met de pastoor van Bons gezamenlijk een bedevaart te beloven.

De klerikale inslag is ook te zien in de donaties die gedaan worden. In Bolsward werden, net zoals in veel andere bedevaartplaatsen, was (met name gebruikt voor kaarsen) en geld gedoneerd. Er bestond ook de mogelijkheid om degene waarmee het wonder gebeurd was, ter plekke te laten wegen. Het gewicht werd dan de maat voor de te schenken gave. In het mirakelboek wordt de gave niet gespecificeerd, maar elders ging het dan meestal om wijn of wijt. In Bolsward gaat de gewone donatie vaak (twaalfmaal in 97 wonderen) gepaard met de belofte een of meer missen op te laten dragen in de kapel. Een gewoonte waarvan de dienstdoende

priester zeker geprofiteerd zal hebben. Suggesteerde hij deze donatie bij het optekenen van de wonderverhalen aan de dankbare pelgrims?

Of dit betekent dat de aanloop zo laag was dat de kapel met moeite draaiende gehouden kon worden is niet duidelijk. Het lijkt vooral een inventieve manier om de Bolswarders en pelgrims te verbinden aan de nieuwe kapel. De Martinikerk en de kapel stonden op enkele honderden meters van elkaar, in een directe zichttas. Het beeld had ook eenvoudig permanent ondergebracht kunnen worden in de Martinikerk, maar blijkbaar vond men de plaats van de vondst van belang. Dit bouwen aan de sacrale topografie van de stad komt ook in andere steden voor, bijvoorbeeld in Amersfoort, waar er water geput kon worden op de plek waar het miraculeuze Mariabeeldje van Onze Lieve Vrouw ter Eem in de rivier gevonden was.⁵¹

Waar in Amersfoort het kenmerk dat het Mariabeeld in het water gevonden was bewust gepropageerd werd en dit aspect ook verbonden werd aan het speciale talent van Onze Lieve Vrouw ter Eem om mensen te redden van schipbreuk en ander water-gerelateerd onheil, gebeurde dit in Bolsward niet. Onze Lieve Vrouw van Zevenwouden redde wel een aanzienlijk aantal mensen van de verdrinking, maar dit lijkt niet bewust extra uitgedragen te zijn. Er werd natuurlijk ook veel gevaren in Friesland, dus de kans op ongelukken was nu eenmaal aanwezig. Als er al sprake was van een specialisatie van het Bolswarder Mariabeeld, dan is dat de genezing van geesteszieken. In maar liefst veertien wonderen is iemand van zijn of haar zinnen beroofd of in 'rasernij'. Dat is bijna even vaak als in het mirakelboek van 's-Hertogenbosch, en dat bevat ongeveer vijf keer zoveel wonderen als het mirakelboek van Bolsward.⁵² Er waren dan ook, voor zover bekend, geen andere bedevaartplaatsen in de wijde regio waar men terecht kon met geesteszieken.

Tot slot

In de dagelijkse praktijk in Bolsward zien we geen grote afwijkingen van de patronen die we elders in bedevaartplaatsen in Nederland zien. Er lijkt sprake geweest te zijn van een specialisatie in het genezen van mensen met psychische klachten. Opvallend is de invloedrijke rol die weggelegd was voor de geestelijkheid, die wellicht verklaard kan worden vanuit de ondergeschikte rol die de kapel op de Post had ten opzichte van de Martinikerk. In Amersfoort bestond een vergelijkbare verhouding, maar dat weerhield de kapel van Onze Lieve Vrouw aldaar er niet van om de voorheen belangrijkste kerk van de stad, de Sint-Joriskerk, ver voorbij te streven. De devotie in Bolsward was echter veel bescheidener van aard en omvang.

De unieke karakteristieken van de devoties voor zowel Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden als Onze Lieve Vrouw van Bolsward zijn vooral duidelijk wanneer naar de ontstaanscontext en -legende gekeken wordt. Hun vroegste geschiedenis werd sterk beïnvloed door de politieke en sociale omstandigheden in Friesland in de vroege zestiende eeuw. Het is uitzonderlijk dat gewapende strijd en bloedvergieten een plek hadden in Middenlandse oorsprongslegendes. Dit is tekenend voor het trauma dat de Friese samenleving ervoer.

In deze tijden van vreemde overheersing wendden de Friezen zich tot de Friese Lieve Vrouw, het symbool van succesvol verzet tegen ongewenste inmenging van buitenaf. Zeker in Leeuwarden en Bolsward had men reden om de Friese Lieve Vrouw te vereren: uit boetedoening en als daad van verzet. Het vereren van deze Maria was een uiting van Friese eenheid en verbondenheid. Er zijn geen expliciete aanwijzingen dat Onze Lieve Vrouw van Leeuwarden en Onze Lieve Vrouw van Bolsward gezien werden als Friese Lieve Vrouwen. Gezien de timing en de context ligt dit echter wel voor de hand.

HUA, 522 Franciscanen Nederland, inv.nr. 2617, 9r-11r; Nota, *Geschiedenis*, 22-23; Andela, 'Het Bolswarder mirakelboek', 150-151.

50 Van Mulder, *Wonderkoorts*, 44-45.

51 Abraham van Bemmelen, *Beschrijving der stad Amersfoort I* (Utrecht 1755), 132-133; De Boer en Jongen (red.), *In het water gevonden*, 304-305.

52 Hens, *Mirakelen*, 86, 92.

De geschilderde kamer in het Martenahuis te Franeker

Ontstaansgeschiedenis, oorspronkelijke gedaante en latere aanpassingen

IGE VERSLYPE, ANNEMIEKE HEUFT EN MARGRIET VAN EIKEMA HOMMES
met medewerking van Piet Bakker en Ruth Jongsma

Het Martenahuis aan de Voorstraat 35 in Franeker is een van de voornaamste monumenten in Friesland.¹ (afb. 1) Het pand werd omstreeks 1500 gebouwd en is vernoemd naar de bouwheer Hessel van Martena (1461-1517), aanvoerder van de Schieringers en na 1499 functionaris binnen de Saksische regering in Friesland.² Na hem hebben tal van bewoners en gebruikers hun stempel erop gedrukt. Sinds 2006 biedt het pand onderdak aan het Museum Martena. Het historisch belang van het pand werd al vroeg onderkend, zoals blijkt uit het artikel van Johannes Willem de Crane (1758-1842) over de bouw- en bewonersgeschiedenis in het eerste nummer van *De Vrije Fries* uit 1839.³

Op de bel-etage van het Martenahuis bevindt

1. Het Martenahuis te Franeker. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

¹ Dit onderzoek maakt deel uit van het NWO Vernieuwingsimpuls Vidi-project *From Isolation to Coherence. An integrated Technical, Visual and Historical Study of 17th and 18th Century Dutch Painting Ensembles*, geleid door dr. M. van Eikema Hommes. Zie: <http://www.fromisolationtocoherence.nl/>. Het onderzoek werd uitgevoerd door een interdisciplinair onderzoeksteam. De kunsthistorische context van de vroegste ontstaansgeschiedenis werd onderzocht door Ige Verslype, de kunsthistorische context van het vertrek in later tijd door Annemieke Heuft en Margriet van Eikema Hommes. Materiaal-technisch onderzoek naar de doeken werd uitgevoerd door Ige Verslype met medewerking van Margriet van Eikema Hommes en Annemieke Heuft. Het SEM-EDX onderzoek naar verfdwarsdoorsneden werd door bovengenoemden uitgevoerd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amsterdam in samenwerking met Ineke Joosten en Katrien Keune. Stratigrafisch kleuronderzoek werd uitgevoerd door Annemieke Heuft en Ruth Jongsma. Heuft startte het stratigrafisch onderzoek in 2013 in het kader van haar stage en afstudeerproject voor de postgraduate opleiding conservering en restauratie van cultureel erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam. Archiefonderzoek werd uitgevoerd door dr. Piet Bakker. Maurice Steemers (Enkzicht Restauratie Atelier) bedanken we voor zijn hulp bij het onderzoek naar de constructieve onderdelen van de geschilderde kamer. Wij bedanken drs. Albert Reinstra (RCE), voor zijn advies, Joke van Raalten voor algemene ondersteuning en het Museum Martena voor het faciliteren van het onderzoek. Het artikel is geredigeerd door Dorine Duyster. Een verkorte versie van de vroegste ontstaansgeschiedenis van het vertrek werd gepubliceerd in het *Bulletin KNOB* 116 (2017), 101-122.

² Over Hessel van Martena: M. Gerrits, 'Hessel van Martena. Verrader van de Friese vrijheid of voorvechter van een nieuwe orde?', in: M. Gerrits en R. Mulder-Radetzky (red.), *Schieringer Fortuin. Hessel van Martena en het Martenahuis in Franeker* (Leeuwarden 2009), 6-43. De partij van de Schieringers voerde in Friesland en Groningen in de veertiende en vijftiende eeuw een felle strijd met die van de Vetkopers.

³ J.W. de Crane, 'Herinneringen van Martena-huis te Franeker', *De Vrije Fries* 1 (1839), 93-163, i.h.b. 148-149.

2. Plattegrond van de huidige indeling van de bel-etage. Deze volgt in grote lijnen de indeling die het pand omstreeks 1700 heeft gekregen: A. ontvangstvoertrek; B. keuken; C. smal vertrek nu opgedeeld ten behoeve van facilitaire voorzieningen; D. tuinkamer; E. geschilderde kamer; F. kast; G. traptoren; H. schijndeur. Tekening door Adema architecten, Dokkum

zich meteen rechts naast de voordeur (afb. 2) een bijzonder vertrek, waarvan de wanden en het plafond gedecoreerd zijn met monumentale schilderijen op doek. (afb. 3a,b)

Dergelijke rondom beschilderde vertrekken genoten in de Noordelijke Nederlanden vanaf het

laatste kwart van de zeventiende eeuw een grote populariteit en werden indertijd ‘geschilderde kamers’, of ‘kamers in het rond’ genoemd.⁴ Het vertrek van 7,5 bij 7,6 meter heeft een grijs geschilderde grenenhouten vloer en biedt met drie grote ramen op de noordwand zicht op de straat. Op de overige wanden bevinden zich zes behangsel-doeken – drie brede en drie smalle – met italiانىserende landschappen. Tussen de brede en smalle doeken bestaat een opvallend stijlverschil. De brede doeken kenmerken zich door een hoge horizon, volle boomkruinen en opbollende wolkenpartijen. De smalle doeken hebben een lage horizon, bomen met een open bladslag en wolken met een diffuus, vegerig karakter. Op grond van hun stilistische verscheidenheid worden de doeken in de literatuur verschillend gedateerd: de brede omstreeks 1700 en de smalle later in de achttiende eeuw.⁵ In de lambrisering zijn langwerpige doeken met grijsblauw band- en rolwerk tegen een roodbruin fond aangebracht. Hun vormtaal is geïnspireerd op de ontwerpen van Daniel Marot (1661-1752), de Franse architect-ontwerper wiens inventies een ongekend grote invloed hebben gehad op de vormgeving van het Nederlandse interieur. Het grote centrale doek in het uit negen vakken bestaande cassetteplafond is ook duidelijk op Marots ontwerpen geënt en toont een licht koepelgewelf boven een zwarte balustrade met op elke zijde een tuinvaas met bloemen. (afb. 4) Boven de toegangsdeur in de oostwand bevindt zich een maniëristisch aandoende voorstelling met Jupiter die in de gedaante van Diana de nimf Callisto verleidt. Alle doeken in het vertrek zijn gevat in een grenenhouten betimmering van omstreeks 1700, die evenwel modern oogt door de huidige witte kleur en het ontbreken van profilering.⁶

3a. De geschilderde kamer, zuidoost zijde

3b. De geschilderde kamer, noordwest zijde. Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De overige elementen in het vertrek zijn alle van later datum en zeer verscheiden van stijl. De gestuukte schouwboezem met bijbehorende gestuukte stroken aan weerszijden van de schouw is uitgevoerd in late empirestijl, maar daarbij is een witmarmeren neo-rococo schouwmantel geplaatst. De kozijnen en vensters zijn bij een grootscheepse renovatie in 1969-1972 vervangen door kopieën van de originele middeleeuwse kruisvensters. De vroeg-negentiende-eeuwse luiken en luikenkasten bleven echter behouden. Omdat deze hoorden bij vensters met een lagere borstwering, sluiten de

luiken en luikenkasten niet goed op de huidige kruisvensters aan. Strak en modern ogen de acht eenvoudige plafonddoeken met een okergeel vlak en donkergroene rand die het centrale stuk omringen, terwijl ook een van de negen lambriseringdoeken (dat tussen de toegangsdeur en het raam) door zijn vlakke uitvoering modern aandoet.

Doordat het vertrek een samenstel is van elementen uit veel verschillende perioden en stijlen, zijn de diverse decoraties en hun onderlinge relatie lastig te begrijpen.⁷ Voor de juiste interpretatie van de geschilderde kamer is kennis over

⁴ M. van Eikema Hommes, *Art and Allegiance in the Dutch Golden Age. The ambitions of a wealthy widow in a painted chamber by Ferdinand Bol* (Amsterdam 2012), 15.
⁵ J.A. van der Hoeve/Bureau bouwhistorisch onderzoek, ‘Bouwhistorische opname Franeke, Voorstraat 35 (Martenahuis)’, (ongepubliceerd verslag Utrecht 2006), 44, dateert de twee smalle doeken op de westwand rond 1780 en de overige doeken rond 1700. Het bovendeurstuk noemt Van der Hoeve enigszins afwijkend van de landschappen. Het RKD/RCE project *Inventarisatie Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland 1600-1940* dateert de brede landschappen in het eerste kwart van de achttiende eeuw, het bovendeurstuk in de eerste helft van de achttiende eeuw en de smalle landschappen in de achttiende eeuw (<https://rkd.nl/explore/images/49132> geraadpleegd januari 2016). *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IX. De provincie Friesland* (Utrecht 1930), 88, dateert alle schilderijen in het eerste kwart van de achttiende eeuw.
⁶ Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat de betimmering rond 1700 is ingebracht: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 43-46.

⁷ De verwarring wordt nog versterkt door de matige conditie van de schilderijen.

4. Het cassetteplafond met in elk van de negen vakken een beschilderd doek. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

de ontstaansgeschiedenis ervan noodzakelijk. Hoe zag het vertrek er oorspronkelijk uit en hoe is het door de eeuwen heen veranderd? Wanneer en waarom zijn de verschillende elementen geïntroduceerd? Zijn deze speciaal voor de kamer gemaakt of deden ze eerder dienst in een ander interieur?⁸ Om dit te bepalen heeft archiefonderzoek plaats-

gevonden en zijn contemporaine beelduitingen geanalyseerd. De belangrijkste informatiebron vormen evenwel de materiële sporen in het vertrek zelf. De schilderijen en het hout- en stucwerk zijn daartoe uitgebreid onderzocht met verschillende natuurwetenschappelijke technieken en methoden.⁹

⁸ Tijdens de verbouwing van het Martenahuis tot museum (2005-2006) vond archief- en bouwhistorisch onderzoek plaats, evenals verkennend kleuronderzoek. Van der Hoeve, 'Bouwhistorische opname' en E. Verweij/Office for Architectural Paint Research & Conservation, *Rapportage kleurverkenning Martenahuis Franeker* (onpubliceerd verslag, Amsterdam, juni 2005). Hierbij werd veel bekend over de bouwgeschiedenis, maar bovengenoemde vragen over ontstaansgeschiedenis, oorspronkelijke verschijning en latere aanpassingen van het vertrek konden niet of slechts gedeeltelijk worden beantwoord.

⁹ De doeken zijn bestudeerd met het blote oog en de handmicroscop, onder normaal licht en strijklucht. Onderzoek met UV-licht vond plaats om oude vernislagen, retouches en overschilderingen beter te kunnen onderscheiden. Infraroodonderzoek werd uitgevoerd om na te gaan of er een ondertekening aanwezig is en om eventuele veranderingen tijdens het schilderproces zichtbaar te maken. Infraroodfotografie werd uitgevoerd met een Sony DSC-F828 camera voorzien van een Schneider Kreuznach B+W filter. Deze camera heeft een bereik in het infrarood tot ongeveer 1100 nm. Infraroodreflectografie (IRR) is gedaan met een Osiris scanning InGaAs camera voorzien van een 16 x 16 tile systeem van 512 x 512 focal plane array, met een bereik rond 1700 nm. Zichtbaar licht is gefilterd door een 875 nm infraroodfilter. Van alle objecten zijn monsters genomen om de verlaagbouw te bestuderen en de pigmenten te analyseren. Verdwarsdoorsneden zijn onderzocht met de lichtmicroscop en scannende elektronenmicroscopie met energie dispersieve röntgenanalyse (SEM-EDX). Bij het hout- en stucwerk is stratigrafisch kleuronderzoek uitgevoerd en werden kleurvensters aanvullend op het onderzoek van 2005-2006 gemaakt.

5a. Anoniem, Portret van Suffridus Westerhuis (1668-1731), circa 1715-1730, olieverf op doek, 82 x 71 cm. Foto: Museum Martena, Franeker (bruikleen Franeker, Stichting Westerhuis gasthuis)

5b. Anoniem, Portret van Titia Bogarda (1665-1737), circa 1715-1730, olieverf op doek, 82 x 72 cm. Foto: Museum Martena, Franeker (bruikleen Franeker, Stichting Westerhuis gasthuis)

Het ontstaan van de geschilderde kamer

Suffridus Westerhuis (1668-1731)

Nadat Hessel van Martena in 1517 was overleden, bleef het Martenahuis bijna twee eeuwen bewoond door zijn nazaten. In 1694 werd de 'heerlijke adellijke huysinge, Martena genoemd' voor 5250 Caroli guldens gekocht door Suffridus Westerhuis (1668-1731). (afb. 5a) Hij zette een ingrijpende verbouwing in gang waarmee het Martenahuis zijn huidige indeling kreeg en de geschilderde kamer tot stand kwam. Toen Westerhuis het pand kocht, woonde hij in het westelijke buurpand (tegenwoordig Voorstraat 37-39), dat hij in bezit hield.

Geboren in Leeuwarden 'uit rijk begoedigde burgers' kwam Westerhuis in 1684 naar Franeker om rechten te studeren en zich te bekwamen in 'de waarneming van aanzienlijke posten'.¹⁰ Twee jaar later, op achttienjarige leeftijd, trad hij in het huwelijk met Titia Bogarda (1665-1737) uit Franeker. (afb. 5b) Westerhuis' loopbaan verliep glansrijk en hij zou talrijke 'aanzienlijke posten' bekleden, waaronder dertien maal die van burgemeester van Franeker.¹¹ Daarnaast was hij onder andere gecommitteerde namens Friesland in de Raad van de Admiraliteit te Amsterdam (mei 1694-juni 1695) en in de Generaliteitsrekenkamer in Den Haag (1696-1697, 1731), en lid van Gedeputeerde Staten van Friesland (1697-1698; 1723-1728; 1731).¹²

¹⁰ De Crane, 'Herinneringen', 148-150.

¹¹ Westerhuis was burgemeester in 1693, 1694, 1695, 1697, 1698, 1699, 1703, 1707, 1711, 1715, 1720, 1724 en 1728. Zie de internetbewerking van de naamlijst van burgemeesters van Franeker 1657-1700 door M.H.H. Engels, april 2008, en de naamlijst van burgemeesters van Franeker 1701-1795 door M.H.H. Engels, januari 2011, naar M. Reinalda, *Naamen der edele agtbare heeren welke zedert den jaare 1657 tot den jaare 1757 regeerende burgemeesters der stad Franeker 's jaarlijks geweest zijn*, Tresoar, Hs 537 (<http://home.online.nl/mpaginae/FrnkrReinalda/burgemeesters.htm> en <http://mpaginae.atspace.com/Frnkr17011795.htm>, geraadpleegd april 2016).

¹² Verder was Westerhuis rentmeester-generaal der Domeinen in Friesland (september 1698-februari 1717), gecommitteerde namens de (Friese) Steden in de Raad van de Admiraliteit van Friesland te Harlingen (1701-1703) en gecommitteerde namens

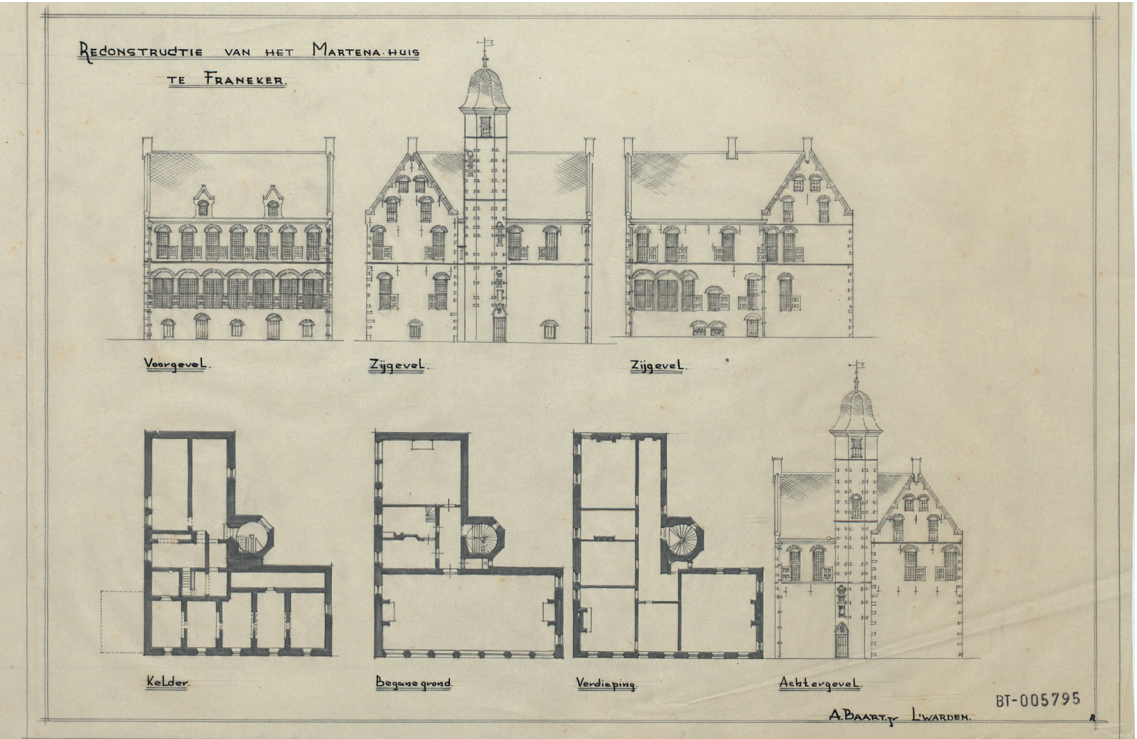
Westerhuis bezat een aanzienlijk fortuin, zo blijkt uit belastingkohieren uit 1697 en 1701 met daarin alle Friezen met een vermogen groter dan 4.000 gulden. De Franeker regent werd in 1697 aangeslagen voor het bedrag van 150.000 gulden en in 1701 zelfs voor 170.000. Hij behoorde daarmee tot de kapitaalkrachtigste Friezen en was verreweg de rijkste inwoner van Franeker.¹³

Van stins naar herenhuis

Het Martenahuis is een voorbeeld van een middeleeuwse Friese ‘stins’ (letterlijk: steenhuis). Het bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste vleugels die als het ware een ‘L’ vormen. De toegangsdeur bevond zich oorspronkelijk in de ronde traptoren aan de achterzijde, in de binnenhoek van deze vleugels.¹⁴ Een reconstructietekening uit 1969 geeft een indruk hoe het pand er oorspronkelijk uitzag en was ingedeeld. (afb. 6) De voorgevel, toen nog zonder deur, had op kelderniveau een vijftal enkelvoudige ramen, op de bel-etage zeven grote kruisvensters en op de eerste verdieping smallere kloostervensters. Het hoge zadeldak had twee dakkapellen. De reconstructietekening toont aan de straatzijde van de bel-etage één grote ruimte. Uit het bouwhistorisch onderzoek uit 2005-

2006 is echter gebleken dat deze ruimte in tweeën was verdeeld met rechts een groot en links een smal vertrek.¹⁵

Westerhuis transformeerde de robuuste stins tot een toegankelijk en representatief herenhuis en streefde daarbij naar een indeling volgens de actuele architectuur- en interieuropvattingen: een symmetrische plattegrond met een centrale voordeur, een entreehal met aan weerszijden een ontvangstvertrek en daarachter een tot de achtergevel doorlopende middengang waar de woonvertrekken op uitkomen.¹⁶ Deze ‘ideale’ indeling werd gerealiseerd door de ingang van de traptoren te verplaatsen naar de voorgevel. De vensters van twee centrale traveeën op de bel-etage maakten plaats voor een brede deurpartij met bordes met een enkelvoudige trap naar de straat.¹⁷ De ruime entreehal gaat over in een lange gang die uitkomt op een deur met zicht op de tuin. Volgens de heersende mode kregen de hal en de gang gepleisterde wanden en een gewelfd stucplafond met op de vloer lichtgrijze marmeren tegels en een marmeren plint.¹⁸ Rechts van de entreehal werd de geschilderde kamer gecreëerd en links een kleiner ontvangstvertrek, dat een beschilderd stucplafond had zoals dat met de komst van Marot naar Nederland in

6. Reconstructietekening van het Martenahuis. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

1686 in de mode was geraakt.¹⁹ Bij de renovatie van 1969-1972 is van dit plafond nog een fragment aangetroffen.²⁰ De drie deuren links in de gang boden toegang tot achtereenvolgens de keuken, een smal vertrek en een ruime kamer aan de tuinzijde. Van dit laatste vertrek bleven het cassetteplafond, de lambrisering en de op Marots ontwerpen geïnspireerde brede schouwboezem bewaard. (afb. 32)

Om in de L-vormige plattegrond de schijn van symmetrie te bewerkstelligen werden tegenover de

deuren in de linkerwand van de gang ook rechts deuren geplaatst, die evenwel geen toegang verschaffen tot vertrekken maar tot een kast en de traptoren, terwijl de achterste deur een schijndeur is. Gezien de actuele architectuur- en interieuropvattingen die de grondslag vormen van Westerhuis’ verbouwing, zullen toen ook de middeleeuwse kruis- en kloostervensters aan de voorgevel zijn vervangen door modieuze schuifvensters met kleine ruitjes en bijbehorende luiken en luikenkasten.²¹

de (Friese) Steden in de Provinciale Rekenkamer van Friesland (1719-1721). Zie voor de functies van Westerhuis: *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861* (<http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/4417>, geraadpleegd april 2016). Het naar aanleiding van Westerhuis’ overlijden gepubliceerde troostgedicht van B. Ydema, *Troost-digt aan de wel edele vrou [...] Titia Bogarda, ter oorsaake dat op den 22ste October 1731 ... was ontslapen haar ... egtgenoot [...] Suffridus Westerhuis [...] oudt burgemeester der steede Franeker* (Franeker 1731) leverde geen nieuwe biografische gegevens op over Westerhuis en zijn vrouw.

¹³ Zie voor de lijsten van hoogst aangeslagenen van Friesland 1697 en 1701 de internetbewerking door M.H.H. Engels, (september 2015) <http://mpaginae.atSPACE.com/1697hoogst.htm> (*Staat van personen die voor kapitalen van £ 10.000 en hoger zijn aangeslagen in de (personele) 100ste penning*), Tresoar, toegangsnr. 344 Verzameling Fries Genootschap, inv.nr. 244, en <http://mpaginae.atSPACE.com/1701hoogstDJ.htm> (*uittreksels uit de kohieren van de 100ste penning van de grietenijen en steden, van personen met een aanslag in vermogen van boven 4000 gulden, 1701*), Tresoar, toegangsnr. 323, Familiearchief van Eysinga-Vegelin van Claerbergen, inv.nr. 4196. In het register van 1701 staat achter de aanvankelijke taxatie van 170.000 een gepurgeerd bedrag van 125.000. Blijkbaar was Westerhuis het niet met de eerste schatting eens. Maar zelfs met dit lagere bedrag was Westerhuis verreweg de rijkste inwoner van Franeker.

¹⁴ Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 5.

¹⁵ Hierop wijzen onder andere de saillante verschillen tussen de sleutelstukken in de huidige linker en rechter voorkamer: *Ibidem*, 11, 40.

¹⁶ Voor deze architectuur- en interieuropvattingen: J. Pijzel-Dommisse, ‘1700-1750’, in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001), 180-259, i.h.b. 183-185.

¹⁷ De huidige dubbele trap werd aangebracht bij de renovatie van 1969-1972.

¹⁸ In Amsterdam dateren de eerste gewelfde stucgangen van omstreeks 1670. Vanaf 1725 werden deze alleen nog incidenteel toegepast: P. Vlaardingerbroek, ‘Gewelfde stucgangen. De vroegste voorbeelden van stucplafonds in Amsterdam’, in: E. Koldewij (red.), *Stuc. Kunst en techniek* (Zwolle 2010), 260-269.

¹⁹ R. Harmanni, ‘Interieurschilderingen op stuc, ca. 1600-ca. 1850. Een wijdverspreide en gerespecteerde vorm van interieurdecoratie, ook in niet-kerkelijke gebouwen’, in: Koldewij, *Stuc*, 316-329.

²⁰ Het stucplafond is indertijd verwijderd om het originele moer- en kinderbalkenplafond zichtbaar te maken. Voorafgaand aan deze verwijdering bleek alleen in een hoek boven een kast nog de oude beschildering aanwezig: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 40, en H. Kurvers, *Onderzoek van de plafondschildering in het Martenahuis te Franeker*, getypt verslag van bezoek d.d. 14 april 1970, Archief RCE, map Werkcollectie 442735. Kurvers vermeldt dat er foto’s van de schildering zijn gemaakt, maar deze zijn niet teruggevonden.

²¹ De schuiframen zullen qua formaat gelijk zijn geweest aan de middeleeuwse kruisvensters. Schuiframen werden omstreeks 1685 voor het eerst in Nederland toegepast in de paleizen van stadhouder Willem III en de aristocratie die hem omringde. Vanaf circa 1700 komen schuifvensters ook in burgerwoningen voor. C.W. Fock, ‘1650-1700’, in: Idem, *Nederlandse interieur*, 80-179, i.h.b. 97; H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad* (Amsterdam 2007), 212-214.

Ook de tuin achter het Martenahuis gaf Westerhuis volgens eigentijdse inzichten vorm. Hij breidde hem uit met de tuin van zijn voormalige woonhuis en richtte hem in met een siertuin, een boomgaard en een oranjerie.²² Tuinieren en de studie van de natuur golden indertijd voor een vooraanstaand heer als uitermate passende liefhebberijen.²³ Beide werden door Westerhuis vol overgave beoefend, zo weten we dankzij Willem van Ranouw (1669-1724), een wetenschapper en goede vriend van Westerhuis, die de eerste aflevering van zijn tweentwintigdelige *Kabinet der Natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken* (1719-1723) aan hem opdroeg. Van Ranouw beschrijft in zijn voorwoord ‘met welk een lust’ de gezagsdrager al zijn ‘snipperuurtjes bestaat in deszelfs heerlyke Tuinen, Plantagien, Orangeryen, in de oeffening en voortkweeking der aldervremste gewassen, en in ’t aldernaauwkeurigste onderzoek van andere natuurlyke Wonderen’.²⁴

Het ontstaan van de geschilderde kamer

Voor het tot stand brengen van de geschilderde kamer waren diverse constructieve ingrepen nodig. Onder het uit de bouwtijd stammende plafond van moer- en kinderbalken met sleutelstukken werd met schijnbalken het huidige cassetteplafond gecreëerd.²⁵ Het stijl- en regelwerk van de wandbetimmering bestaat uit dikke, brede planken, die met smeedijzeren ankertjes aan de gemetselde

muur zijn bevestigd. In circa acht centimeter diepe nissen zijn de schilderijen geplaatst op grote houten frames van brede latten. De huidige vloerdelen zijn in dezelfde tijd gelegd en tevens werd de middeleeuwse schouw vervangen. Uit een uitsparing in de vloerdelen blijkt dat de door Westerhuis ingebrachte schouwpartij een stuk breder was dan het huidige exemplaar en aansloot op de wandbetimmering.²⁶

Tot nu toe werd aangenomen dat slechts de rond 1700 gedateerde brede landschapsdoeken, het centrale plafonddoek en acht lambriseringsdoeken door Westerhuis waren ingebracht. De drie smalle landschapsbehangsels werden op grond van hun stijl decennia later gedateerd. Het materiaaltechnisch onderzoek sluit deze latere datering echter uit. Alle zes landschapsbehangsels zijn samengesteld uit drie horizontale doekbanen met een vergelijkbare doekstructuur en met de naden steeds op dezelfde hoogte.²⁷ Ook hun preparatielaag is identiek: een dikke witte krijtlaag met daarop een dunne, bindmiddelrijke lichte oranjebruine laag. (afb. 7a-d) Hieruit blijkt dat de brede en smalle landschapsbehangsels gezamenlijk zijn vervaardigd, de stilistische verschillen ten spijt. Het bovendeurstuk, het centrale plafondstuk en de lambriseringsdoeken hebben een corresponderende preparatielaag en horen zodoende tot dezelfde serie. Wel is bij de lambriseringsdoeken de bovenste, oranjebruine preparatielaag dikker

22 Het resultaat was, aldus De Crane, ‘Herinneringen’, 151, ‘eenen tuin van vermaak kunstig hervormd, met parterres en spiegelhagen, naar den trant van LE NOTRE [= de Franse tuinarchitect André le Nôtre (1613-1700)] en den smaak des tijds’.

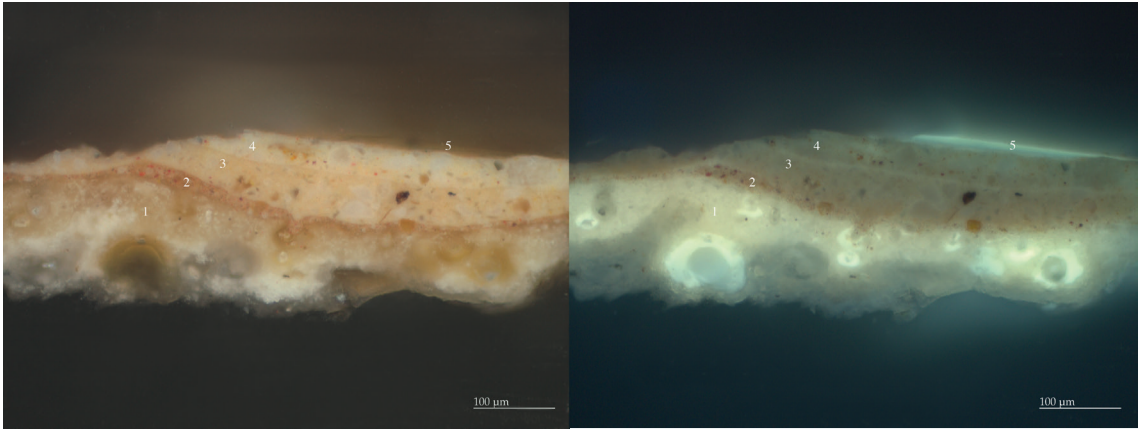
23 E. de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Haarlem 1995), 35-56. Ook onder de bestuurlijke elite van Friesland leefde deze interesse: Y. Kuiper en A. Zijlstra, “‘Een yeder hadt te doen mit poten, planten en andere dingen’”. Het buitenleven van rijke en voorname Friezen in de Gouden Eeuw’, in: Y. Kuiper en B. Olde Meierinck (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De Rijkdom van het Buitenleven in de Republiek* (Hilversum 2015), 96-127, aldaar 118-122.

24 Willem van Ranouw, *Kabinet der Natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken, Geopent met de Maanden January en february 1719. Verciert en opgeheldert met Kopere Plaaten* (Amsterdam 1719), [III].

25 De haaks op de gevel staande moerbalken en de raveling van de schouw tegen de buitenmuur vormden de basis voor de cassetteverdeling: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 43.

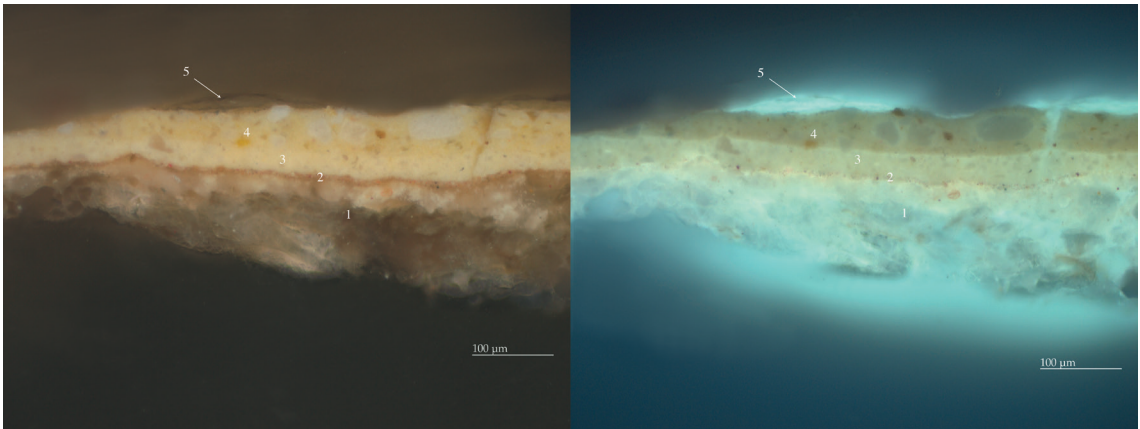
26 De bodemplaat van de door Westerhuis ingebrachte schouw mat 97 bij 263 cm. *Ibidem*, 45.

27 De doekbreedtes van de banen van beneden naar boven zijn respectievelijk ca. 107,5-109, 112,5-113 en 70-72 cm. Het bovendeurstuk en centrale plafondstuk zijn elk opgebouwd uit twee verticale stroken: bovendeurstuk links ca. 67 cm en rechts ca. 70 cm breed; centrale plafondstuk (gezien vanaf de raamzijde) links ca. 101,5 cm en rechts ca. 102 cm breed. De lambriseringsdoeken bestaan elk uit één doekstrook. De behangseldoeken hebben een draaddichtheid van circa 13-15 horizontale (ketting)draden en circa 10-11 verticale (inslag)draden per cm. De draden zijn geteld op plekken waar de verf sleet is en de doekstructuur zich duidelijk aftekent. De telling is op meerdere plekken per doekbaan uitgevoerd. Het was niet mogelijk een betrouwbare dradentelling uit te voeren voor het bovendeurstuk, het plafondstuk en de lambriseringsdoeken door het meer gesloten karakter van het verfoppervlak van deze schilderijen.

7a-d. Dwarsdoorsneden tonen aan dat de preparatielagen in de smalle en brede doeken gelijk zijn. Dwarsdoorsnede uit de warmgele lucht van het brede landschap rechts op de zuidwand (monster nr. 11). Links het monsters in normaal licht (a), rechts in UV-licht (b)

Laag	Samenstelling
5.	Vernislagen, fluoresceren sterk in UV.
4.	Tweede laag van de lucht: lichtgele laag (ca. 35 µm), idem als laag 3 met meer loodwit en de toevoeging van een zeer fijn rood pigment.
3.	Eerste laag van de lucht: zachtgele laag (ca. 40 µm) met loodwit en iets oranje fijn pigment en fijn splinterachtige iets transparante deeltjes, mogelijk smalt.
2.	Tweede grondlaag: lichte oranjebruine laag (8-10 µm) met fijne felrode aarde en een beetje fijn zwart, loodwit en krijt.
1.	Eerste grondlaag: witte krijtlaag (ca. 100 µm).

Dwarsdoorsnede uit de gele lucht van het smalle landschap links op de oostwand (monster nr. 01). Links het monster in normaal licht (c), rechts in UV-licht (d). Foto: From Isolation to Coherence

Laag	Samenstelling
5.	Vernislagen, fluoresceren sterk in UV.
4.	Tweede laag van de lucht: warmgele laag (ca. 30 µm) idem als laag 3 met meer grof loodwit en de toevoeging van enkele warmgele pigmentdeeltjes.
3.	Eerste laag van de lucht: Zacht gele laag (ca. 30 µm) met loodwit, en iets oranje fijn pigment.
2.	Tweede grondlaag: lichte oranjebruine laag (8-10 µm) met fijne felrode aarde en een beetje fijn zwart, loodwit en krijt.
1.	Eerste grondlaag: witte krijtlaag (ca. 100 µm).

aangebracht en sterker gepigmenteerd dan bij de landschappen en het bovendeurstuk, waardoor een donkerder basiskleur is verkregen.²⁸ Deze variatie zal bewust zijn gekozen. Bij de landschapsvoorstellingen en het bovendeurstuk vormde een lichte oranjebruine preparatie een geschikte basiskleur. Deze schemert plaatselijk door de verflagen heen en is langs contouren soms in het zicht gelaten. Voor de lambriseringsdoeken kwam juist een donkerder oranjebruin van pas: hierop kon met slechts één dunne roodbruine verflaag de gewenste roodbruine achtergrondkleur worden bewerkstelligd. Bij het plafondstuk bevat de bovenste preparatielaag extra veel loodwit, waardoor deze juist heel licht van kleur is.²⁹ Dit vormde een ideale basis voor de lichte koepel die een groot deel van de voorstelling beslaat.

Het technisch onderzoek toont ook dat de reeks schilderijen speciaal voor de huidige kamer op maat is gemaakt. Aan alle zijden van de landschappen en het bovendeurstuk zijn spanguirlandes zichtbaar. Deze boogvormige vervormingen ontstaan doordat het doek bij het aanbrengen van de preparatielaag krimpt en er op de bevestigingspunten spanning komt te staan. De aanwezigheid van spanguirlandes rondom toont dat de doeken niet naderhand zijn bijgesneden en hun oorspronkelijk formaat hebben, afgestemd op de vakverdeling van de betimmering in de kamer.³⁰

Dat het hier maatwerk betreft, blijkt ook uit de geschilderde lichtval op de doeken, die, zoals indertijd gebruikelijk, is afgestemd op de natuurlijke lichtval in de kamer.³¹ Bij de landschappen en lambriseringsdoeken haaks op de noordelijke raamwand komt het licht op de oostwand van links en op de westwand van rechts. Op de zuidwand recht tegenover de ramen is niet een frontaal invallend licht gesuggereerd maar licht van opzij.³² Schilders gaven hieraan indertijd vaker de voorkeur, omdat het bij frontaal licht lastiger is de geschilderde vormen volume te geven.

Een trompe-l'oeil schildering onthuld

In de zeventiende en achttiende eeuw voorzag men de wandbetimmering bijna altijd van een reliëf met paneel, bossing, randhout en lijstwerk. In het Martenahuis is dit aanwezig in de betimmering van de achterzaal (afb. 32) maar in de geschilderde kamer is deze volledig vlak. Kleurhistorisch onderzoek toont evenwel dat oorspronkelijk een allesbehalve vlak effect was beoogd. Onder de huidige egale witte verflaag gaan tal van oudere afwerkingen schuil, waarvan de vroegste een donkerbruine trompe-l'oeil schildering van antieke architectuur is.

Deze decoratie kwam als volgt tot stand. Al het houtwerk kreeg eerst een okergele preparatielaag. Daarop zijn de wanden beschilderd met een dun maar dekkend laagje donkere roodbruine verf.³³

8a. Kleurvenster van het houtwerk tussen het bovendeurstuk en het landschap rechts. De illusionistische schildering toont een pilaster met een verdiept vak in de zuilschacht en een Ionisch kapiteel met twee voluten en een Eierlijst. Vrijlegging en foto Edwin Verweij, Office for Architectural Paint Research & Conservation

8b. Kleurvenster van een trompe-l'oeil basement waarop de geschilderde pilasters rusten (oostwand rechts). Links langs de contour is de kraslijn zichtbaar waarmee de vormen waren aangegeven. Foto: From Isolation to Coherence

(afb. 25c,d) Tussen de lambriseringsdoeken in is met lichte en donkere verf paneelwerk verbeeld en boven de lambriseringsdoeken een buiklijst. Tussen de landschappen in zijn pilasters weergegeven met een vakverdeling in de zuilschacht en een Ionisch kapiteel met twee voluten en een Eierlijst. (afb. 8a)

De contour van de pilasters is aangeduid met een kraslijn die door de preparatielaag heen in het hout heeft gesneden.³⁴ (afb. 8b)

De pilasters rusten op trompe-l'oeil basementen met een geprofileerde voet. Boven de pilasters en de landschappen is onderlangs het plafond een doorlopend gekornist hoofdstel gesuggereerd. Deze architectuurschildering zal zich niet hebben voortgezet op het houtwerk van de raamwand, waarbij het goed voorstelbaar is dat er pilasters waren tussen de ramen. Hiervan zijn echter geen sporen meer terug te vinden, omdat dit houtwerk geheel is vervangen.³⁵ De beschildering van het houtwerk sloot nauw aan op de lambriserings-

²⁸ De bovenste preparatielaag van de lambriseringsdoeken bevat fijne felrode aarde, met een kleine hoeveelheid fijn zwart, loodwit en krijt en is ca. 15 µm dik.
²⁹ De bovenste preparatielaag van het plafondstuk bevat voornamelijk loodwit en krijt, met een kleine hoeveelheid fijne felrode aarde en fijn zwart, en is ca. 8-10 µm dik.
³⁰ Dat we spanguirlandes niet bij de lambriseringsdoeken en het centrale plafondstuk kunnen onderscheiden, kan komen doordat deze zich door de dikke verflagen onvoldoende aftekenen. Maar het is ook denkbaar dat een groot geprepareerd doek in meerdere stukken is gesneden. Zie over deze praktijk: E. van de Wetering, *Rembrandt. The Painter at Work* (Amsterdam 2000), 111-123.
³¹ Over de zeventiende-eeuwse conventies voor de weergave van lichtrichting in schilderijen: M. van Eikema Hommes, 'Een triomfstoet belicht. De werkelijke en geschilderde lichtval in de Oranjezaal', in: M. van Eikema Hommes en E. Kolfin, *De Oranjezaal in Huis ten Bosch. Een zaal uit loutere liefde* (Zwolle 2013), 179-253, i.h.b. 183-190 en 196-198.
³² In het linker landschap komt het geschilderde licht van links en in het rechter landschap van rechts. Deze lichtrichting was minder gangbaar bij schilderijen tegenover de ramen. Het was gebruikelijker om steeds een licht van links aan te houden, of een lichtval die zich in het midden van die wand als het ware splitst, zodat bij de stukken aan de linkerzijde het licht van rechts invalt en bij die aan de rechterzijde van links: *Ibidem*, 185, 197. Bij de ornamenten op de vier lambriseringsdoeken op de zuidwand is afwisselend een geschilderd licht van links en van rechts te zien. De licht- en schaduwaanduiding van het randhout op de lambriseringsdoeken betreft een overschildering.
³³ De okergele preparatielaag bestaat uit loodwit, krijt, gele oker, fijn rood ijzeroxide en fijn zwart en is circa 25 µm. De roodbruine verf is gemengd uit een fel oranje- of rode aarde, krijt, een donkerbruin organisch pigment, hematiet en loodwit en

is 20-30 µm dik. Omdat een illusionistische schildering is weergegeven, variëren de kleur en de samenstelling van de verf in de verfdwarsdoorsneden per locatie. Het donkerbruine organische pigment vertoont in UV-licht een opvallende melkachtig witte fluorescentie, hetgeen wijst op Kasselse aarde of Vandycke bruin: M. van Eikema Hommes, G. Tauber en T. van Run, *Rembrandt leerlingen project: G. Flinck, Izaak zegent Jacob*, (ongepubliceerd verslag, RCE; Amsterdam 2011), 5-6.
³⁴ Kraslijnen op een betimmering ter aanduiding van te schilderen trompe-l'oeil architectuur zijn ook in de Oranjezaal (1648-1652) in Paleis Huis ten Bosch aangetroffen: R. Jongsma e.a., 'Platte et peinte'. *Het architectonisch schilderwerk in de Oranjezaal en zijn overschilderingsgeschiedenis* (in voorbereiding).
³⁵ De vensterwand is voorzien van negentiende-eeuwse vensternissen, luikenkasten en luiken. Het voorvlak van de wandbetimmering is voorzien van modern plaatwerk dat bij de renovatie in 1969-1972 zal zijn ingebracht. Zie ook: Van der Hoeve, 'Bouwhistorische opname', 43-44.

8c. Digitale impressie van de trompe-l'oeil schildering. De impressie is gebaseerd op kleurvensters van het houtwerk in de balk langs het plafond ter hoogte van het rechter landschap op de oostwand (egale schildering zonder differentiatie); boven het bovendeurstuk (gekorniste kroonlijst); tussen het bovendeurstuk en landschap rechts (bovenzijde pilaster met Ionisch kapiteel); rechts naast het rechterlandschap op de oostwand (basement pilaster); boven het rechter lambriseringsdoek op de westwand (buijkljst); boven en rechts naast het rechter lambriseringsdoek op de oostwand (buijkljst en paneelwerk); de plint links van het rechter lambriseringsdoek op de westwand (geprofileerde voet en plint). Bij de impressie is ervan uitgegaan dat de schildering zich herhaalt op overeenkomstige locaties en zijn lijnen van de schildering doorgetrokken om de verschillende elementen met elkaar te verbinden. In de digitale impressie is alleen de schildering op de betimmering opgenomen, de overige elementen in het interieur, zoals de vloer, schouw en aanpassingen in de doeken zijn niet meegenomen. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Digitale bewerking: L. de Moor

9. Kleurvenster van het illusionistische randhout op het lambriseringsdoek op de zuidwand (tweede doek van rechts) toont onder de huidige in 1972 aangebrachte grijze verflaag (3), een verflaag in vrijwel dezelfde kleur grijs die uit 1895 dateert (2a). Deze bedekt de oorspronkelijke gelige kleur van het randhout (1a). De licht- en schaduwlijnen die in 1895 werden aangebracht (2b) over de oorspronkelijke (1b), werden met de overschildering van 1972 (3) behouden. Foto: From Isolation to Coherence

doeken, waarop een verdiept vak met een kader is geschilderd. Hierdoor vormen doeken en betimmering samen een illusionistisch geheel. (afb. 8c)

Tegenwoordig is het kader van de lambriseringsdoeken met koelgrijze verf overschilderd maar aanvankelijk was dit geelgrijs van kleur en had het andere licht- en schaduwlijnen. (afb. 9) Ook was het smaller, zodat de ornamenten, die nu erg strak omkaderd zijn, meer ruimte hadden.

Het cassetteplafond heeft een andere afwerking dan de wanden. Hier zit op de okergele preparatielaag een lichtere, groenbruine verflaag die egaal lijkt aangebracht, dus zonder architecturaal aanduiding.

Reconstructie van de oorspronkelijke gedaante van de kamer

Hoewel het technisch onderzoek veel informatie biedt over de oorspronkelijke verschijning van het vertrek, blijven diverse vragen onbeantwoord, zoals hoe de cassetten rond het centrale plafondstuk waren ingevuld en hoe de brede, onder Westerhuis ingebrachte schouw eruitzag. Enkele vertrekken met vergelijkbare schilderijen uit

10. Anoniem, geschilderd plafond in de vestibule van buitenplaats De Voorst. Foto (uit 1931): Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

dezelfde periode verschaffen hierover inzicht.

Een belangrijke informatiebron betreft Huis De Voorst te Eefde, de in opdracht van Willem III (1650-1702) gebouwde buitenplaats voor zijn gunsteling Arnold Joost van Keppel (1670-1718), graaf van Albemarle. Het door Daniel Marot tussen 1697 en 1700 ontworpen interieur ging bij een brand in 1943 verloren maar is bekend van foto's.³⁶ Het plafond in de vestibule (afb. 10) vertoonde een sterke gelijkenis met de centrale plafondschildering in het Martenahuis: een licht koepelgewelf omgeven door balustrades met daarop grote tuinvazen met bloemen.

In De Voorst is deze voorstelling in de hoeken omgeven door vier medaillons met allegorische

voorstellingen en daartussen vier voorstellingen met acanthusbladeren, druiven, bloemen en figuren. Mogelijk sierden dergelijke decoraties ook de buitenste plafondvakken in het Martenahuis. Of Westerhuis de decoraties in De Voorst ter plaatse heeft gezien, weten we niet, maar het is aannemelijk dat hij ze kende van Marots prent die het ontwerp in geïdealiseerde vorm weergeeft. (afb. 11) Marot gaf verschillende prentseries van zijn ontwerpen uit, waarvoor hij reeds in 1687 een octrooi had aangevraagd bij de Staten van Holland. Deze prentseries zijn vaak ongedateerd maar een eerste gebundelde uitgave werd in 1703 gepubliceerd in Den Haag, gevolgd door een tweede editie in 1712 uitgegeven in Amsterdam.³⁷ De prent met het

36 Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Het Huis de Voorst in zijn glorieertijd', *Bulletin KNOB* 16 (1963) 6, 193-220.

37 Fock, '1650-1700', 81-82. Over de datering en de volgorde van uitgaven van Marots prentseries: A. Bowett, 'The engravings of Daniel Marot', *Furniture History* 43 (2007), 85-100. Zie ook: P. Fuhring, *Ornament prints in the Rijksmuseum II: the seven-*

11. Daniel Marot, Plafond met trompe-l'œil gewelf. *Nouveaux Livre de Plafond* (serietitel), ets, 27,3 x 18,1 cm. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam

plafondontwerp voor De Voorst is opgenomen in de eerste gebundelde uitgave en moet dus van vóór 1703 dateren.³⁸

³⁸ *teenth century*, 3 delen (Amsterdam/Rotterdam 2004), passim.

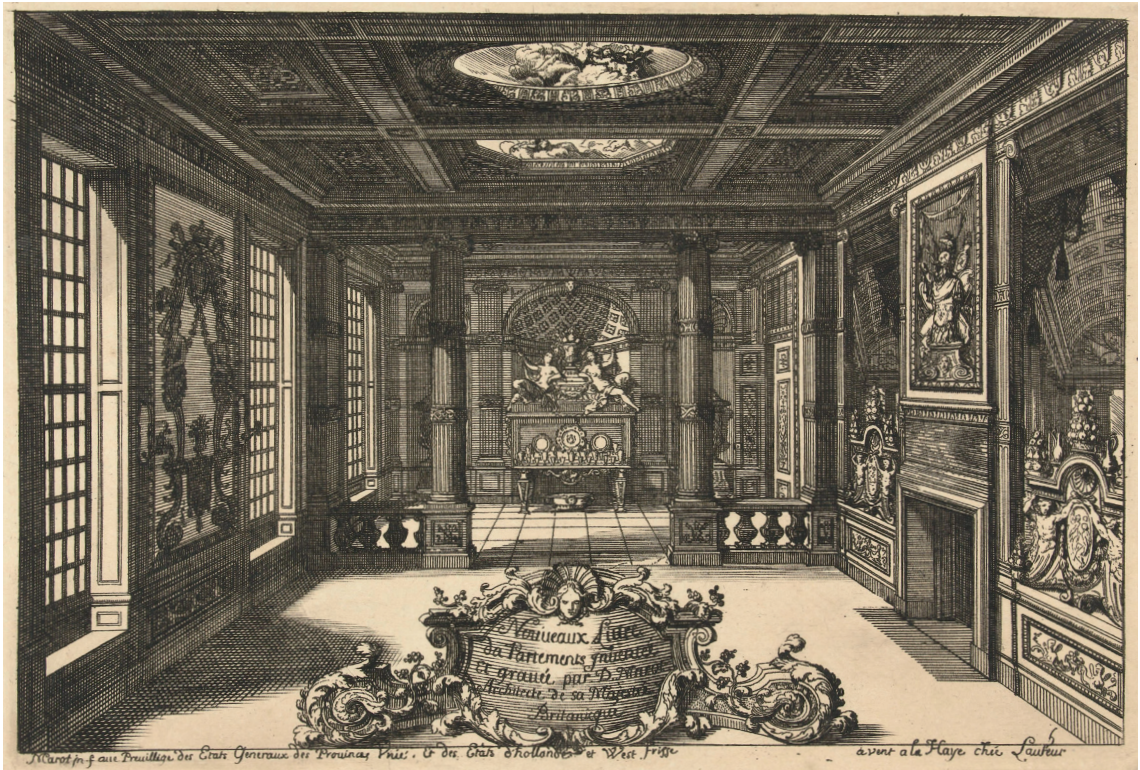
³⁸ De prent is uitgegeven in de serie: *Nouveaux livre de Plafond*, en opgenomen in de gebundelde uitgave van 1703: Daniel Marot, *Œuvres du Sr. D. Marot, architecte de Guillaume III, Roy de la Grande Bretagne: contenant plusieurs, pensées utiles aux architectes, peintres, sculpteurs, orfèvres, jardiniers & autres; le tout en faveur de ceux qui s'appliquent aux beaux arts* (Den Haag 1703).

³⁹ Met de verbouwing in 1911-1914 van Paleis Het Loo beschildeerde Willem Fabri (1853-1925) in opdracht van koningin Wilhelmina op basis van Marots ontwerp de wandvelden en deurpanelen met perspectivische en ornamentale schilderijen, die in werkelijkheid nooit waren uitgevoerd. Tijdens de in de jaren zeventig en tachtig uitgevoerde restauratie, waarbij gestreefd is het vertrek zoveel mogelijk haar zeventiende-eeuwse uitmonstering terug te geven, zijn Fabri's wandschilderingen niet teruggeplaatst: A.W. Vliegenthart, *Het Loo: Een paleis als museum. Journaal van een restauratie* (Emmerich 1999), 78, 210 (noot 105).

⁴⁰ Dat de door Westerhuis ingebrachte schouw vlakker was en minder ver de kamer in stak dan het huidige negentiende-eeuwse exemplaar, blijkt ook uit het feit dat het cassetteplafondvak boven de huidige schouwboezem doorloopt.

⁴¹ M. van Eikema Hommes en P. Bakker, 'A Triumph With No Battle: The Significance of a Painted Wall Hanging (1778) in the Hofkeshuis in Almelo. With an appendix on the life and works of Andries Warmoes (1748-1793)', *Oud Holland* 129 (2016) 2/3, 47-117, i.h.b. 73.

Ook het interieur op het titelblad van Marots vóór 1703 uitgegeven prentreeks *Nouveaux Livre da Partements* lijkt als inspiratiebron voor Westerhuis' vertrek te hebben gediend. (afb. 12) Het blad toont in geïdealiseerde vorm de rond 1692 ontworpen kleine eetzaal op Paleis Het Loo.³⁹ Het cassetteplafond heeft centraal twee illusionistische openingen. Net als in Franeke zijn de wanden in vakken verdeeld door pilasters met Ionische kapitelen die rusten op basementen met een geprofileerde voet en zijn de lambriseringsvakken gedecoreerd met band- en rolwerk. Op de prent zijn de kleinere plafondcassetten rond de illusionistische openingen gevuld met ornamenten, een invulling die ook goed voor de acht buitenste plafondcassetten in Franeke kan zijn gekozen. Ook kan hier een vergelijkbare schouw hebben gestaan: de brede, door pilasters geflankeerde vorm op de prent sluit immers naadloos aan op de indeling van de Friese kamer, waarbij de ondiepe schouwboezem zou wegvallen in de schijnbalk langs de muur.⁴⁰ Dat net als op de prent ook in het Martenahuis voor een wapentrofee als schoorsteenstuk zou zijn gekozen, is minder aannemelijk; dergelijke trofeeën waren in de regel voorbehouden aan bestuurlijke gebouwen en de woningen van vorsten en de adel.⁴¹ Meer voor de hand ligt een landschap met een mythologische voorstelling of een tuinvaas met bloemen. Het is goed denkbaar dat in het Martenahuis, net als bij Marots ontwerp voor de kleine eetzaal, de vensternissen waren voorzien van een zitbankje als onderdeel van de betimmering.

12. Daniel Marot, Titelblad: *Nouveaux Livre da Partements* [...], ets, 18,6 x 27,3 cm. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam

In het Martenahuis hebben de in nissen geplaatste doeken op de wanden smalle vergulde lijstjes die de randen afdekken. Deze dateren van de restauratie van 1956 ter vervanging van oudere lijstjes, waarvan niet bekend is wanneer deze zijn geplaatst. Of de doeken ook oorspronkelijk al lijstjes hadden, weten we niet. De door Johannes Glauber (1646-1726) geschilderde landschappen in de nissen van de goed behouden Audiëntiezaal (ca. 1692-1693) van Paleis Het Loo hebben ook vergulde lijstjes.⁴² (afb. 13) Enkele interieurstukken van Pieter de Hooch (1629-1684/94) uit de jaren zeventig tonen evenwel dat zulke landschapsschilderingen indertijd ook koud in nissen werden geplaatst, zonder dat de randen werden afgedekt.⁴³

⁴² Vliegenthart, *Het Loo*, 69, geeft aan dat de Audiëntiezaal nog vrijwel intact is gebleven en nooit is overschilderd.

⁴³ Pieter de Hooch, *Een man en een dienstmeid achter een kamerscherm met kaartspelers*, ca. 1675-1680, doek, 88 x 81 cm, privécollectie Bazel, en *Musicerend gezelschap in een interieur*, ca. 1674-1677, doek, 92 x 105,5 cm, Statens Museum for Kunst, Copenhagen, inv.nr. Sp. 613.

De natuur binnenshuis
Westerhuis creëerde in zijn woning een modieuze ontvangstzaal die de vertrekken imiteert in de paleizen van Willem III en de buitenplaatsen van diens intimi. De geschilderde architectuur vormde samen met de doeken een decor waarbij men zich in een rijk geornamenteerd antiek paviljoen waande dat rondom zicht bood op arcadische landschappen.

De keuze voor dit type wanddecoratie sluit aan bij Westerhuis' liefde voor de studie van de natuur. In het vertrek konden hij en zijn gasten zich niet alleen in zijn 'heerlyke Tuinen, Plantagien' wanen maar ook binnenshuis van het buitenleven genieten. Zaaldecoraties met landschappen brachten het mooiste van de vergankelijke natuur

13. Audiëntiezaal Paleis Het Loo, Apeldoorn (circa 1692-1693) met geschilderde landschappen van Johannes Glauber gestoffeerd met figuren door een van De Lairesses zonen (Abraham (1666-1726/28) of Johannes (1673-1716)). De doeken met landschapsschilderingen zijn afgedekt met gouden latjes. Foto: Nationaal Museum Paleis Het Loo (E. Boeijsing)

binnenshuis, zo vond men. Daarmee waren deze decoraties meer dan alleen aangenaam; ze vervulden voor de gezagsdrager ook een belangrijke functie. Een lofdicht van de schilder-dichter Pieter Verhoek (1633-1702) op de landschapsbehangsels van Adam Pijnacker (1621-1673) voor de Amsterdamse bestuurder Cornelis Backer (1633-1681) verwoordt het als volgt:

Hier kan Heer BAKKER, als 't geboomte, ontbloomt van blaën,

En 't grazeloze velt beyzelt staet met duinen
Van sneeuwjacht overstolpt. Dees bladeryke kruinen
Beschouwen, groen van loof, een zomer voor het oog.
Hier kan hy, afgeslooft door Staetzorg, weër den boog
Ontspannen.⁴⁴

De geschilderde landschappen maakten het mogelijk om in de winter de zomer te ervaren zodat de bewoner, vermoeid door zware bestuurlijke taken, zich het hele jaar kon ontspannen en zijn geest opladen. Ook Westerhuis zal zich na werkzaamhe-

den van de 'hoogwichtige staats-bedieningen en lastige oeffening der alderhoogste Lands-regering' menigmaal aan zijn geschilderde kamer hebben gelaafd.⁴⁵

Datering van de geschilderde kamer

Bij gebrek aan archivalia was tot nu toe niet precies bekend wanneer de geschilderde kamer tot stand was gekomen. De veronderstelling dat dit omstreeks 1700 zou zijn gebeurd, berustte alleen op de aanname dat Westerhuis niet al te lang na de aankoop in 1694 zijn pand zou hebben verbouwd.⁴⁶ Het moment van aankoop geldt inderdaad vaak als startsein voor een verbouwing, maar ook lang nadien, soms meerdere decennia later, konden ingrijpende werkzaamheden worden uitgevoerd.⁴⁷ Men zou zich goed kunnen voorstellen dat ook in het Martenahuis pas decennia na de aankoop de verbouwing plaatsvond waarmee het pand zijn huidige indeling kreeg en de geschilderde kamer ontstond. Op dat moment was Marots werk onder brede lagen van de bevolking bekend – zijn vormtotaal werd door de elite reeds tamelijk ouderwets gevonden.

Een niet eerder gepubliceerde brief doet nu echter vermoeden dat het vertrek vrij spoedig na de aanschaf van het pand tot stand is gekomen.⁴⁸ De brief, gedagtekend 27 augustus 1701, werd geschreven door Epeus Wielinga (1639-1718), burgemeester van Leeuwarden en gedeputeerde van de Staten van Friesland, en is gericht aan Henriette Amalia

van Anhalt-Dessau (1666-1726), weduwe van de Friese stadhouder Hendrik Casimir II (1657-1696). Wielinga was een goede bekende van Westerhuis door het huwelijk van zijn zoon Johannes met Westerhuis' zus Dieuwke.⁴⁹

Wielinga onderhield een goed contact met Henriette Amalia, die na de dood van haar echtgenoot in 1696 het stadhouderschap voor haar minderjarige zoon Johan Willem Friso (1687-1711) waarnam. Meermaals vroeg zij Wielinga om advies waar het de belangen van haar zoon betrof.⁵⁰ Johan Willem Friso startte in maart 1700, nog geen dertien jaar oud, zijn academische opleiding aan de universiteit van Franeker, die hij zo'n anderhalf jaar later zou verruilen voor die van Utrecht.⁵¹

Een passage uit Wielinga's brief wijst er nu op dat Johan Willem Friso tijdens zijn studietijd in Franeker in het Martenahuis verbleef: 'De Heere Westerhuijs komt mij seggen, dat alle mobilia van de Heere Stadtholder tot Franeker uijt zijn huijs waeren wech gehaelt en aen hem den sluetel gesonden'. Eind augustus 1701 waren dus alle meubels van de jonge stadhouder uit het huis van Westerhuis opgehaald en de sleutel van het pand aan hem geretourneerd.⁵² Het vervolg van de brief biedt hoogst interessante informatie over de datering van de geschilderde kamer. We lezen dat Westerhuis graag verneemt of men nog van zijn pand gebruik wenst te maken, aangezien hij 'nu van genegentheit' is 'om het huijs te verbouwen', hoewel hij, mocht Hare Hoogheid de woning 'lie-

⁴⁵ Van Ranouw, *Kabinet*, [II].

⁴⁶ Van der Hoeve, 'Bouwhistorische opname', 12-13.

⁴⁷ Zo vonden grootscheepse verbouwingen plaats in het pand Rapenburg 65 te Leiden in opdracht van de lakenhandelaar Pieter de la Court van der Voort (1664-1739) direct na aankoop in 1700, maar ook in de daarop volgende decennia, de laatste nog in 1723. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 delen (Leiden 1986-1992) deel IVa (1989), i.h.b. 329-340. Voor andere voorbeelden van eigenaren van woonhuizen die verbouwingen en decoratieprojecten in meerdere fasen lieten uitvoeren: C.W. Fock, *Het stempel van de bewoner* (Leiden 2007), 7-16.

⁴⁸ Den Haag, Koninklijk Huis Archief, (toegang 7-09) Stadhoudelijk archief: Henriette Amalia, inv.nr. 118, Brief van Epeus Wielinga aan Henriette Amalia, Leeuwarden, 27 augustus 1701.

⁴⁹ Epeus' zoon Johannes Iepes Wielinga (1675-1709) trad in 1697 in het huwelijk met Dieuwke Sjoerds Westerhuis (1677-1762). Epeus Wielinga was vijf maal burgemeester van Leeuwarden en met kleine onderbrekingen gedeputeerde van de Staten van Friesland van 1688 tot 1716, zie: O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede: biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum 1999), 171. Zie ook: *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861*: <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/9796> (geraadpleegd april 2016).

⁵⁰ Zie voor de contacten van Wielinga met Henriette Amalia: M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje: de strijd van de Friese Nassaus voor hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007), 86, 101, 207-208, 236-237, 242-245.

⁵¹ I. Lamigue, *Histoire du Prince d'Orange et de Nassau etc.*, 2 delen (Leeuwarden 1711) deel 1, 11-12.

⁵² Volgens de bewaard gebleven rekening vond het ophalen van de meubels plaats op 18 augustus 1701: Den Haag, Konink-

14. Abraham Genoels, *Landschap met rivier*, ets, 33,6 x 49,2 cm. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam (a). De prent is gebruikt als voorbeeld voor het brede landschap op de oostwand (b). Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

15. Adriaen van der Kabel, *Landschap met twee personen op de voorgrond*, ets, 23,2 x 33,9 cm. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam (a). De prent is gebruikt als voorbeeld voor het rechter landschap op de zuidwand (b). Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

ver eenige tijdt noch begeerde leedich te holden’, zou wachten ‘met het bouwen tot voor[seyde] tijdt’.⁵³ De expliciete vermelding van de verbouwingsplannen waarmee Westerhuis zo snel mogelijk wilde beginnen, impliceert dat kort na 27 augustus 1701 in het Martenahuis een verbouwing heeft plaatsgevonden. We mogen aannemen dat daarbij ook de geschilderde kamer zal zijn vormgegeven, aangezien de hierin gebruikte Marot-motieven stuk voor stuk terug te vinden zijn in diens vóór 1703 uitgegeven prentontwerpen. Nergens zijn elementen aanwezig die teruggaan op Marots inventies van in of na 1703, zoals die zijn opgenomen in diens gebundelde uitgave van 1712, terwijl

dit in Friese panden gebouwd na 1703 juist wel het geval is, zoals in het in 1713 verbouwde Coulonhuis in Leeuwarden en de niet langer bewaarde Osinga state in Langweer uit dezelfde periode.⁵⁴ De geschilderde kamer in het Martenahuis is een uitermate vroeg voorbeeld van Marots vormtaal in een burgerwoning. Van zijn inventies was Westerhuis dus reeds op de hoogte, terwijl ze toen bijna alleen nog maar te vinden waren in enkele bestuurlijke gebouwen en in de residenties van Willem III en diens intimi. Pas met de verbouwing van het Leeuwarder stadhoudelijk hof voor stadhouder Johan Willem Friso vanaf 1709 was Marot daadwerkelijk als architect en ontwerper in Fries-

land actief. Al veel eerder echter stond Henriette Amalia met hem in contact in verband met haar plannen voor een nieuw te bouwen zomerpaleis op het stadhoudelijke landgoed Oranjewoud bij Heerenveen. De prinses correspondeerde hierover met de architect-ontwerper precies in de periode dat haar zoon in het Martenahuis was gehuisvest en het is goed denkbaar dat Westerhuis van de bouwplannen gehoord heeft.⁵⁵ Waarschijnlijk had Westerhuis echter al eerder kennis van Marots inventies opgedaan via zijn bestuurlijke functies die hem in de voornaamste kringen brachten. Zo nam hij in 1694 en 1695 zitting in de Raad van de Admiraliteit te Amsterdam samen met Cornelis van Nassau (1669-1707), de zoon van de opdrachtgever van het kort daarvoor door Marot gedecoreerde Slot

Zeist.⁵⁶ Ook zal Westerhuis als gecommitteerde van de generaliteitsrekenkamer in Den Haag (1696-1697) de in 1696 door Marot ontworpen Trêveszaal hebben gekend.

De productie van de doeken
Opgemerkt werd reeds dat prenten van Marot een inspiratiebron vormden voor de Franeker lambrisingsdoeken en het plafondstuk, hoewel geen ervan exact is nagevolgd. (afb. 4, 11) Ook voor de landschappen hebben prenten als voorbeeld gediend.⁵⁷ Het brede landschap op de oostwand blijkt gekopieerd naar een prent van Abraham Genoels (1640-1723) (afb. 14a,b), terwijl aan het rechter landschap op de zuidwand een prent van Adriaen van der Kabel (1630/31-1705) ten grondslag ligt.⁵⁸

lijk Huis Archief, (toegang 7-09) Stadhoudelijk archief: Henriette Amalia, inv.nr. 160, Rekeningen, 1701: ‘[...] Item als booven weegen het affhaelen van Meubelen van Franiker den 18 Aug: 1701 bij Reek[enin]ge en ordre No. 22 [betaald] 24-3 [gld.]’. Met dit huis moet het Martenahuis zijn bedoeld. Westerhuis was, als gezegd, ook eigenaar van het kleinere buurpand (Voorstraat 37-39) maar het is hoogst onwaarschijnlijk dat de jonge vorst hier was ondergebracht.
⁵³ De volledige passage luidt: ‘De Heere Westerhuijs kompt mij seggen, dat alle mobilia van de Heere Stadtholder tot Franeker uijt sijn huijs waeren wech gehaelt, en aen hem den sluetel [sic] gesonden, soo was nu van genegentheijt om het huijs te verbouwen, soo wanneer H: Ht. daer van geen meer gebruijck requireerde, doch soo bij aldien H: Ht. t’selve liever eenige tijdt noch begeerde leedich te holden, dan soude gaerne met het bouwen tot voorsegde tijdt toe willen supercederen als [h]ij maer de eere mochten hebben van H: Hts. intentie geïnformeert te weesen.’ Deze passage doet veronderstellen dat de stadhouder al vóór het eind van de overeengekomen periode uit het Franeker pand was vertrokken, hetgeen Westerhuis in staat stelde iets eerder te beginnen met zijn verbouwing. Het ophalen van de meubels uit het Martenahuis valt samen met het vertrek van de prins uit Franeker en het voortzetten van zijn studie in Utrecht. Ten tijde van zijn verblijf in Franeker correspondeerde Johan Willem Friso met zijn moeder. In deze correspondentie, die bewaard wordt in het Koninklijk Huis Archief, is geen verwijzing naar het verblijf in het Martenahuis teruggevonden.
⁵⁴ Zie over de vormtaal van de Osinga state: H.M. van den Berg, ‘Osinga State te Langweer en de Leeuwarder decorateurs van het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), 328-338. Over het Coulonhuis: J. de Haan, ‘Bouwheer en Bouwmeester. Het huis van Anthony Coulon in Leeuwarden’, *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis* 39 (2016), 1-22.

⁵⁵ Het betreft een conceptbrief van 5 september 1701 van Henriette Amalia aan Marot, waarin zij hem verzoekt zijn ontwerpen voor een nieuw te bouwen zomerpaleis bij Oranjewoud verder uit te werken. Zij verwijst naar een eerder contact waaruit blijkt dat Marot al eerder bezig was met een ontwerp voor Oranjewoud. Henriette Amalia zelf hield zich vanaf 1698 met Oranjewoud bezig. In 1703 werd begonnen met de bouw van het zomerpaleis, waarvan uiteindelijk alleen twee vleugels verrezen. R. Mulder-Radetzky en B. de Vries, *Geschiedenis van Oranjewoud: van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaatsen* (Alphen a/d Rijn 1996), 14.
⁵⁶ Cornelis van Nassau, Heer van Cortgene (1669-1707), oudste zoon van Willem Adriaan van Nassau (1632-1705), was gecommitteerde namens Zeeland in de Admiraliteit van Amsterdam van 24 maart 1694 tot 19 april 1697. Zie: *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861*: <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/8597> (geraadpleegd februari 2016).
⁵⁷ R. Harmanni, ‘Kunst of kopieerwerk. Landschapsbehangsels en prentvoorbeelden’, in: C. Dumas e.a. (red.), *Liber Amicorum Marijke de Kinkelder. Collegiale bijdragen over landschappen, marines en architectuur* (Den Haag 2013), 175-190.
⁵⁸ *Ibidem*, 177-178; Abraham Genoels, *Landschap met rivier*, 33,6 x 49,2 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-OB-52.579; Adriaen van der Kabel, *Landschap met twee personen op de voorgrond*, 23,2 x 33,9 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-1885-A-9549.

16. Hendrick Goltzius, *Jupiter verleidt Callisto in de gedaante van Diana*, 1590, ets, 17,7 x 25,3 cm. Foto: Rijksmuseum, Amsterdam (a). De prent is gebruikt als voorbeeld voor het bovendeurstuk (b). Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

(afb. 15a,b) De voorbeelden blijken zorgvuldig gekopieerd met alleen kleine aanpassingen.⁵⁹

Een dergelijke exacte navolging komt bij landschapsbehangsels vrij weinig voor, meestal namen schilders alleen onderdelen van prenten over die ze integreerden in een grotere compositie.⁶⁰ Deze ‘selectieve’ manier van werken zien we in Franeker wel bij het bovendeurstuk. De centrale figuurgroep is gekopieerd naar een prent van Hendrick Goltzius (1558-1617) (afb. 16a,b), maar het landschap is naar eigen inzicht aangevuld met een hogere boom en zonder figuurscènes in de achtergrond.⁶¹ Van de overige vier landschapsdoeken zijn geen prentvoorbeelden bekend, al zullen deze er ongetwijfeld zijn geweest. Het gebruik van prenten kan bepaalde stilistische verschillen tussen de doeken verklaren, zoals de typisch maniëristische houding van de figuren op het bovendeurstuk, die ontbreekt bij de figuren in de landschappen. Ook de verschillen in horizonhoogte en de volheid van de boomkruinen tussen de brede en smalle landschapsdoeken kunnen hiermee samenhangen.

Het prentgebruik biedt echter geen verklaring voor de afwijkende schilderwijze van de brede en de smalle landschappen. De boomkruinen op de brede doeken zijn op de preparatielaag met donker-groene verf meteen precies aangeduid, zelfs met afzonderlijke blaadjes. De lucht is er vervolgens omheen geschilderd, waarbij de verf ook dun over de buitenste bladeren van de kruin is aangebracht. De doorschemerende buitenste bladeren tonen hierdoor licht blauwgroen, wat een overtuigend effect van volume teweegbrengt. (afb. 17a) Totaal anders is de aanpak bij de smalle doeken. Daar is eerst de lucht geschilderd en werd de plek voor de boomkruinen opengelaten. Met lichtgroen zijn vervolgens bladeren aangegeven, waarbij de groene verf langs de kruincontouren ook over de lucht heen is aangebracht. (afb. 17b) Diezelfde schilderwijze zien we in het loof van het bovendeurstuk.

Ook de figuren verschillen. De robuuste, wat houterige figuren op de brede doeken zijn niet in het landschap geïntegreerd maar lijken er wel als losse plaatjes ingeplakt. Ze zijn gemodelleerd met

opake, aaneengesloten, wat stijve verfstreken waar-bij alle onderdelen, zoals tenen, vingers en ogen, apart zijn aangeduid. (afb. 17c)

De figuren op de smalle doeken zijn juist beweeglijk en maken logisch deel uit van het land-schap. Vlotte, schetsmatige verfstreken suggereren de vormen zonder elk onderdeel expliciet te defini-eren, terwijl donkere toetsen de vormen en contouren accentueren. De verfstreken sluiten niet altijd op elkaar aan, zodat onderliggende lagen mee-spelen. Zo bestaat het gezicht van de vrouw op de ezel in het linker doek op de westwand slechts uit lichte rozegele verfstreken, terwijl ogen, neus en mond zijn gesuggereerd door het zichtbaar laten van de bruine ondergrond. (afb. 17d)

Het gelaat van de man ernaast is aangeduid met slechts één lik roze verf. Deze snelle, vaardige gezichtsweergave vinden we opvallend genoeg ook

terug bij één figuur op de brede doeken: de wande-laar in de achtergrond van het doek op de oost-wand. (afb. 17e)

Deze verschillen tonen aan dat de brede en smalle stukken door een andere schilder zijn ver-vaardigd, waarbij die van de smalle doeken één figuurtje toevoegde aan het brede doek op de oost-wand. Deze schilder was ook verantwoordelijk voor de bomen in het bovendeurstuk. De figuren op dit doek zijn echter, met hun glad uitgeborstel-de huidtinten, bruine contourlijnen en felroze accenten, weer heel anders geschilderd dan die op de brede en smalle landschappen. (afb. 17f)

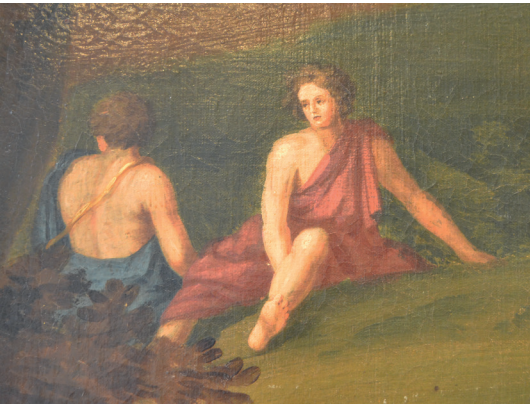
Dit duidt erop dat nog een derde hand bij dit ensemble actief is geweest. Of deze schilders ook het centrale plafondstuk en de lambriserings-doeken voor hun rekening hebben genomen of dat hiervoor nog iemand anders is aangetrokken, is

17a. Detail bladslag uit het brede landschap rechts op de zuidwand

17b. Detail bladslag uit het smalle landschap links op de westwand

17c. Detail figuurgroep uit het brede landschap op de oostwand

17d. Detail figuurgroep uit het smalle landschap links op de westwand

⁵⁹ Voor het doek op de oostwand werd het landschap bijvoorbeeld links iets ingekort waardoor de wandelende figuur van Genoels' prent verdween, terwijl achter de twee zittende figuren juist een wandelende figuur is toegevoegd. Bij het doek op de zuidwand zijn onder andere de luchtpartij en de boom links verhoogd om zo de bredere compositie van Van der Kabels prent aan te passen aan het bijna vierkante formaat van de schildering.

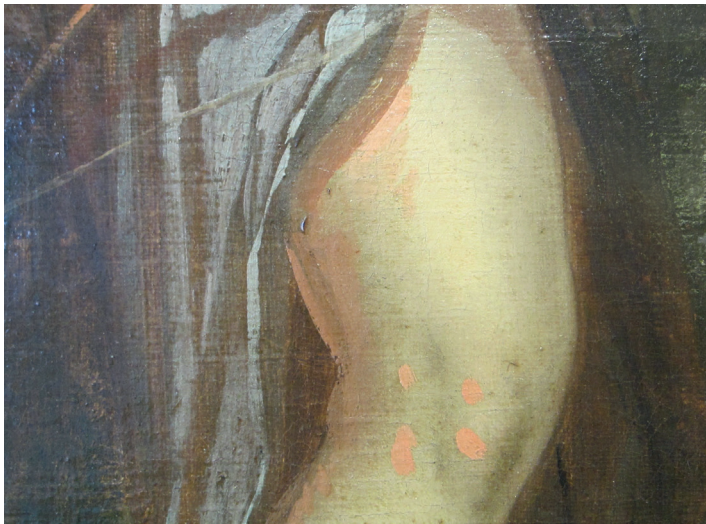
⁶⁰ Harmanni, 'Kunst of kopieerwerk', 178.

⁶¹ Hendrick Goltzius, *Jupiter verleidt Callisto in de gedaante van Diana*, 1590, 17,7 x 25,3 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-1882-A-6368.

17e. Detail wandelend figuurtje in de achtergrond van het brede doek op de oostwand. Het gezicht is aangeduid met één lik roze verf

17f. Detail uit het bovendeurstuk. De inkarnaten van de figuren worden gekenmerkt door bruine contourlijnen en opvallende felroze accenten als hooglichten. Foto's: From Isolation to Coherence

niet te zeggen, omdat deze voorstellingen te sterk van de landschappen verschillen om stijl en uitvoering te kunnen vergelijken. Wel is te zien dat alle originele lambriseringsdoeken door een en dezelfde hand zijn vervaardigd. Wie de betimmering heeft beschilderd, is niet vast te stellen omdat deze erg beschadigd is en alleen in kleine vensters zichtbaar is.

Samenwerking was indertijd in de interieurschilderkunst gebruikelijk. Schilders met elk een eigen specialisme vervaardigden gezamenlijk voorstellingen, zoals een figuurschilder met een bloemschilder of met een landschapsschilder. Voorbeelden zijn de behangsels door Johannes Glauber en Gerard de Lairese (1641-1711), waarbij de eerste de landschappen schilderde en de laatste deze van figuren, oftewel 'beeldwerk', voorzag.⁶² In hun geval betrof het een samenwerking tussen twee

meesterschilders wier persoonlijke bijdrage zichtbaar mocht blijven. Een andere vorm van samenwerking zien we in grotere werkplaatsen, waar het gebruikelijk was dat leerlingen en assistenten bijdroegen aan de atelierproductie.⁶³ De bedoeling was dat hun aandeel juist niet evident zichtbaar was. Economisch-praktische redenen speelden bij de samenwerking in interieurschilderingen een belangrijke rol; grote wand- en plafondvullende stukken moesten vaak binnen een kort tijdsbestek worden gemaakt.⁶⁴

Vanwege het duidelijk zichtbare verschil in handen in de landschappen en het bovendeurstuk lijkt er in het Martenahuis geen sprake te zijn van een 'onzichtbare' samenwerking van één meester die wordt geassisteerd door leerlingen en assistenten. In plaats daarvan moeten de schilders min of meer zelfstandig naast elkaar hebben gewerkt. Wel

⁶² Houbraken, *De groote schouburgh*, deel 3, 218-219.

⁶³ Bekende voorbeelden zijn de werkplaatsen van Peter Paul Rubens (1577-1640) en Gerard van Honthorst (1592-1656). Over Rubens' werkplaats: A. Balis, "Fatto da un mio discepolo": Rubens's studio practices reviewed', in: T. Nakamura (red.), *Rubens and his workshop. The flight of Lot and his family from Sodom* (Tokio 1994), 97-127. Over Van Honthorsts werkplaatspraktijk: *RKD Monographs: De Oranjezaal: catalogus en documentatie*: <http://oranjezaal.rkdmonographs.nl> (geraadpleegd maart 2016), paragraaf 2.2. *Verflaag* door M. van Eikema Hommes en L. Speleers in de cat.nrs. 26-28, 33, 35, 42.

⁶⁴ Zo zou Johannes Glauber, aldus Houbraken, bij zijn landschappen in de eetzaal van Willem III in het jachtslot Soestdijk zijn geholpen door de landschapsschilder Albert Meyeringh 'alzoer haast mee gemaakt wierd': Houbraken, *De groote schouburgh*, deel 3, 218.

lijkt het gehele ensemble in één werkplaats te zijn vervaardigd, gezien de overeenkomstige preparatielaag en de samenstelling van de doeken en het feit dat de schilder van de smalle landschappen in de voorstelling van zijn collega's werkte.

In dit licht is het verrassend dat de schilders hun landschapsvoorstellingen niet méér op elkaar hebben afgestemd qua horizon, figuren, bomen en penseelvoering, zoals toen gebruikelijk was in geschilderde kamers.⁶⁵ Toch staan de stijlverschillen in het Martenahuis niet op zichzelf. We treffen deze ook aan in de beschilderde zaal (1695-1698) van kasteel Heemstede te Houten, waarvan het ontwerp wordt toegeschreven aan Marot. De zaal is door brand in 1987 beschadigd en door de daaropvolgende verwaarlozing grotendeels verloren gegaan, maar is nog dankzij foto's bekend. (afb. 18a-c) Ook hier hebben de arcadische landschappen - waarvan er twee zijn overgeleverd - een afwijkende horizon en vertonen ze een duidelijk andere schilderwijze. Kasteel Heemstede was een van de meest vooraanstaande buitenplaatsen en voor de verbouwing van huis, tuinen en interieur waren kosten noch moeite gespaard.⁶⁶ Dit wijst

18. De beschilderde zaal (1695-1698) van kasteel Heemstede te Houten met een illusionistische plafondschildering van een gestuikte koepel met openingen naar de buitenlucht en een schouwstuk met Diana die zich gereedmaakt voor het baden (a). De wanden zijn gedecoreerd met geschilderde behangsels (b en c). Alleen het schouwstuk, het landschapsbehangsel op b en het linker behangsels op c zijn bewaard gebleven. Foto's uit 1990, drie jaar na de brand. Door verwaarlozing is het interieur hierna grotendeels verloren gegaan en zijn slechts het schouwstuk, het landschapsbehangsel op 18b en het linker behangsels op 18c bewaard gebleven. Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

⁶⁵ Een voorbeeld vormen de landschapsdoeken met de geschiedenis van koningin Dido door Gerard Hoet (1648-1733) voor kasteel Slangenburg (1680-1700) bij Doetinchem. De doeken vertonen een sterke stilistische eenheid, terwijl Hoet bij deze grote opdracht vermoedelijk toch hulp zal hebben gehad.

⁶⁶ L.B. Wevers, *Heemstede. Architectonisch onderzoek van een zeventiende-eeuwse buitenplaats in de provincie Utrecht* (Delft 1991).

19. Jan van Bunnik, *Landschap met Kasteel Middachten*, gesigneerd en gedateerd, op steen langs de weg: I Bunnick 1686, olieverf op doek, 193 x 177 cm, Kasteel Middachten, De Steeg (Rheden). Foto: From Isolation to Coherence (R. Klein Gotink)

erop dat men het niet per se storend vond wanneer in één ensemble compositorische en picturale elementen sterk van elkaar verschilden.

De schilders van het vertrek

Dat de ‘geschilderde kamer’ in Franeker gemaakt is door Friese schilders is niet aannemelijk; er zijn geen schilders of werkplaatsen bekend die daar toen dergelijke vertrekken vervaardigden.⁶⁷ Hoe dan ook kennen we uit deze periode maar weinig

landschapsschilders die behangsels hebben gemaakt. De enkele waarvan zulke decoraties bewaard zijn gebleven – Johannes Glauber, Gerard Hoet (1648-1733) en de jongere Isaac de Moucheron (1677-1744) – komen op grond van hun stijl geen van allen voor het Martenahuis in aanmerking.

Dankzij Arnold Houbrakens *De groote schouburgh* (1718-1721) weten we van nog twee andere landschapsschilders dat zij rond 1700 grote zaaldecoraties hebben gemaakt: Albert Meyeringh (1645-1714) en Jan van Bunnik (1654-1727).⁶⁸ Meyeringh zou zich ‘een vaardige wyze van schilderen aangewent [hebben], die hem voordeel was, in ’t schilderen van groote werken, in zalen en kamers’.⁶⁹ We kennen van deze Amsterdamse schilder echter geen zaaldecoraties meer, maar alleen kleinere stukken die zich lastig laten vergelijken met de Franeker behangsels en hiermee weinig overeenkomsten lijken te hebben.

Van Bunnik is daarentegen wel een interessante kandidaat voor het Martenahuis. Deze schilder moet indertijd met zijn zaalstukken een grote reputatie hebben gehad. Houbraken beschrijft hoe hij voor Willem III en diens entourage ‘verscheide groote landschappen’ vervaardigde voor Het Loo, Slot Zeist en Huis De Voorst.⁷⁰ De van oorsprong Utrechtse Van Bunnik leerde het vak aanvankelijk bij Herman Saftleven (1609-1685), gevolgd door een opleiding bij Gerard Hoet. Houbraken noemt ook diverse schilders met wie Van Bunnik tijdens zijn verblijf in het buitenland (1671-1684) in contact kwam. Opmerkelijk is dat met twee van hen een direct verband bestaat met het Franeker ver-

20. Detail van de figuurgroep in het stuk uit *Middachten* (a) en detail van de figuurgroep uit het smalle doek op de oostwand uit het *Franeker vertrek*. Op beide werken zijn de figuren weergegeven met vlotte schetsmatige verfstreken. Foto's: From Isolation to Coherence

trek: Abraham Genoels en Adriaen van der Kabel, de ontwerpers van prenten die als voorbeeld dienden voor twee landschapsbehangsels. Dit is een sterke aanwijzing dat Van Bunnik een van de schilders van de behangsels in het vertrek is.

We kennen van Van Bunnik slechts drie stukken en van slechts één daarvan de verblijfplaats: een groot formaat landschap in Kasteel Middachten in De Steeg (Rheden), gesigneerd en gedateerd *I Bunnick 168[6]*.⁷¹ (afb. 19)

Dit landschap vertoont, ondanks dat het van vroeger datum is, opvallende overeenkomsten met de smalle landschappen in Franeker: de boomkruinen zijn precies zo opgebouwd, terwijl we ook de karakteristieke bladvorm, lijkend op die van een vingerplant, terugzien. Ook zijn de figuren weergegeven met vlotte verfstreken, die niet altijd op

elkaar aansluiten zodat onderliggende lagen meespelen in het eindresultaat. (afb. 20a,b)

Kenmerkend zijn verder de donkere toetsen die contouren en vormen van de figuren accentueren. (afb. 21a-d) We kunnen op basis hiervan concluderen dat Van Bunnik de smalle landschappen in het Martenahuis heeft geschilderd. De namen van de andere schilders blijven vooralsnog onbekend.

Het is intrigerend dat Westerhuis niet alleen bij het ontwerp van zijn ontvangstvertrek de paleizen en landhuizen van Willem III en zijn directe kring imiteerde, maar dat hij ook voor de vervaardiging ervan een schilder koos die decoraties voor deze residenties had vervaardigd. Niet alleen in het ontwerp maar ook bij de uitvoering zocht deze ambitieuze Franeker regent dus direct aansluiting

⁶⁷ Ten Hoeve wees er dan ook al op dat vanwege Westerhuis’ werkzaamheden in Amsterdam de schilderijen mogelijk uit het gewest Holland komen. S. ten Hoeve, ‘Jan Buiteveld (1717-1812), een Sneker decoratieschilder’, *De Vrije Fries* 89 (2009), 117-164, i.h.b. 118-119.

⁶⁸ Houbraken, *De groote schouburgh*, deel 3, respectievelijk 210, 339-342.

⁶⁹ *Ibidem*, 210.

⁷⁰ *Ibidem*, 342. De landschappen die Van Bunnik voor Het Loo vervaardigde, betreffen volgens de in 1713 opgestelde inventaris drie bovendeurstukken in de antichambre van Willem III en nog eens drie in het slaapvertrek van zijn trouweling Hans Willem Bentinck (1649-1709): S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken 1567-1795*, 3 delen (Den Haag 1974-1976), deel 1 (1974), 649 (nr. 25) en 656 (nr. 226). In de inventarissen van 1757 en 1763 worden alleen de stukken in de antichambre nog genoemd: *Ibidem*, deel 2 (1974), 603 (nrs. 25-27). De huidige verblijfplaats van de stukken is onbekend. Om welke stukken het gaat in Slot Zeist en huis De Voorst is evenmin bekend. De volledige inboedel van De Voorst werd kort na het overlijden van Albemarle’s weduwe in 1744 door haar erfgenamen geveild: *Een voortreffelyke heerlyke en magnifike meubilaire goederen en huys-cieradien [...] verder een cabinetje uytmuntende schilderyen [...] gekomen uyt het adelyke huys de Voorst by Zutphen en nagelaten by wylen de Hoog Wel-Gebooren Vrouwe Gravinne Douariere Van Albemarle*, Veiling Hendrick Verheyden, Den Haag, 26 oktober 1744. In deze veilingcatalogus wordt geen werk van Van Bunnik vermeld.

⁷¹ Het laatste cijfer van de datum is beschadigd maar lijkt onder vergroting een zes. Het landschap toont in de achtergrond kasteel Middachten en werd waarschijnlijk gemaakt in opdracht van de toenmalige eigenaren, Godard van Reede (1644-1703) en Ursula van Raesfelt (1643-1721). Van Reede, die diverse hoge militaire functies vervulde, onderhield nauwe banden met Willem III. Twee op identieke wijze gesigneerde werken werden beide geveild bij Sotheby’s (Londen): 25 maart 1936, lotnr. 61, *Boslandschap*, doek, 36 x 28 cm; 16 december 1981, lotnr. 11, *Zuidelijk landschap met antieke ruïne en wasvrouwen*, doek, zonder opgave van afmetingen. Een van oudsher aan Jan van Bunnik toegeschreven klein rotslandschap (*Rotslandschap*, ge-monogrammeerd en gedateerd: *J.V.B:Fe // 1712*, doek, 24.2 x 32.2 cm, Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 2554) wijkt stilistisch sterk af van het voluit gesigneerde doek in Middachten. Waarschijnlijk is dit stuk gemaakt door Jans broer, Jacob van Bunnik (overleden 1725), die volgens Houbraken doorgaans samen met zijn broer reisde en een verdienstelijk ‘bataljeschilder’ was: Houbraken, *De groote Schouburgh*, deel 2, 341. Dit wordt ondersteund door enkele ongesigneerde gevechtsscènes die sterk op het Utrechtse doek lijken (en eerder foutief aan Jan van Bunnik werden toegeschreven) zoals *Gevechten voor een belegerde stad*, doek, 43 x 71 cm, *Zeeslag met stad in de achtergrond*, doek, 43 x 71 cm (beide veiling Doroteum (Wenen), 17 april 2013, lotnr. 719) en *Landschap met een oprukkend leger, op de achtergrond de belegering van een stad*, doek, 71,5 x 100 cm (veiling Doroteum (Wenen) 13 oktober 2013, lotnr. 655).

21. Links (21a,c) details van figuren in het stuk uit *Middachten*. Rechts (21b,d) details van figuren uit het smalle doek rechts op de westwand uit het *Franeker vertrek*. Op beide werken zijn donkerbruine, bijna zwarte lijnen gebruikt om contouren en vormen te accentueren. Foto's: *From Isolation to Coherence*

bij de belangrijkste gezagsdragers in de Republiek. Het geeft aan welk belang Westershuis aan zijn ontvangstzaal moet hebben gehecht; deze moest op niet mis te verstane wijze de bezoeker duidelijk maken dat men te maken had met iemand die zich kon meten met de voornaamste en machtigste bestuurders van de Republiek.

Het vertrek in later tijd

Het echtpaar Telting-Huguenin
Na Westerhuis' overlijden in 1731 bewoonde zijn vrouw Titia Bogarda het pand tot haar dood in 1737, waarna het Martenahuis bijna honderd jaar werd vererfd binnen de familie. In 1834 werd het pand voor vijfduizend gulden verkocht aan de jurist Albartus Telting (1803-1863) (afb. 22), die er met zijn vrouw Anna Huguenin (1807-1885) introk.⁷² De echtelieden lieten in de jaren dertig –

⁷² Titia Bogarda vermaakte het huis ‘met inboelen en geraden, bedden en bedskleederen, koper, tin, juwelen, enz.’ aan haar nicht, Maria Boncamp (ca. 1679-?), weduwe van de medicus Willem van Ranouw. Het buurhuis Voorstraat 37-39 werd samen met het deel van de tuin dat Westerhuis eerder van dit huis had afgenomen, geschonken aan Titia's neef Jacobus Scheltema (1685-1761), stadssecretaris van Franeker. Na Maria Boncamp's overlijden erfde haar dochter Elisabeth van Ranouw (1712-1778) het Martenahuis, dat zij samen met haar echtgenoot, de arts Isaac Telting (1702-1782), tot haar dood bewoonde. Na de dood van beide echtelieden vererfde het pand op Elisabeth van Ranouws achternicht Tetje Scheltema (1740-1825), die

22. Foto van Albartus Telting, ca. 1860. Foto: Collectie Tresoar, Leeuwarden

en dat was voor het eerst weer sinds Westerhuis – een omvangrijke verbouwing doorvoeren, die ook grote gevolgen had voor de geschilderde kamer. Telting was in 1832 aangesteld als stadssecretaris van Franeker. In 1843 werd hij kantonrechter in Harlingen en daarnaast vervulde hij in Friesland maar ook op landelijk niveau verschillende belangrijke bestuursfuncties.⁷³ Hij stelde veel belang in de geschiedenis van de rechtspraak en de cultuur en taal van Friesland en was lid van het Fries Genootschap. Hij schreef diverse artikelen, onder meer in de in 1839 opgerichte *De Vrije Fries* waarvan hij

23. Willem Bartel van de Kooi, *Portret van Johannes Willem de Crane (1758-1842)*, 1829, olieverf op doek, 99 x 84 cm. Museum Martena, Franeker, bruikleen Ottema Kingma Stichting Foto: Ottema Kingma Stichting

redacteur was. Mederedacteur was de Franeker jurist Johannes Willem de Crane, met wie Telting goed bevriend was. (afb. 23) In zijn eerder genoemde artikel over het Martenahuis beschreef De Crane ook kort wat Telting aan het pand had laten ‘herstellen en in orde brengen’.⁷⁴

Aanpassingen in de geschilderde kamer

Bij de verbouwing van het Martenahuis liet Telting de indeling grotendeels ongemoeid.⁷⁵ Een tijd-

was getrouwd met de advocaat en raadsheer in het Hof van Friesland Albartus Telting (1745-1802) uit Steenwijk. Na Scheltema's dood werd het Martenahuis vermaakt aan hun kleinzoon, de advocaat Albartus Deketh (1796-1857), die het pand enkele jaren verhuurde alvorens hij het aan zijn neef Albartus Telting verkocht. Zie ook: De Crane, ‘Herinneringen’, 157-162, en D. Cannegieter, *Geschiedenis van Martena-huis te Franeker en zijne bewoners* (1895), 92-97.
⁷³ Zo was Telting lid van de Tweede Kamer (1843-1848), de Provinciale Staten van Friesland (1850-1856) en de Franeker gemeenteraad (1847-1863). Over Teltings leven en functies: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2 (Leiden 1912), 1414-1415. Zie ook: De Crane, ‘Herinneringen’, 162; Cannegieter, *Geschiedenis*, 97-98. Het uitgebreide archief over Telting (Tresoar, toegangsnr. 332-04 Familie Telting) biedt een goed beeld van zijn (professionele) leven, netwerk en denkbeelden maar geen informatie omtrent de wijzigingen die hij liet uitvoeren aan het Martenahuis. De stukken zijn met het oog op het huidige onderzoek doorgenomen door Piet Bakker. Tot dezelfde conclusie kwam NO.ORD-PEIL landschap.stedenbouw, *Martenahuis Franeker. Historie en toekomstperspectief* (september 2013), 9.
⁷⁴ De Crane, ‘Herinneringen’, 162-163. A. Telting, *Het leven van Jan Willem de Crane* (Workum 1855), 74, wist zich te herinneren dat De Crane in de winter van 1837-1838 aan zijn artikel had gewerkt, waaruit we mogen opmaken dat de door hem in 1839 beschreven verbouwingen toen reeds waren afgerond.
⁷⁵ Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 14. Ook de tuin werd door Telting aangepast, in Engelse landschapstijl naar het

24. Voorgevel van het Martenahuis, 1946. De onder Telting aangebrachte zesruitschuifvensters zijn nog aanwezig. Ook heeft het bordes nog een enkele trap. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

genoot merkte na de verbouwing dan ook opge-
lucht op dat dit ‘gedenkteken van den hechten
bouwtrant der voorvaderen, ongeschonden in
wezen’ was gebleven.⁷⁶ De belangrijkste aanpas-
sing betrof het plaatsen van nieuwe kozijnen met
zesruitschuifvensters aan de voor- en achtergevel
op de bel-etage en eerste verdieping.⁷⁷ Op de
bel-etage werden de vensteropeningen ook circa
vijfendertig centimeter naar onderen verlengd. Op
oude foto’s zijn deze ramen nog te zien. (afb. 24)

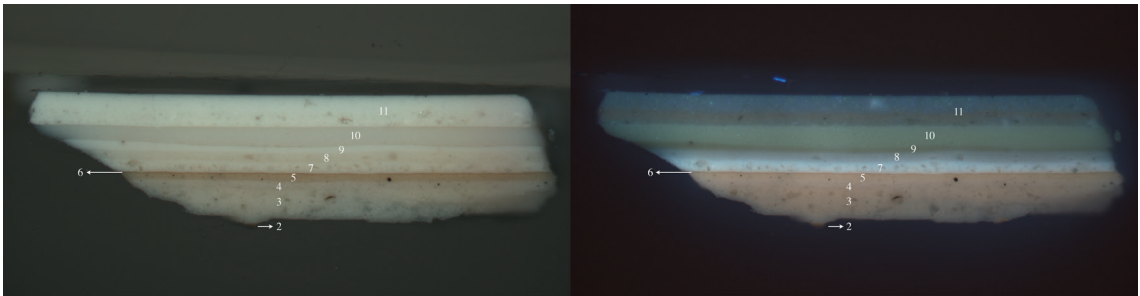
De Crane schreef:

Hij [...] verbeterde het voorste gedeelte door in beide
verdiepingen nieuwe kozijnen te doen plaatsen, wier

ramen met groote glasruiten voorzien, en in de bene-
denste verdieping, door dieper zinking, nog verlengd,
nu eene veel bredere instraling van licht naar binnen,
en een veel vrolijker uitzigt naar buiten, door de dikke
muren, vergunnen, dan ooit te voren.⁷⁸

Deze wens tot meer daglicht en zicht naar buiten
sloot aan bij contemporaine interieurontwikkelin-
gen.⁷⁹ De nieuwe vensters brachten ingrijpende
aanpassingen in de geschilderde kamer met zich
mee. De betimmering van de vensterwand werd
vervangen door een lagere borstwering met paneel-
verdeling onder de nieuwe kozijnen en een profiel-
lijst rond de vensternissen.⁸⁰ Ook kwamen er nieu-
we luikenkasten met luiken (twee- en drie-slag)

ontwerp van tuinarchitect Lucas Roodbaard (1782-1851): NO.ORDPEIL, *Martenahuis*. Zie ook: De Crane, ‘Herinneringen’, 163.
⁷⁶ N.G. van Kampen en D. Veegens, *Drietal levensbeschrijvingen van beroemde mannen* (Haarlem 1840), 389. De Crane, ‘Her-
inneringen’, 162, merkte op: ‘Voorts is van de oude gedaante niets veranderd, dan slechts het toemetselen van een en ander
venster, in de oostelijke en westelijke [zij]gevels’. Het dichtmetselen van de zijramen was volgens De Crane een bezuinigings-
maatregel geweest aangezien men per raam belasting diende te betalen.
⁷⁷ Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 14.
⁷⁸ De Crane, ‘Herinneringen’, 162.
⁷⁹ T. Eliëns, ‘1800-1850’, in: Fock, *Nederlandse interieur*, 343-403 en Idem, ‘1850-1900’, in: *Ibidem*, 404-483.
⁸⁰ Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 14, 43.

25a-b. Verfdwarsdoorsnede genomen op de oostwand rechts ter hoogte
van de lambriserings. Normaal licht (a) en UV-licht (b), microscopische
vergroting 100x. Het monster bevat niet de oudste verflag. Foto’s:
From Isolation to Coherence

waarvan de paneelverdeling aansloot bij de
zesruitsvensters.⁸¹ Hierdoor was ook een schilder-
beurt van het houtwerk nodig en vanuit zijn wens
het vertrek een lichtere en ‘vrolijker’ uitstraling te
geven verving Telting de donkerbruine architec-
tuurimitatie van Westerhuis door een lichte
uitmontering.⁸²

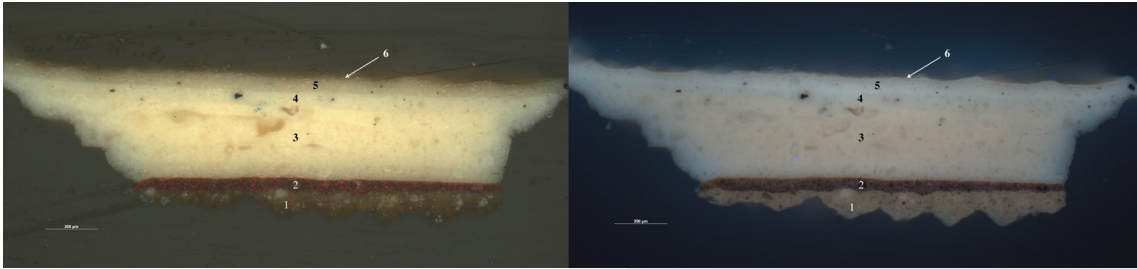
Allereerst werd de donkerbruine verf grondig
geschuurd. Op wandniveau kregen alle onder-
delen vervolgens een lichtgrijze preparatielaag die
in meerdere dunne laagjes werd aangebracht.⁸³
(afb. 25a-b en op de volgende pagina 25c-d)

Hierop kwam een grijze verflag van loodwit,
zwart pigment en krijt met daarop een zeer bind-
middelrijke beige verflag met dezelfde pigmenten.
Het verfpakket wordt afgesloten door een donker-
geel bindmiddellaagje, waarschijnlijk een vernis.⁸⁴
Gevernist geschilderd houtwerk was indertijd
populair. Zo’n ‘schilderinge met luystergevende
vernis-olie’ werd bij uitstek passend gevonden
voor ‘de voornaemste en schoonste werken, als

laag	Samenstelling	Fase
11.	Reeks wittige verflag die zinkwit en/of titaanwit bevatten. Het verfmonster bevat niet het volledige verfpakket omdat bij schilderbeurten de verflag hier is opgeschuurd.	in en na 1956
10.	Lichtgrijze bindmiddelrijke verflag, fluoresceert sterk in UV (50 µm). Puur zinkwit.	1ste helft 20ste eeuw?
9.	Witte gladde verflag (10 µm). Vrijwel puur zinkwit, weinig bariumsulfaat.	1ste helft 20ste eeuw?
8.	Zeer lichtgrijze laag (25 µm) met grove transparante splinters. Lithopoonwit, zinkwit.	1895
7.	Wittige laag (25 µm) met grove transparante splinters. Lithopoonwit, zinkwit	1895
6.	Bindmiddellaag (2 µm).	Telting
5.	Donkere crèmekleurige zeer bindmiddelrijke verflag (20 µm). Loodwit, fijn koolstofzwart, weinig krijt.	Telting
4.	Lichtgrijze verflag (20 µm). Loodwit, beenderzwart, koolstofzwart, een spoortje krijt.	Telting
3.	Zeer lichte grijzige preparatielaag (75 µm), in meerdere lagen aangebracht. Loodwit, krijt, fijn koolstofzwart. De verf bevat onderin vooral krijt en bovenin vooral loodwit.	Telting
2.	Minuscuul restje roodbruine verf.	Westerhuis
1.	Lichtbruine verf ontbreekt (zie dwarsdoorsnede c,d).	Westerhuis

⁸¹ Van elk luik is slechts een luikdeel behouden dat in de luikenkast is vastgezet.
⁸² Het is zeker dat de afwerking van in of kort na 1834 dateert, omdat deze de eerste afwerking is op de toen ingebrachte houten onderdelen.
⁸³ De preparatielaag bevat loodwit, krijt en een beetje fijn koolstofzwart, waarbij de laagjes onderin vooral krijt bevatten en die bovenin meest loodwit. De luiken zijn voorafgaand hieraan voorzien van een dunne laag grijze grondverf gemengd uit loodwit, krijt en fijn zwart. Vermoedelijk is deze laag door de timmerbaas aangebracht zoals indertijd vaker gebeurde bij de levering van luiken, deuren en kozijnen.
⁸⁴ Analyse van de crèmekleurige verflag en de bovenste bindmiddellaag met Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR) wijst op een olie en/of harshoudend bindmiddel: analyse door Katrien Keune, RCE. Een vernis werd indertijd vervaardigd door een natuurlijke hars op te lossen in olie en/of een oplosmiddel. Schildershandboeken uit deze periode adviseren de (huis)schilder het gebruik van vernissen van uiteenlopende samenstelling, zie: L. Carlyle, *The artist’s assistant. Oil painting instruction manuals and handbooks in Britain 1800-1900. With reference to selected eighteenth-century sources* (Londen 2001).

25c-d. Verfdwarsdoorsnede genomen in het donkergele vak van de stratigrafie, met de afwerking van Telting, oostwand rechts ter hoogte van de lambrisering Normaal licht (c) en UV-licht (d), microscopische vergroting 200x. Foto's: From Isolation to Coherence

eene prachtige Zaele'.⁸⁵ Recepten in contemporaine schildershandboeken vertellen dat de olieverf hier-toe met veel terpentijn (een oplosmiddel) moest worden gemengd, zodat deze 'magere' verf de daaropvolgende vernislaag goed zou opzuigen waardoor deze goed hechtte en fraai glansde.⁸⁶ Vermoedelijk is een dergelijke procedure in het Martenahuis gevolgd want de afwerking heeft een sterk glanzende verschijning. (afb. 26a,b) De glimmen-de afwerking verklaart ook de vele preparatie-laagjes: het schilderwerk moest volledig glad zijn aangezien het glanzende oppervlak elke oneffenheid deed uitkomen.⁸⁷

Tegenwoordig heeft Teltings afwerking een donkergele kleur. Dit verrast aangezien het ver-pakket geen gele pigmenten bevat maar alleen wit-te en zwarte.⁸⁸ De gele kleur moet daarom door de olie en/of de vernis zijn veroorzaakt: het bovenste vernislaagje en de bindmiddelrijke verflaag eron-der zullen sterk zijn vergeeld en verdonkerd omdat

laag	Samenstelling	Fase
6.	Bindmiddellaag (2 µm).	Telting
5.	Donkere crèmekleurige zeer bindmiddelrijke verflaag (20-25 µm). Loodwit, fijn koolstofzwart, weinig krijt.	Telting
4.	Lichtgrijze verflaag (15 µm). Lood-wit, beenderzwart en koolstofzwart, spootje krijt.	Telting
3.	Zeer lichte grijzige preparatielaag (90 µm), in meerdere lagen aange-bracht. Loodwit, krijt, fijn koolstof-zwart. De verf bevat onderin vooral krijt en bovenin vooral loodwit.	Telting
2.	Donkerrode verf (15 µm). Rode aarde, organisch zwart, ronde brokjes: Keulse aarde?, ijzeroxide, fijn loodwit.	Westerhuis
1.	Lichtbruine verf (25 µm). Loodwit, krijt, zwart, ijzeroxide, gele oker, kwarts.	Westerhuis

ze lange tijd afgedekt zijn geweest. De afwerking moet aanvankelijk een grijze en lichtere kleur heb-ben gehad.⁸⁹

Het cassetteplafond kreeg een wittige prepara-tielaag met daarop een wittige verflaag die nu licht-geel is verkleurd.⁹⁰ (afb 27a,b) De afwerking van

26a,b. Stratigrafie op de oostwand boven de toegangsdeur met links een groot geretoucheerd kleurvenster van de donkerbruine architectuurafwer-king uit de tijd van Westerhuis

Detail van 26a, met stratigrafie en rechts een klein kleurvenster van de afwerkfase van Telting. Bovenop de donkerbruine afwerking van Westerhuis (1) zit de uitmonstering die kort na 1834 onder Telting tot stand kwam (2-4). De donkergele kleur van deze afwerking zal door vergeling en verdonkering van het olie- en/of vernishoudende bindmiddel zijn ontstaan. De stratigrafie toont de afwerkklagen met lithopoomwit uit 1895 (5) en latere steeds wittige uitmonsteringen (6). De afwerking van Westerhuis is zeer sleets doordat deze is geschuurd toen men de uitmonstering onder Telting aanbracht. Om de leesbaarheid hiervan te vergroten is het kleurvenster geretoucheerd. Foto's: From Isolation to Coherence

wanden en plafond is dus iets verschillend. Maar de gehele uitmonstering is egaal aangebracht, zon-der enig kleuraccent of modellering.

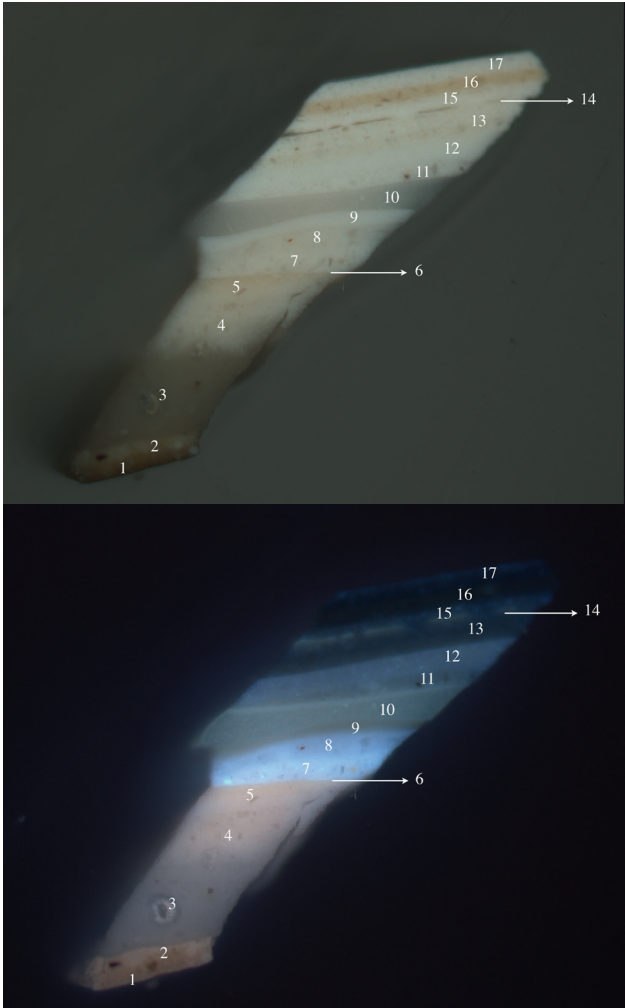
Daarmee verdween de trompe-l'oeil architec-tuur die de essentie had gevormd van het originele concept.⁹¹ Ook verdween het tonale contrast tus-sen de donkere architectuur en de lichtere land-

schapsdoeken, waardoor deze doeken veel minder goed werken als vensters naar buiten. Deze illusie verminderde ook doordat de lagere onderzijden van de nieuwe kozijnen niet langer correspondeer-den met de onderzijden van de landschappen. Toch is geprobeerd een zekere suggestie van een paviljoen in stand te houden. Men lijkt de lichtgrij-

⁸⁵ Nieuwen verlichter der konst-schilders, vernissers, vergulders en marmelaers, 2 delen (Gent 1777) deel 2, 97-98.
⁸⁶ E. Zetternam, *Handboek voor huis- en meubelschilders, vergulders, enz.* (Gent 1853), 65-66: 'Hoe min vet de laetste verwe-lagen zyn, hoe beter. Hoe schraler en doffer een grond schyne, hoe vaster de vernis er zich op hecht en hoe meer hy blinkt [...] Men schildere dus met zooveel terpentyn mogelyk.' Voor oudere receptuur voor 'schilderingen met blinkende vernis-olie': *Nieuwen verlichter*, deel 2, 97-98.
⁸⁷ Zetternam, *Handboek*, 65, waarschuwt: 'dat de blink al de ruwheden, de kappen der schaef, enz., doet uitkomen, kan men nagaan hoe leelyk dit werk moet zyn.'
⁸⁸ Onder de lichtmicroscop is in de crèmekleurige verflaag en bindmiddellaag geen geel of bruin pigment zichtbaar. Ook analyse met SEM-EDX en FTIR biedt geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een (al of niet verkleurd) geel of bruin pigment.
⁸⁹ Momenteel worden kleurvensters gedeeltelijk blootgesteld aan daglicht om het bindmiddel te doen opleken, zodat we op termijn een indruk kunnen krijgen van de oorspronkelijke verschijning van de afwerking.
⁹⁰ De preparatielaag bevat loodwit, krijt en bariet (bariumsulfaat) en de verflaag loodwit en krijt. De grovere korrelgrootte van het bariet wijst erop dat de natuurlijke variant is gebruikt en niet de synthetische die onder de naam *Blanc fixe* werd verkocht: R.L. Feller, 'Barium sulfate – Natural and synthetic', in: Idem (red.), *Artists' pigments. A handbook of the history and*

characteristics (Cambridge 1986), 47-64.
⁹¹ Doordat de kwastharen sporen hebben getrokken in de bindmiddellaag, heeft de afwerking een iets streperige verschij-ning. Dit effect is alleen met een loep te zien, niet met het blote oog; ook is de richting van de strepen afwisselend horizontaal en verticaal. Daardoor kunnen we uitsluiten dat het effect bewust is nagestreefd om bijvoorbeeld een houtnerf te imiteren.

27. Verfdwarsdoorsnede uit de houten profiellijst boven de gestuukte kroonlijst van de schouwboezem die in of kort na 1834 is ingebracht. Het monster komt uit de lijst langs de rechter zijkant van de schouw. Voor deze schouwomlijsting zijn stukken van de oude cassetteprofilering hergebruikt, zo toont dit verfmonster, aangezien onder de afwerking van Telting ook de uitmonstering van Westerhuis aanwezig is. Normaal licht (a) en UV-licht (b), microscopische vergroting 100x. Foto's: From Isolation to Coherence

17.	Witte laag (25 µm). Titaanwit en zeer weinig gele oker.	2006
16.	Gele laag (20 µm). Titaanwit en gele oker.	
15.	Witte laag (20 µm). Titaanwit.	
14.	Bindmiddelrijk laagje (2 µm), fluoresceert in UV. Titaanwit, krijt, weinig gele oker.	1972?
13.	Wittige laag in meerdere keren aangebracht (40 µm). Titaanwit, zinkwit, weinig gele oker.	1972?
12.	Wittige laag, sterk fluorescerende deeltjes zinkwit (30 µm). Titaanwit en zinkwit.	1956?
11.	Wittige laag (20 µm). Titaandioxide geprecipiteerd op gips, wat loodwit en zinkwit, weinig magnesium.	1956?
10.	Grijze zeer bindmiddelrijke verflaag (30 µm), sterke fluorescentie in UV, vooral bovenaan het verfoppervlak. Puur Zinkwit.	1ste helft 20ste eeuw?
9.	Witte gladde verflaag (20 µm). Fluoresceert in UV, vooral aan het verfoppervlak. Vrijwel puur zinkwit, weinig bariumsulfaat.	1ste helft 20ste eeuw?
8.	Lichtgrijze laag (40 µm) met grove re transparante splinters; zwakke fluorescentie in UV. Lithopoonwit, zinkwit, weinig gele oker.	1895
7.	Wittige laag (35 µm) met grovere transparante splinters; sterke fluorescentie in UV. Lithopoonwit, zinkwit, weinig gele oker.	1895
6.	Vuildeeltjes?	Telting
5.	Gelige laag (20 µm), met sterke fluorescentie in UV. Loodwit en krijt.	Telting
4.	Reeks crèmekleurige lagen (110 µm), sterke fluorescentie in UV. Loodwit, weinig krijt, natuurlijk bariet.	Telting
3.	Transparante grijzige laag (125 µm). Puur krijt. Deze laag ontbreekt op andere plekken in het lijstwerk langs de schouw en de cassetten en betreft hier waarschijnlijk een vulling.	Telting
2.	Gele halftransparante verflaag (20 µm). Loodwit (tot ca. 20 µm), krijt, fijn en iets grover zwart, gele aarde, zeer weinig fijne rode aarde.	Westerhuis
1.	Warm oranjegele halftransparante verflaag (20µm). Loodwit (tot ca. 20 µm), krijt, fijne rode aarde, fijn en iets grover zwart.	Westerhuis

28. Interieur kantongerecht Sneek, bouwjaar 1839. Foto: From Isolation to Coherence

ze kleur van de wandafwerking namelijk te hebben afgestemd op het warme grijs van het illusionistische randhout op de lambriseringsdoeken. (afb. 9) Door de verbinding tussen echt en gesuggereerd houtwerk werkten deze onderdelen nog steeds samen als architectuur, maar dan als een lichte en informele variant van Westerhuis' statige paviljoen.

De nieuwe schouw in empirestijl

Tegelijk met de schilderbeurt is de door Westerhuis ingebrachte houten schouwpartij vervangen door de huidige gestuukte schouwboezem in late empirestijl.⁹² Deze heeft pilasters met consoles die een kroonlijst dragen. Aan de voorzijde flankeren pilasters een klassieke vaas met bladeren, een bloemenslinger en een stapeling fruit. Dit type op grotesken geïnspireerde stucdecoraties was vanuit Frankrijk en Engeland omstreeks 1790 in Nederland populair geworden.⁹³ In Friesland zijn hier-

29. Het voormalige justitiehuis (tegenwoordig burgermeesterskamer) in het stadhuis van Sneek. Het stucwerk op de schouwboezem en het plafond zijn door de firma J.E. Martens in 1842 aangebracht (a). Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Detail van het stucwerk op de schouwboezem (b). Foto: From Isolation to Coherence

⁹² Dwarsdoorsneden wijzen uit dat tegelijk met de schilderbeurt van het houtwerk op wanden en plafond ook enkele houten onderdelen werden geschilderd die met het oog op de empire schouwboezem nieuw zijn ingebracht of aangepast. Hieruit blijkt dat de aanpassing van de vensterwand, het schilderen van de kamer en het aanbrengen van de schouw in één fase plaatsvond.

⁹³ Een voorbeeld van stucdecoraties in deze stijl is de antichambre van het door Abraham van der Hart (1747-1820) in 1791 verbouwde pand Herengracht 502, Amsterdam. De wandvakken zijn gedecoreerd met klassieke vazen en gestileerde

30. Westwand van de geschilderde kamer met breedte huidige schouwboezem (gele pijl); afstand tussen de houten betimmering aan weerszijden van de schouw (rode pijl), dit geeft de maat van de onder Westerhuis geplaatste schouw aan; breedte van de onder Westerhuis ingebrachtte bodemplaat (witte pijl). Foto: From Isolation to Coherence

van voorbeelden te vinden in het huis Oranjewoud op het landgoed Oranjewoud bij Heerenveen (1829-1835), het kantongerecht (1839) in Sneek (afb. 28) en het aldaar in 1842 verbouwde voormalige justitiehuis in het stadhuis. (afb. 29a)

De nieuwe schouwboezem is 130 centimeter smaller dan Westerhuis' exemplaar. (afb. 30) Om de ontstane ruimte tussen schouw en wandbetimmering op te vullen werd de schijnbalk langs de westmuur verlengd. Ook kwamen aan weerszijden

van de schouw gestuukte banen met groteske-achtige ornamenten. Dergelijke decoratieve banen (gestuukt of geschilderd) vinden we regelmatig in empire interieurs, naast de schouw maar ook ter afwisseling van brede behangselvakken.⁹⁴

De nieuwe schouwboezem steekt verder de kamer in dan Westerhuis' vlakke exemplaar, dat wegviel in de schijnbalk langs de muur. De plafondcassette die aansluit op de schouw kreeg daarmee zijn huidige onregelmatige vorm.⁹⁵ (afb.

bloem- en plantmotieven. Voor voorbeelden van dergelijke decoraties op schouwboezems: Kasteel Heeze (aanvang verbouwing 1795).
⁹⁴ Beide toepassingen zijn te zien op Pieter Nicolaas Arntzenius, *Tuinkamer*, gedateerd 19 juni 1820, tekening, 33,2 x 44,1 cm, Amsterdam K.O.G. Atlas Zeden en Gewoonten, zie afb. 370 in Eliëns, '1800-1850', 370.
⁹⁵ De gestuukte kroonlijst van de boezem wordt afgesloten door een houten omlijsting met hetzelfde profiel als het cassetteplafond. Voor de schouwomlijsting zijn stukken van de oude cassetteprofieling hergebruikt, zo laat een verfdwarsdoorsnede

31. Detail stucwerk op de schouw (a). Detail stucwerk op de schouw met rozen en andere bloemen die zijn samengesteld uit los geboetseerde bladeren (b). Foto's: From Isolation to Coherence

3b, 4) Deze naar voren stekende schouw was puur een smaakwrestie; een praktische noodzaak ontbrak. De boezem eindigt op het niveau van de plafonddoeken, waarbij het cassettedoek dat op de schouw aansluit gewoon boven de boezem doorloopt.

In zijn *Geschiedenis van Martena-huis te Franeker en zijne bewoners* (1895) opperde de notaris en geschiedkundige Dominicus Cannegieter (1842-1909) dat 'de bovenmantel misschien is vervaardigd door den eertijds zeer gezochten stukadoor Martens, die, ongeveer 50 jaren geleden, zijn vak te Leeuwarden uitoefende'.⁹⁶ Hij bedoelde de uit het Duitse Oldenburg afkomstige stukadoor Johann Eilert Martens (1800-1867), die reeds vóór 1832 in Friesland werkzaam was. Aanvankelijk werkte Martens vanuit Amsterdam, maar in 1841 vestigde hij zich in Leeuwarden, waar hij decennialang lei-

ding gaf aan een bloeiend bedrijf waarin vele van zijn Duitse streekgenoten werkten. Het justitiehuis in Sneek (1842) is een vrij vroeg voorbeeld van zijn werk.⁹⁷

Het huidige onderzoek bevestigt Cannegieters voorzichtige toeschrijving. Het stucwerk in het Martenahuis (afb. 31a,b) lijkt sterk op dat in het Sneker justitiehuis (afb. 29a,b): we zien dezelfde sierlijke maar ook wat stijve vazen en ornamenten met gedetailleerd vormgegeven bladeren, bloemen en vruchten. De vormen zijn samengesteld uit kleine, los geboetseerde onderdelen, waardoor ze wel wat weg hebben van marsepeinen banketdecoraties. Uit de betaling van 53 gulden 'wegens stukadooren [...] in het Raathuis' blijkt dat in Sneek Martens' knecht 'F. Stram' (F. Stramm, Oldenburg 1810-?) het stucwerk in 18¾ dag had uitgevoerd, op het laatst nog drie dagen geholpen – vermoede-

zien. Maar er is ook nieuw hout gebruikt, aangezien de stukken van de losgehaalde oude cassettelijst niet lang genoeg waren om de volledige schouwboezem te omranden.
⁹⁶ Cannegieter, *Geschiedenis*, 49. Over Cannegieter: Molhuysen en Blok, *Biografisch Woordenboek*, deel 3, 202.
⁹⁷ Na zijn opleiding aan de Amsterdamse Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst (1823-1826) werkte J.E. Martens aanvankelijk vanuit het Amsterdamse stukadoorsbedrijf van zijn oom J.H. Martens (1767-1835) in Friesland. Uit een advertentie in de *Groninger Courant* van 6 maart 1832 en de *Leeuwarder Courant* van 9 maart 1832 blijkt dat de firma van J.H. Martens reeds vóór 1832 in Friesland werkzaam was. Uit de advertentie blijkt dat per 1 januari 1832 deze firma was overgenomen door de zoon van J.H. Martens, J. Martens samen met zijn neef J.E. Martens. J.E. Martens had in 1846 eenentwintig werknemers in dienst. De Doopsgezinde Kerk (1837) en de Gouverneurswoning aan het Hofplein (1839) in Leeuwarden zijn door Sytse ten Hoeve toegeschreven aan J.E. Martens als de vroegste voorbeelden van zijn werk in Friesland: vriendelijke mededeling door Gerhard Geerken, e-mails van 25 februari en 13 maart 2016. Over J.E. Martens: G. Geerken, "Die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer". Oldenburgs stucwerk in Nederland tussen 1775 en 1925', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 3, 158-169; Idem, 'Oldenburger Stuckateure in den Niederlanden', *Jahrbuch Oldenburgische Gesellschaft für Familienkunde* (2013/2014), 138.

lijk bij het witten – door zijn collega ‘Spekman’ (J.F. Speckmann, Oldenburg 1822-?).⁹⁸ Een vergelijkbare werkverdeling kan in het Martenahuis hebben plaatsgevonden. Wel valt hier op dat de schouwdecoraties verfijnder zijn dan die op de smalle wandvakken en ook verfijnder dan die in Sneek.⁹⁹ Het is daarom de vraag of Martens hier zelf mogelijk een deel van het stucwerk heeft uitgevoerd.

Stucwerk werd traditioneel geschilderd met wateroplosbare kalkverf die werd afgewassen alvorens men een nieuwe verflaag opbracht. In dwarsdoorsneden ontbreken daarom meestal de oudste kalkverflaagjes. Ze zijn alleen gevonden in enkele dieper gelegen plekjes in de profiellijst en ornamenten en daar blijken ze steeds wit.¹⁰⁰ Of ook het gladde stucwerk wit was, is niet zeker. Misschien was dit grijs, net als het houtwerk.

Tegelijk met de schouwboezem zal een bijpassende empire mantel zijn aangebracht, waarschijnlijk vergelijkbaar met het strakke zwarte exemplaar met witte marmeren consoles in de achterzaal. (afb. 32)

Deze is op rond 1885 vervaardigde foto’s van het vertrek te zien en moet zodoende door het echtpaar Telting zijn ingebracht.¹⁰¹ (afb. 33a,b)

De huidige witmarmeren mantel in de geschilderde kamer is van recenter datum. Dergelijke

32. De schouw in de achterzaal van het Martenahuis bestaat uit een onder Westerhuis ingebrachte platte houten boezem in Daniel Marot-stijl en een strakke zwarte empire schouwmantel met witmarmeren consoles die kort na 1834 zal zijn ingebracht. De voorzijde en bovenrand van de mantel zijn van marmer en de zijkanten van geschilderd hout. De schouwboezem en lambrisering zijn tegenwoordig geschilderd in kleuren die geïnspireerd zijn op het kleurschema van Westerhuis zoals dat is aangetroffen bij het kleuronderzoek in 2005, Office for Architectural Paint Research & Conservation. Foto: From Isolation to Coherence

⁹⁸ Archief gemeente Súdwest-Fryslân, Archief VI, Gemeentefinanciën, inv.nr. 902 bijlagen tot de rekeningen over 1842 (rekeningnr. 351). De totale rekening (gedateerd 1842) van J.E. Martens voor stucwerk aan diverse stadsgebouwen bedraagt 70,43 gulden met 53,33 voor ‘geleverde materialen en verdiende arbeidsloonen’ in het justitiehuis. Betaling (nr. 61) op 3 april 1843. Dat Speckmann vermoedelijk alleen bij het witten meehielp, kan worden afgeleid uit het feit dat deze jonge stukadoor alleen op het laatst drie dagen meehielp. Het was gebruikelijk dat de stukadoors hun stucwerk nog witten om van alle onderdelen – gepleisterde wanden, ornamenten en lijsten – een geheel te maken. Dit witten (door Oldenburgers ook wel ‘*tiünchen*’ of ‘*anweissen*’ genoemd) wordt soms specifiek in bestekken of rekeningen vermeld. Met dank aan Gerhard Geerken voor de identificatie van F. Stramm en J.F. Speckmann, afkomstig uit het geboortedorp van J.E. Martens, en de interpretatie van hun werkzaamheden.

⁹⁹ Het verschil in verfijning tussen de decoraties op de schouwboezem en die in de banen ernaast in het Martenahuis lijkt niet te komen doordat deze gestuukte banen vaker zijn overschilderd, zo laten dwarsdoorsneden zien.

¹⁰⁰ In enkele dwarsdoorsneden uit dieper gelegen plekjes zitten op het stuc (bestaande uit een laag kalk met wat zand, met daarop een laag met alleen kalk) drie dunne laagjes kalkverf. In de meeste dwarsdoorsneden werden alleen zinkwit- en titaanwithoudende verven aangetroffen die respectievelijk rond 1860 en 1920 als huisverf in gebruik kwamen.

Kleuronderzoek in Engeland heeft aangetoond dat bij empire stucdecoraties de ornamenten vaak wit waren en het gladde stucwerk eromheen gekleurd. Ook in Nederland werd stucwerk soms in kleur afgewerkt. Meerdere Oldenburgse stukadoors vermelden dat de Hollanders de voorkeur gaven aan wit stucwerk, maar een enkeling geeft aan dat men juist graag gekleurd stucwerk had: vriendelijke mededeling Gerhard Geerken.

¹⁰¹ De foto’s maken deel uit van het familiearchief van de familie Telting en geven de kamer weer zoals Anna Huguenin deze aan het eind van haar leven bewoonde. De foto’s zijn vervaardigd door Auke Visser Jz. (1847-1926), die van ca. 1885 tot 1898 als fotograaf in Franeker actief was: <https://rkd.nl/explore/artists/465887> (geraadpleegd januari 2017). Deze empire mantel is zeer breed met het oog op de brede vroeg-achttiende-eeuwse boezem waaronder hij is geplaatst.

mantels met schuin geplaatste staanders met rococo-achtige voluten en bladeren en een schelpmotief in het gebogen stookgat werden in het laatste kwart van negentiende eeuw enorm populair.¹⁰² Men plaatste deze toen ook zonder scrupules voor een empire boezem. Cannegieter bemerkte in 1895 dat de mantel ‘modern’ was, wat doet vermoeden dat hij kort daarvoor was geplaatst.

Na Teltings dood in 1863 bleef Anna Telting-Huguenin tot haar overlijden in 1885 in het Martenahuis wonen.¹⁰³ In 1895 verkochten Teltings erven het pand aan de gemeente Frankeradeel, waarmee een eind kwam aan bijna vierhonderd jaar particuliere bewoning. De koopakte vermeldt de afspraken over de overname van diverse meubels en kunstvoorwerpen, maar over de zaalschilderingen wordt niet gerept. Behangsel- en plafondschilderingen rekende men tot de nagelvaste onderdelen die in de regel bij verkoop waren inbegrepen, waardoor het onnodig was deze apart te vermelden. De akte biedt wel, samen met enkele brieven van de erven aan de gemeente, zicht op hoe de geschilderde kamer door het echtpaar Telting was ingericht.¹⁰⁴ Zo deed de familie ‘twee damspiegels en penanttafeltjes in den zaal’ in de verkoop.¹⁰⁵ De beide damspiegels hangen nog steeds in de kamer. Op basis van hun vorm en snijwerk zijn deze in de tweede helft van de negentiende eeuw te dateren, wat erop wijst dat het echtpaar

33. A. Visser Jz., *Interieur van de achterzaal van het Martenahuis omstreeks 1885*. De foto’s tonen de achterzaal aan het einde van Anna Telting-Huguenins leven. De door Westerhuis ingebrachte houten schouwboezem en lambrisering zijn in een heel lichte kleur geschilderd. Het grote geschilderde mansportret op afb. 33b is dat van Jan Willem de Crane. (afb. 23) Foto’s: Collectie Tresoor, Leeuwarden

¹⁰² Eliëns, ‘1850-1900’, 405-483, i.h.b. 414 en 435 (afbeelding 403).

¹⁰³ Na de dood van Anna Telting-Huguenin verhuurden de erfgenamen Telting het pand vanaf 1886 aan de notaris Petrus Tadema (1827-1899), die er met zijn gezin woonde.

¹⁰⁴ Brief van mr Isaac Telting aan gemeente Franekeradeel, 31 januari 1895, Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, Bijlage ‘Archiefonderzoek’, doc 003; Nationaal Archief (Den Haag not. P.J. Tadema, inv. nr. 2.07.354. map 1091, afschrift koopakte erfgenamen Telting en gemeente Franekeradeel, 8 april 1895. Op de bovengang bevonden zich familieportretten en een klok in Lodewijk XVI-stijl die niet bij de verkoop waren inbegrepen. Wel inbegrepen waren een zestiende-eeuws mansportret waarvan men toen meende dat het Hessel van Martena voorstelde (Anoniem, *Portret van de Kroatische legerleider Johann Ludwig Hektor von Isolani (1586-1640)*, paneel, 28,5 x 23 cm, Franeker, Museum Martena), een portret ten voeten uit van Martena’s achterkleindochter Sophia van Vervou (1613-1670) (L.J. Woutersin, doek, 174 x 102,5 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, bruikleen Museum Martena), een schilderij met het vertrek van Karel II naar Engeland (Cornelis Beelt, gesigneerd, doek, 109 x 173,5 cm, Amsterdam, Rijksmuseum) en een houten hertenkop met wapenbord op een cartouche (Museum Martena, bruikleen gemeente Franekeradeel).

¹⁰⁵ Brief van Isaac Telting aan de gemeente Franekeradeel, 9 maart 1895, in: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, Bijlage ‘Archiefonderzoek’, doc 005: ‘Voorts merk ik op, dat er nog enkele losse goederen in het huis zijn, welke ons toebehooren, twee damspiegels en twee penanttafeltjes in den zaal en een damspiegel in de voorkamer. Wij zijn genegen die voorwerpen mede op gelijke tauxatie over te doen.’ Met de ‘zaal’ is de geschilderde kamer bedoeld, omdat dit vertrek als enige met drie ramen plek biedt voor twee damtafels en damspiegels. Met de ‘voorkamer’ zal het vertrek links bij binnenkomst zijn bedoeld. De spiegels en tafels werden op respectievelijk 130,50 en 58,00 gulden getaxeerd: Notulen vergadering gemeente Franekeradeel, 1 april 1895: *Ibidem*, 16. De locatie van de derde damspiegel is net als die van beide penanttafels onbekend.

34a-d. Schema plafond met de veranderingen in de plafondstukken:
a. ca. 1700
b. 1895 of kort erna
c. 1957
d. 1972
ingebracht ca. 1700
ingebracht 1895 of kort erna
ingebracht 1957
ingebracht 1972
ingebracht 1895 of kort erna; overschilderd in 1957
ingebracht 1957; overschilderd in 1972
ingebracht 1895 of kort erna; overschilderd in 1957 en nogmaals in 1972
Tekening: From Isolation to Coherence

Telting de inrichting van de kamer naderhand nog aanpaste. Dit blijkt ook uit de koperen 'gaskroon in de zaal' die bij de verkoop was inbegrepen; het aanbrengen van gasverlichting moet na de oprichting van de Franeke Gasfabriek in 1860 zijn gebeurd.¹⁰⁶

De geschilderde kamer als raadzaal, vanaf 1895
Op dinsdag 12 februari 1895 had de *Leeuwarder Courant* belangrijk nieuws. Eindelijk was op de vraag 'wat toch met het Martenahuis [...] zou gebeuren' die sinds maanden 'veler gedachten en veler

tong' bezighield een antwoord gekomen, want 'De Gemeenteraad van Franekeadeel besloot [...] tot aankoop van het Martenahuis met tuin [...] ten einde dat gebouw te bestemmen voor gemeentehuis.'¹⁰⁷ Met een 'keurige feestrede' van de burgemeester werd het pand op 29 oktober 1895 ingewijd, waarna het tot 1984 dienst zou doen als raadhuis. Cannegieter schreef zijn boekje ter ere van de ingebruikneming.

De gemeente liet meteen enkele onderhoudswerkzaamheden uitvoeren. De raadsnotulen vertellen dat 'verwer Hemckes' (Ouwe Klazes Hemkes, 1866-1946) uit het nabijgelegen dorp Schalsum in 1895 opdracht kreeg tot 'verwerken binnenshuis' waarvoor hij 56 gulden ontving; voor dat bedrag zal aardig wat werk zijn verricht aangezien schilders in Friesland toen zo'n twintig cent per uur verdienden.¹⁰⁸ We mogen aannemen dat Hemkes ook de geschilderde kamer onder handen heeft genomen; dit vertrek, dat inmiddels de functie van raadzaal had gekregen, was immers zestig jaar geleden voor het laatst geschilderd.

Op Teltings grijze afwerking zitten twee witte verflagen die onder andere lithopoonwit bevatten.¹⁰⁹ (afb. 25a,b, 26a,b, 27a,b) Dit pigment werd pas vanaf 1890 als huisverf toegepast, waarmee we deze verfbeurt aan Hemkes mogen toeschrijven.¹¹⁰ Door de nieuwe uitmonstering werd het oorspronkelijke tonale contrast tussen houtwerk en schilderijen volledig omgekeerd. De landschaps- en lambriseringsdoeken werkten niet langer als vensters naar buiten en als architectuur, maar staken in hun

35. De geschilderde kamer als raadzaal in 1946, met de in 1895 of kort daarna ingebrachte plafondschilderingen. Het witgeschilderde cassetteplafond was, gezien de verbladders, aan een schilderbeurt toe. De doeken vertonen uitstulpingen door het opgehoopte vuil en gruis erachter. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

witte omgeving als geïsoleerde voorstellingen af. Hemkes overschilderde het geelgrijze illusionistische randhout van de lambriseringsdoeken met koel grijs.¹¹¹ (afb. 9) Daarbij maakte hij dit ook iets breder en voorzag het van een nieuwe licht- en schaduwaanduiding.

In of kort na 1895 moeten ook de acht buitenste plafonddoeken zijn verwijderd. (vergelijk afb. 34a,b) We kunnen deze ingreep in deze periode dateren op grond van de sjabloonachtige stijl van de doeken die de originele stukken vervingen.

De nieuwe doeken kregen een okergeel veld met aan de randen een rode stippellijn en daar-

¹⁰⁷ *Ibidem*, 12 februari 1895. Over de geruchten en de inwijding: Cannegieter, *Geschiedenis*, 99, 101. De koop werd gesloten op 8.000 gulden, Afschrift koopakte erfgenamen Telting en gemeente Franekeadeel, 8 april 1895, NA not. P.J. Tadema, inv.nr. 2.07.354, map 1091.

¹⁰⁸ Notulen gemeenteraad Franekeadeel, 17 juli en 26 augustus 1895, in: Van der Hoeve, 'Bouwhistorische opname', Bijlage 'Archiefonderzoek', 17. De notulen vermelden 'verwer Henckes' maar dit moet een spelfout zijn aangezien er geen schilder van die naam in Schalsum werkzaam was. Advertenties in de *Leeuwarder Courant* over de periode 1890-1900 vermelden uurtarieven van 18 tot 24 cent voor schilderwerk. Hemkes werd ook aangesteld voor het behangen van de oostelijke voorkamer. Bij de inrichting van het Martenahuis als gemeentehuis werden verder alleen kleinere werkzaamheden uitgevoerd: Van der Hoeve, 'Bouwhistorische opname', 14-15, afb. 5.

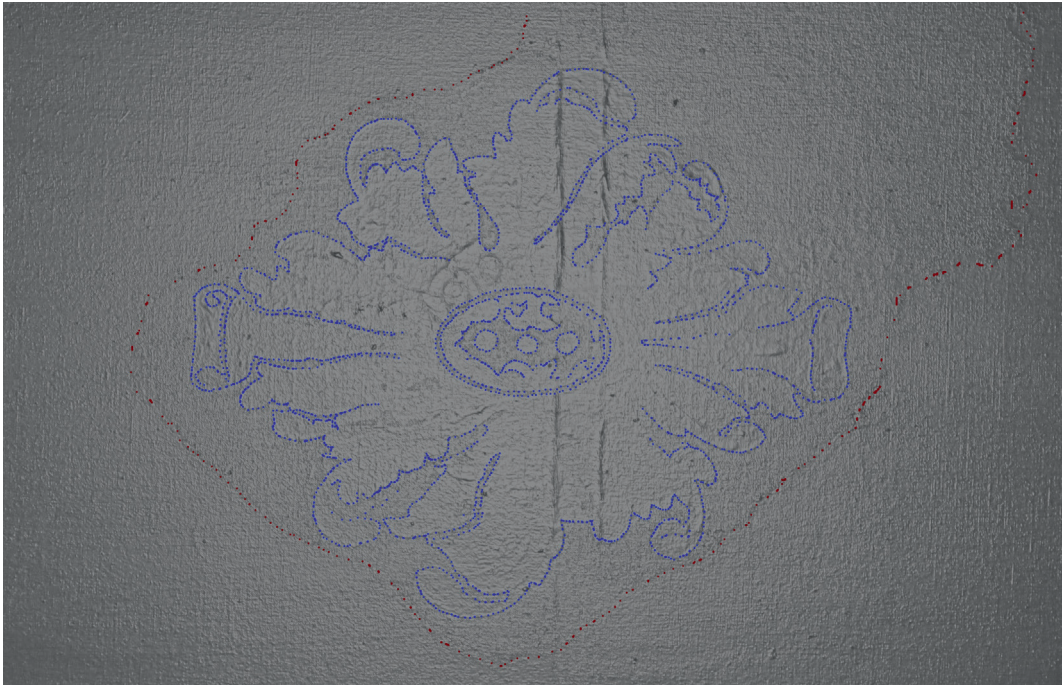
¹⁰⁹ De verflaag bevat naast lithopoonwit (een mengsel van zinksulfide en bariet) zinkwit en een tipje gele oker.

¹¹⁰ C. Uebele, *Paint making and color grinding. A practical treatise for paint manufacturers and factory managers* (New York 1913), 50-67, 351. Verfdwarsdoersnedenonderzoek toont dat vanaf circa 1890 lithopoonwit regelmatig als huisschilderverf werd gebruikt in Nederland: mondelinge informatie Matthijs de Keijzer, RCE.

¹¹¹ Omdat deze grijze verf hoofdzakelijk lithopoonwit bevat, zal hij tegelijk met de eerste witte schildering van het houtwerk zijn aangebracht, want bij latere schilderbeurten is lithopoonwit niet gebruikt of alleen als kleine toevoeging. De morfologie van de eerste witte schildering op het houtwerk en de grijze verf op de lambriseringsdoeken is ook zeer vergelijkbaar. De grijze verf wordt tegenwoordig bedekt door een tweede overschildering uit 1972.

¹⁰⁶ Over de geschiedenis van deze gasfabriek: *Leeuwarder Courant*, 24 september 1954.

36. In strijklucht tekenen zich onder de huidige verflaag de contouren af van de cartouche-schildering van in of kort na 1895 (blauw) en het deel hiervan dat in 1972 door Kurvers is vrijgelegd (rood) (a). In of kort na 1895 ingebracht plafonddoek in de noordoostelijke cassette (hoek deur en raam). De schildering is in 1957 en nogmaals in 1972 overschilderd. Een kleurvenster (gemaakt in 2005 door Office for Architectural Paint Research & Conservation) toont het okergele vak met rode stippe lijn en het donkergroene kader van de schildering uit 1895 of kort erna (b). Foto's: From Isolation to Coherence

omheen een donkergroen kader. Het middenveld van de doeken in de hoekcassetten werd voorzien van een cartouche met blad- en rolwerk en dat van de doeken daartussenin van een bloemboekje in een ovaal. Op een foto uit 1946 zijn deze plafondstukken nog te zien. (afb. 35)

Op het eerste gezicht lijken de nieuwe decoraties lukraak gekozen. Toch heeft men vermoedelijk aansluiting gezocht bij de originele stukken. (afb. 10-12) Het donkere kader lijkt hieraan ontleend en de cartouches en het boekje zouden een versimpelde interpretatie kunnen zijn van de oor-

spronkelijke voorstelling. Van deze acht doeken bleven er maar drie bewaard, waarvan alleen een voorstelling met boekje nog in zicht is. (afb. 4) Twee doeken in de hoeken zijn naderhand helemaal overschilderd, maar de contouren van hun cartouche-decoratie tekenen in strijklucht nog af. (afb. 36a) Een kleurvenster toont een stukje van het okergele met rood stippen versierde veld en het groene kader. (afb 36b)

De raadsnotulen vertellen ons niet waarom men indertijd acht originele plafonddoeken heeft vervangen. Mogelijk verkeerden ze in slechte staat en vond men hun restauratie niet de moeite waard. Men had indertijd geen al te hoge dunk van de geschilderde kamer. Een artikel in de *Leeuwarder Courant* uit 1914 laat zich er laatdunkend over uit, evenals over de andere door Westerhuis doorgevoerde aanpassingen:

Deze heer [Westerhuis] [...] liet Martenahuis in 1690 z.g. “aanmerkelijk verbeteren en verfraaien”, d.w.z. jammerlijk verknoeien, door de groote ridderzaal boven de kelder in drieën te verdeelen en een geheel niet bijpassende trap met hoofdingang aan de Voorstraat te laten maken. De zandsteen raamtraceeringen en de gebrande Keulsche ruiten in lood werden vervangen door wanstallige raamkozijnen en gewoon venster glas. Tegen de zware moer- en kinderbalken werd naar Fransche wijze een plafond geplakt en de hinderlijke karbeels en sleutelstukken werden weggebroken alsmede de rondlopende eiken lambrizeeringen en de ouder-

wetsche schouwen. Alzoo werd de ridderstins van 1500 gemoderniseerd in den laten stijl van Louis XIV, zoo goed en zoo kwaad het ging. Een Amsterdamsche bouwmeester knapte die restauratie op en een dilettant schilder plaatste er zijn wandversieringen in.¹¹²

De restauratie in 1956-1957

Na 1895 blijft het geruime tijd stil rond de geschilderde kamer.¹¹³ In 1954 vatte het gemeentebestuur Franekeradeel het plan op het Martenahuis te restaureren, ‘daar het gebouw zeer vele gebreken vertoont’.¹¹⁴ De leiding kreeg de Leeuwarder restauratie-architect Andries Baart jr. (1915-1981), die de werkzaamheden gefaseerd uitvoerde.¹¹⁵ Hoog op de agenda stonden de ‘herstelwerkzaamheden in de raadzaal’, de geschilderde kamer. Het college van burgemeester en wethouders vroeg de provincie Friesland en het Rijk daartoe om een bijdrage.¹¹⁶ We lezen in de aanvraag dat grote delen van de ‘oude gestucadoorde- en vele malen gewitte wanden’ achter de schilderijen waren losgeraakt en zich hadden opgehoopt achter de doeken ‘waardoor deze doeken uitpuilen en door het gruis worden vernield. De doeken zijn bovendien vuil en op vele plaatsen zijn de schilderijen in slechte toestand.’ De uitstulpingen op de doeken zijn op een foto van voor de restauratie te zien. (afb. 35) Provincie en het Rijk verleenden in 1956 beiden subsidie, ook al kende men vanuit de provincie de doeken ‘geen hoge kunstwaarde’ toe.¹¹⁷

112 P. Janzen, ‘Opkomst en bloei der oude Friesche Steden, XXXXIII, Franeker XIX Het Martenahuis’, *Leeuwarder Courant*, 26 september 1914, vierde blad.
113 In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd het houtwerk waarschijnlijk nogmaals witgeschilderd. Deze uitmonstering bestaat uit een verflaag met zinkwit en een beetje bariet met daarop een laag met uitsluitend zinkwit. Dergelijke (vrijwel) pure zinkwitverven werden toen veel toegepast; mondelinge informatie Matthijs de Keijzer, RCE.
114 Archief RCE, panddossier Martenahuis, Brief van E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, directeur van het toenmalige Rijksbureau voor Monumentenzorg, aan de secretaris van de toenmalige Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 19 juni 1954.
115 Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 15-19.
116 Archief RCE, panddossier Martenahuis, Brief van de Burgemeester en Wethouders van de gemeente Franekeradeel aan de Staten der Provincie Friesland, 16 maart 1956; Brief van de Burgemeester en Wethouders van de gemeente Franekeradeel aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 15 maart 1956. Respectievelijk een bijdrage van 15 en 50 procent.
117 Voorstel van de Gedeputeerde Staten van Friesland, 22 mei 1956, in: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, Bijlage ‘Archiefonderzoek’, doc 023: ‘Hoewel dus de doeken geen hoge kunstwaarde hebben, achten wij ze toch van voldoende belang om de toekenning van de provinciale bijdrage in de restauratiekosten, waarvan het percentage ware te stellen op 15, te rechtvaardigen.’ De brief van de Voorlopige Monumentenraad, afd. III Rijkscommissie voor de musea (Adviescommissie voor het behouden van wandtapijten, wand-, gewelf- en glasschilderingen, alsmede van sculpturen) aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 5 september 1956, *Ibidem*, doc 028, noemt de schilderijen een goed voorbeeld van de Friese behang-schilderkunst uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Weliswaar waren de doeken ‘indertijd op verschillende plaatsen

Voor de restauratie van de doeken benaderde men de Haagse restaurator Nico van Bohemen (1916-1990).¹¹⁸ Diens prijsopgave geeft slechts summier aan wat hij van plan was: ‘Verdoeken, schoonmaken en geheel herstellen voor de totaalprijs van zeven duizend gulden f 7000,-, met inbegrip van jutebespanning achter de spieramen om te voorkomen dat er kalk en vuil komt tussen het doek en raam.’¹¹⁹ Baart benadrukte verder in zijn kostenraming: ‘Voor de restauratie is het noodzakelijk de doeken op de raamwerken uit te nemen, terplaatse de werkzaamheden [te] verrichten. De grote stukken kunnen niet door de deur. Oprollen van de doeken is in dit geval niet verantwoord.’¹²⁰ Van Bohemen gaf echter de voorkeur aan het behandelen van alle doeken in zijn atelier in Den Haag, waartoe hij de grootste behangsels op rol wilde transporteren.¹²¹ Of de landschapsbehangsels al of niet in het Martenahuis zijn behandeld, is onbekend. Wel weten we dat Van Bohemen begin 1957 gerestaureerde doeken in twee zendingen naar Franeker terugzond, waaronder het centrale plafondstuk.¹²² De doeken kregen een washarsbedoeiking:

een behandeling waarbij een steundoek met een mengsel van was en hars op de achterzijde van het schilderslinnen wordt geplakt. Ook gaf Van Bohemen de schoongemaakte doeken een nieuwe vernislaag en bracht hij retouches aan. De acht andere plafondstukken werden niet behandeld. Baart vond hun restauratie niet de moeite waard omdat deze ‘van later tijd’ waren en slechts ‘een onbeduidende schildering en schabloonwerk’.¹²³

Verder werden de oude stucagen op de muur achter de schilderijen verwijderd en de muren gerepareerd. Schade aan de betimmering op de wanden, deur, luiken en het plafond werd hersteld en het houtwerk werd geschilderd met wederom een wittige kleur.¹²⁴ (afb. 25a-d, 26a,b, 27a,b) De wanddoeken kregen nieuwe vergulde lijstjes omdat, aldus Baart, de lijstjes die er zaten bij het uitnemen van de doeken te bros waren gebleken om heel te houden. Deze lijstjes waren blijkbaar zeer oud, hoewel niet zeker is of ze oorspronkelijk om de doeken zaten.

Omdat Baart niet te spreken was over de acht vervangen plafonddoeken, besloot hij deze te over-

onoordeelkundig gerestaureerd’, het was nog steeds mogelijk ‘ze met goed gevolg te restaureren’. Zie ook: Archief RCE, panddossier Martenahuis, Notulen van het verhandelde in de eerste buitengewone en eerste gewone zitting der Staten van Friesland van het jaar 1956, 3 juli 1956, nrs. 7, 22, 23.

118 Deze werd benaderd op advies van de Rijksinspecteur voor Roerende Goederen, de kunstinijverheidsdeskundige Theodor Lunsingh Scheurleer (1911-2002).

119 Afschrift van de ongedateerde prijsopgave *Betreffende het afdoende restaureren van een geschilderd kamerbehangsel, welk zich bevindt in het Raadhuis van Franekeradeel* van Nico van Bohemen: Archief RCE, panddossier Martenahuis. Bestudering van de achttiende-eeuwse doeken wijst uit dat Van Bohemen deze van een steundoek heeft voorzien, dat met een mengsel van was en hars tegen het originele doek is geplakt. Ook verwijderde hij vuil en oude vernislagen en bracht een nieuwe vernislaag aan. Schades in de schilderijen werden geretoucheerd.

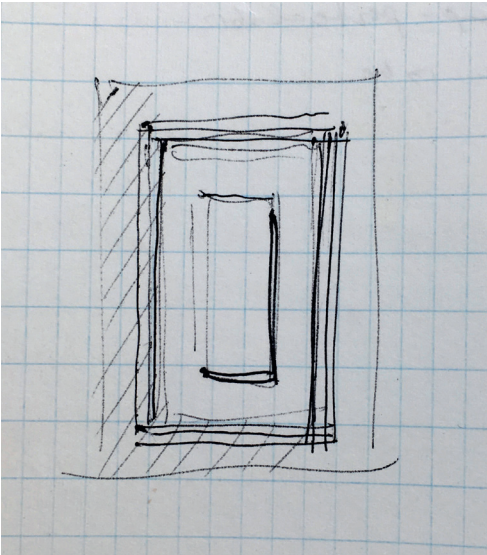
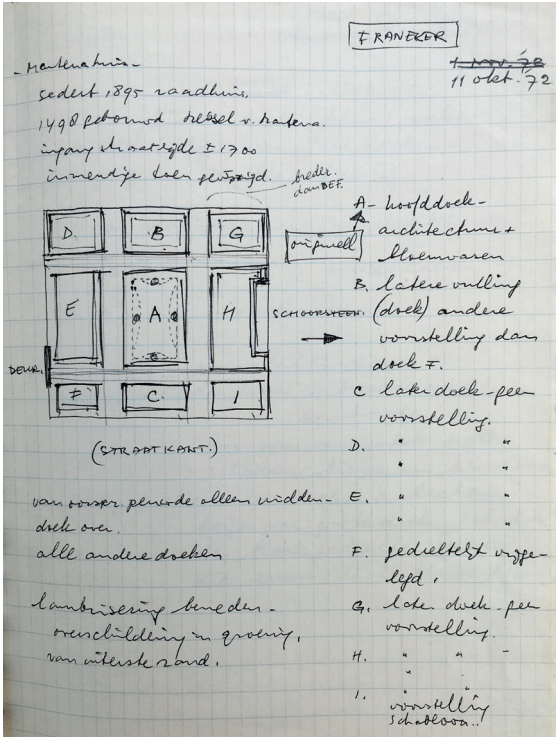
120 A. Baart jr., *Kort rapport met kostenraming over de herstelwerkzaamheden in de raadzaal*, februari 1956: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

121 Tresoar, Archief van architect A. Baart jr., (ongeinventariseerd archief), Brief van N. van Bohemen aan A. Baart jr. van 30 juli 1956. Nico van Bohemen restaureerde over het algemeen schilderijen, ook zeer grote stukken, in zijn atelier in Den Haag, zie: E. van Duijn, ‘Goltzius, De Wild en Van Bohemen: drie namen, één schilderij. Onderzoek naar de restauratiegeschiedenis van *Jupiter & Antiope* (1612) van Goltzius, naar aanleiding van de restauratie van het schilderij’ (afstudeerscriptie, Stichting Restauratie Atelier Limburg, Maastricht 2003), 54-55.

122 Archief RCE, panddossier Martenahuis, Brief van N. van Bohemen aan A. Baart jr., 26 december 1956.

123 A. Baart jr., *Rapport kostenraming*, februari 1956: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

124 *Ibidem*. Behalve de genoemde werkzaamheden bracht men een vast effen vloerkleed aan ter vervanging van de kokosvloerbedekking en verwijderde men een radiator die, zoals op de foto van 1946 te zien is, eerder voor de schouwmantel stond. (afb. 35) Een brief van de gemeente Franekeradeel aan het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 8 mei 1958 vermeldt dat de restauratie van de raadzaal inmiddels voltooid is en 11.677,14 gulden heeft gekost: Archief RCE, panddossier Martenahuis. De uitmontering uit 1956 betreft vermoedelijk een preparatielaag met titaandioxide met gips, zinkwit, loodwit en wat magnesium met daarop een afwerklaag met titaanwit en zinkwit. Het schilderwerk werd voor 1468,69 gulden uitgevoerd door huisschilder Klaas Ouwes Hemkes (1891-1970) uit Schalsum (zoon van de eerder genoemde Ouwe Klazes Hemkes). Tresoar, Archief van architect A. Baart jr. (ongeinventariseerd archief), Nota van Hemkes voor de schilderwerkzaamheden in de raadzaal, 3 april 1957.

37. Aantekeningen van Huub Kurvers over het plafond in de geschilderde kamer bij zijn bezoek op 11 oktober 1972 (a). Een schetsje bij de aantekeningen geeft een indruk van de in 1957 aangebrachte voorstelling op acht van de plafonddoeken (b). Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort. Foto's: From Isolation to Coherence

schilderen met kleuren die waren afgestemd op het schoongemaakte originele plafondstuk.¹²⁵ Deze overschildering is op haar beurt in 1972 weer overschilderd, maar we hebben er een indruk van dankzij de aantekeningen van de kunstschilder en restaurator Huub Kurvers (1940-2010), specialist schilderijen en kleur bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMZ), die vooraf aan de schilderbeurt van 1972 het Martenahuis bezocht (afb. 37a,b):

Van de oudste plafonddecoratie is alleen nog het middenvak aanwezig (± 1700?). De vullingen in alle andere

vakken zijn van jongere datum. De nu in deze laatste vakken aanwezige beschrijving bestaat uit een niet gevarieerde vrij donkere toon (richting bruin-groen), met daarop een meer donkere bies in bruin-omber. (In vergelijking met het middendoek, dat van goede kwaliteit is en in een rijke compositie, bepaald goedkoop aandoend.)¹²⁶

Met een schetsje illustreerde Kurvers deze aantekening. Met strijklicht tekent zich op de plafonddoeken onder hun huidige omkadering de circa acht centimeter smallere rand en bies af van de schildering uit 1957. Uit Kurvers’ aantekeningen valt ver-

125 Tresoar, Archief van architect A. Baart jr. (ongeinventariseerd archief), Brief van Andries Baart jr. aan Nico van Bohemen, 21 december 1956. Baart vraagt of Van Bohemen zo snel mogelijk het originele plafondstuk onder handen kan nemen en terug kan zenden naar Franeker, want ‘Zonder het schoongemaakte [midden]doek durf ik geen kleur te bepalen’ voor de omringende plafonddoeken. Van Bohemen antwoordt in zijn brief aan A. Baart jr., 26 december 1956, dat het betreffende plafonddoek samen met de andere doeken op 9 januari naar het Martenahuis zal worden gezonden en de overige doeken enkele weken later. Hij vervolgt: ‘Als het plafonddoek op woensdag komt, dan kan de schilder misschien op donderdag, vrijdag en zaterdag de vakken in de kleur schilderen.’ Deze opmerking doet vermoeden dat het beschrijven van de acht omringende plafonddoeken door Klaas Ouwes Hemkes is uitgevoerd.

126 Handgeschreven verslag, gedateerd ‘2e helft 1972’ van Huub Kurvers over zijn onderzoek in de kamer op 11 oktober 1972: Archief RCE, Werkcollectie nr. 442735.

der af te leiden dat Baart in 1957 maar drie van de negentiende-eeuwse plafonddoeken bewaard heeft en de andere vijf heeft vervangen.¹²⁷ (afb. 34c) De nieuwe doeken hebben een dubbele grondering bestaande uit een krijtlaag met zinkwit met daarop een laagje loodwit. De eigenlijke schildering is met verf van grof gewreven pigmenten uitgevoerd. Dezelfde grondering en verf is gebruikt voor het kleine, op een industrieel geweven doek uitgevoerd, lambrisingstuk tussen de deur en de raamwand dat dus toen eveneens moet zijn ingebracht. Deze eenvoudige decoratie is met zijn onhandig geplaatste schaduwen en lichten uitgevoerd zonder begrip van de lichtval in het vertrek. (afb. 3a)

Aanpassingen in 1972

In 1968-1972 volgde een grootscheepse restauratiecampagne van het Martenahuis onder leiding van Andries Baart jr., waarbij onder meer de gevels en het dak werden hersteld en de onder Westerhuis geplaatste bordestrap werd vervangen.¹²⁸ (afb. 1, 24) De gemeente Franekeradeel wilde het pand ook graag van buiten een meer middeleeuws voorkomen geven. Daartoe stelde zij voor de door Telting aangebrachte houten kozijnen met schuiframen in de voorgevel te vervangen door kopieën van de originele natuurstenen klooster- en kruisvensters.¹²⁹ Baart gaf er echter de voorkeur aan de

vroeg-negentiende-eeuwse vensters op de bel-etage te handhaven, omdat in de geschilderde kamer de natuurstenen kruisvensters ‘het beeld erg verstoren’. Hij vreesde dat het ‘echter wel het variant [zal] zijn waarin de opdrachtgeefster (Gemeente) zich zal vastbijten.’¹³⁰ Baarts vrees werd bewaarheid en deze variant werd uiteindelijk door de Rijksdienst goedgekeurd en uitgevoerd.¹³¹

Voor de beschilderde kamer betekende dit dat de door Telting kort na 1834 gemoderniseerde vensterwand, grote wijzigingen onderging. De kleinere stenen kruisvensters hebben een hogere borstwering, die niet aansluit op het formaat en de paneelverdeling van de vroeg-negentiende-eeuwse luiken en luikenkasten. Men besloot deze echter wel te behouden om het interieur niet nog verder te verstoren.¹³² Onder de ramen kwamen lage radiatoren met als ombouw een in de betimmering opgenomen bankje. De lambriseringspanelen die onder de empire schuifvensters zaten, bevestigde men boven de radiatorombouw om de hogere borstwering onder de kruisvensters op te vullen.

Met het oog op deze werkzaamheden werden, aldus Baart, ‘de schilderijen van wanden en plafond in de Raadzaal weggenomen om deze schoon te maken’.¹³³ Vermoedelijk verwijderde men alleen oppervlaktevuil en werden de doeken opnieuw voorzien van een vernis, aangezien het schoonmaken werd uitgevoerd voor het relatief lage bedrag

van 2.280 gulden.¹³⁴ Voor dit bedrag verving men ook nog het plafonddoek in de zuidwesthoek.¹³⁵

Poging tot herstel van de samenhang

In september 1972 werd ‘de raadzaal afgewerkt, zodat de schilder in deze ruimte kan beginnen’.¹³⁶ Kort daarna bezocht Kurvers het Martenahuis om een kleuradvies op te stellen voor de lambriseringsdoeken en de acht plafonddoeken.¹³⁷ Hij constateerde: ‘De doekbeschildering van de lambrising is, na haar ontstaan, eveneens gedeeltelijk overgeschilderd’, daarmee doelend op de grijze overschildering van het illusionistische randhout waarvan wij inmiddels weten dat deze in of kort na 1895 is aangebracht. Kurvers legde een kleine strook van het oorspronkelijke randhout vrij en stelde vast dat het ‘onbegonnen werk [zou] zijn alle doeken op deze manier vrij te leggen. Bovendien is het verschil niet zó enorm, dat het oorspronkelijke aspect ernstig wordt verminkt.’ Van de drie negentiende-eeuwse plafondstukken, die in 1957 samen met vijf nieuwe een bruingroene schildering hadden gekregen, legde Kurvers de onderliggende voorstelling gedeeltelijk vrij. Hij concludeerde dat de kwaliteit hiervan ‘bepaald zeer bescheiden [is] en gaat nauwelijks uit boven een gewone huisdecoratie in schabloonstechniek. Het grootste doek van deze drie is interessanter, maar behoort er ontegenzeggelijk bij: het heeft een beschildering in plantmotieven.’ Terecht constateerde Kurvers: ‘Het plafond is als één geheel gedacht’ ook al snijden ‘de nu witte balken [...] het wat onbarmhartig in stukken’.

Om in het verwarrende samenstel van een origineel plafondstuk en toevoegingen uit twee perio-

den weer ‘eenheid terug te krijgen, maar tegelijkertijd te laten zien, dat slechts het middendoek origineel is’, adviseerde Kurvers het laat-negentiende-eeuwse ‘doek met de plantmotieven’ helemaal vrij te leggen en de zeven andere te overschilderen om deze beter te laten aansluiten bij het achttiende-eeuwse middendoek. (afb. 33d) Daarbij moest men de breedte en kleur van de donkere rand op dit doek overnemen en het centrale veld invullen ‘in het lichtste beige, dat op het oorspronkelijke middendoek voorhanden is’. Kurvers hoopte dat het middendoek zo weer: ‘de ruimte krijgt, die het nodig heeft en de gehele indruk van het plafond niet verstoord wordt zoals nu het geval is door de toentertijds [in 1957] verkeerd gekozen kleur.’

Kurvers’ advies werd uitgevoerd en hij constateerde dat de ‘restauratie van plafond Raadszaal’ in zijn ‘gehele indruk redelijk’ was geslaagd.¹³⁸ Alleen het resultaat van het vrijgelegde plafonddoek was ‘teleurstellend’ omdat men dit na vrijlegging ‘geheel overschilderd!’ had.¹³⁹ Materiaaltechnisch onderzoek toont dat deze decoratie inderdaad sterk is bijgeschilderd. Ook heeft men toen het illusionistische randhout op de lambrisingdoeken nog van een tweede grijze overschildering voorzien. (afb. 9)

Tegenwoordig ziet de geschilderde kamer er vrijwel uit zoals deze onder Baart en Kurvers in 1972 tot stand is gekomen. Nadien vonden alleen kleine aanpassingen plaats: de betimmering werd nog enkele keren geschilderd, voor het laatst in 2006 toen het Martenahuis een museum werd.¹⁴⁰ Toen zijn ook de houten vloerdelen grijs geschilderd. Een groot verschil met de situatie in 1972 is echter de achteruitgang van de geschilderde

127 Getypt verslag van Huub Kurvers van zijn bezoek aan het Martenahuis op 11 oktober 1972: Amersfoort, Archief RCE, panddossier Martenahuis: ‘de drie doeken [...] zijn de oudste; de rest is mogelijk zeer recent, terwijl tijdens het aanbrengen van deze laatsten de eerder genoemde drie doeken eveneens zijn (over)geschilderd in hetzelfde bruin-groen met ‘n donkere bies in omber-bruin.’ Een van deze vijf doeken is in 1972 nog vervangen. Verweij, *Rapportage kleurverkenning*, 6-8, en Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 43, vermelden foutief dat vier doeken negentiende-eeuws zijn en vier twintigste-eeuws.

128 *Ibidem*, 17-18. A. Baarts restauratiedagboek van het Martenahuis geeft van 5 augustus 1968 tot en met 6 oktober 1972 een wekelijks overzicht van de werkzaamheden: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

129 Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 18.

130 Voorstel met vijf venstervarianten voor de bel-etage van het Martenahuis door A. Baart jr. aan R. Meischke, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 8 april 1971: Archief RCE, panddossier Martenahuis. Zie ook: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 18. Baart stelde dit document op, omdat de Rijksdienst zich nog nader wilde beraden op de vensterkeuze voor de bel-etage vanwege de grote gevolgen die de ingreep zou hebben op de geschilderde kamer.

131 Basis voor de reconstructie vormden enkele originele kruis- en kloostervensters in de zijgevels. De Rijksdienst stelde wel als voorwaarde dat de onder Westerhuis aangebrachte voordeurpartij behouden bleef. Brief van ir. R. Meischke aan A. Baart jr., d.d. 13 april 1971 (met stempel binnenkomende post op 18 juni 1971): Archief RCE, panddossier Martenahuis. Zie ook: Van der Hoeve, ‘Bouwhistorische opname’, 18.

132 *Ibidem*, 46. Zie voor de werkzaamheden restauratiedagboek A. Baart (1968-1972), 21 t/m 25 augustus 1972: Archief RCE, panddossier Martenahuis. Bij het huidige onderzoek bleek dat men in 1972 van de twee- en drieslagluiken slechts één luikdeel heeft behouden, dat in de luikenkasten werd vastgezet. Voor meer luikdelen was namelijk geen ruimte meer nadat men de muurdammen opnieuw had opgemetseld. Dit grove nieuwe metselwerk zit vrijwel meteen tegen het behouden luikdeel aan.

133 Restauratiedagboek A. Baart (1968-1972), 24 t/m 28 juli 1972: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

134 In de verfdwarsdoorsneden van de doeken zijn meerdere vernislagen zichtbaar.

135 Idem, *Tussentijds financieel overzicht*, 17 november 1972, blad 10: ‘Schoonmaken van schilderijen en het maken van een nieuwe plafondschildering in de Raadzaal 2.280 [gulden]’: Archief RCE, panddossier Martenahuis. Technisch onderzoek heeft aangetoond dat het plafonddoek in de zuidwesthoek alleen de in 1972 aangebrachte schildering heeft. Het doek heeft een dubbele preparatielaag bestaande uit een krijtlaag met wat zinkwit en titaanwit met daarop een wittige laag gemengd uit krijt, lithopoonwit, weinig loodwit en bariet.

136 Restauratiedagboek A. Baart (1968-1972), 18 t/m 22 september 1972: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

137 Handgeschreven verslag Kurvers ‘2e helft 1972’: Archief RCE, Werkcollectie nr. 442735; Getypt verslag Kurvers, 11 oktober 1972: Archief RCE, panddossier Martenahuis.

138 De kosten hiervoor bedroegen 2000 gulden: A. Baart, *Tussentijds financieel overzicht*, 17 november 1972, blad 6: ‘Herstel schildering in Raadzaal 2.000 –.’, Archief RCE, panddossier Martenahuis.

139 Handgeschreven verslag Kurvers, 8 maart 1973: Archief RCE, Werkcollectie nr. 442735.

140 De kleur was steeds wittig blijkens dwarsdoorsneden. Wel kregen de profiellijsten van de plafondcassetten vrij recent nog

behangsels en plafondstukken. De washarsbedekte schilderijen zijn zwaar en stijf en vertonen vervormingen. Talloze oude retouches zijn verkleurd en steken af als donkere of juist wittige vlekken.¹⁴¹ De vernis is sterk vergeeld en zo glanzend dat de voorstellingen niet goed leesbaar zijn. Ook heeft de verflaag op de doeken naast de ramen een wittige waas (vermoedelijk door het opgebroken verfoppervlak) waardoor details slecht zichtbaar zijn.¹⁴² Het grootste probleem is echter de hechting van de verflagen. Op verschillende plekken staat de verf als schollen op of is er reeds afgevallen. Een behandeling is daarmee uitermate urgent.

Conclusie: eenheid in een samengesteld ensemble

Door een reeks aanpassingen is de onder Suffridus Westerhuis gecreëerde geschilderde kamer veranderd in een complex samenstel van elementen uit verschillende perioden: zes landschapsbehangsels, acht lambriseringsstukken, een centraal plafondstuk en een bovendeurstuk van in of kort na 1701. Deze zijn gevat in een strakke betimmering uit dezelfde tijd die evenwel is voorzien van een moderne witte schildering. Ook zien we een gestuukte empire schouwboezem, luikenkasten en luikdelen van kort na 1834, samen met twee negentiende-eeuwse penantspiegels, een neo-rococo mantel en één plafondvoorstelling daterend uit of kort na 1895, één lambriseringsdoek uit 1957, zeven plafonddoeken (twee uit 1895 of kort erna, vier uit 1957 en één uit 1972) met een kleurstelling uit 1972 en in dat jaar ingebrachte gereconstrueerde middeleeuwse stenen kruisvensters en verwarmingsbankjes.

De kamer maakt hierdoor een verwarrende indruk. Men ziet fraaie decoraties maar samenhang ontbreekt. Dit is te betreuren, omdat juist die samenhang de essentie vormt van het concept van

het vertrek zoals dat onder Westerhuis tot stand kwam. Deze ambitieuze en schatrijke bestuurder plaatste zich met de aankoop van de oude Martena-stins in lijn met de voornaamste inwoners uit het Franeker verleden. Tegelijk positioneerde hij zich als eigentijds gezagsdrager door zijn woning te verbouwen volgens de modernste architectuur- en interieurinzichten. In de ontvangstkamer aan de straatzijde werd de vlakke houten architectuur gedecoreerd met een levendige bruine trompe l'oeil schildering die samen met de schilderijdoeken een alomvattend decor vormde. Zo waande men zich in een volgens de antieke orden gebouwd en gedecoreerd paviljoen dat rondom zicht bood op arcadische landschappen en een koepel met uitbundige boeketten op een zwartstenen rand.

Met deze ontvangstzaal imiteerde Westerhuis de door Daniel Marot ontworpen vertrekken in de paleizen van Willem III en de kastelen en buitenplaatsen van diens directe kring. Ook koos hij voor de uitvoering onder anderen de schilder Jan van Bunnik, die decoraties voor de paleizen en lusthoven van de stadhouder-koning en zijn intimi vervaardigde. Het vertrek zal spoedig na augustus 1701 tot stand zijn gekomen, nadat de jonge Friese stadhouder Johan Willem Friso was vertrokken uit het Martenahuis dat hij tijdens zijn studie aan de Franeker universiteit had bewoond. Door aansluiting te zoeken bij de belangrijkste bestuurders van de Republiek profileerde Westerhuis zich als gezagsdrager van het hoogste niveau. Daarbij paste ook dat hij, wanneer hij was 'afgeslooft door Staatszorg', zich in zijn antieke paviljoen kon laven aan de zonnige landschappen en zo zijn geest weer kon opladen. Architectuur, schilderijen en opdrachtgever blijken onlosmakelijk met elkaar verbonden in de Franeker kamer.

In de daaropvolgende eeuwen hebben bewoners en gebruikers hun stempel gedrukt op het ver-

trek. Hun keuzes zijn voor ons niet altijd navoelbaar; denk aan het vervangen van acht plafonddoeken in de late negentiende eeuw. Maar al bleven de overige doeken behouden, door aanpassing van de omringende architectuur en door veroudering van de doeken zelf ging ook hier de samenhang verloren. Dat proces ging stap voor stap. Het echtpaar Telting creëerde naar de toenmalige mode een licht interieur met een empire schouwpartij en grotere vensters. Een egale schilderbeurt van het houtwerk met glanzende grijzige verf bedekte Westerhuis' bruine trompe-l'oeil schildering. Samen met de aanpassing aan de vensterwand verminderde dit de werking van de landschapsbehangsels en het centrale plafonddoek als vensters naar buiten. Maar door de kleur van het houtwerk af te stemmen op het illusionistische randhout van de lambriseringsdoeken bleef de suggestie van een paviljoen nog wel enigszins intact.

Deze illusie ging verloren met het wit schilderen van het houtwerk en de verwijdering van acht originele decoratieve plafonddoeken in de late negentiende eeuw. Wel probeerde men een nieuwe samenhang tussen schilderijen en architectuur te bewerkstelligen door het illusionistische randhout op de lambriseringsdoeken koelgrijs te schilderen en rondom het centrale plafondstuk doeken te plaatsen met sterk vereenvoudigde versies van de originele stukken. Met het aanbrengen van de neo-rococo schouwmantel in of kort vóór 1895, de vlakke overschildering van de acht laat-negentiende-eeuwse plafonddoeken in 1957 en de gereconstrueerde middeleeuwse kruisvensters en de verwarmingsbankjes in 1972 werden steeds meer 'verwarrende' elementen geïntroduceerd.

In 1972 signaleerde Huub Kurvers reeds de spanning tussen het samengestelde karakter van de kamer en het feit dat deze oorspronkelijk als één concept was uitgedacht. Hij trachtte bij het plafond die verloren eenheid te herstellen maar zijn ingrepen maakten de kamer niet minder verwarrend. Zijn poging toont hoe complex de omgang is met een historisch gelaagd, samengesteld interieur. Bij restauraties van interieurensembles streeft men er vaak naar één vroege fase terug te brengen, bij voorkeur de meest oorspronkelijke. Maar bij het Martenahuis is dit niet mogelijk zonder verlies van

waardevolle latere elementen. Bovendien zijn de onder Westerhuis en onder het echtpaar Telting tot stand gebrachte fasen beide incompleet. Bij de restauratie en presentatie van het vertrek moet daarom gezocht worden naar een balans tussen de elementen uit de verschillende perioden. Voorop staat dat de achttiende-eeuwse doeken dringend gerestaureerd moeten worden, maar hoe om te gaan met de rest van het vertrek? Het door Westerhuis gecreëerde ensemble neemt in het Nederlandse cultuurbezit een bijzondere plaats in. Er zijn uit de zeventiende en achttiende eeuw slechts zeven vertrekken overgeleverd waarbij behangsels samen met een of meer plafondstukken behouden zijn. Het vertrek is bovendien een van de vroegste voorbeelden in een burgerwoning dat op Marots ontwerpen is geïnspireerd. De illusie van een paviljoen vormt de essentie van dit ontwerp en juist dit aspect wordt nu niet meer ervaren. Hoe kunnen we recht doen aan de grondslag van Westerhuis' ontwerp en latere waardevolle aanpassingen respecteren? Is het nodig om de bij de doeken horende trompe-l'oeil architectuurschildering te reconstrueren? (afb. 8c) En hoe om te gaan met de twintigste-eeuwse plafondstukken? De uiteindelijke keuze zal afhangen van de esthetische en historische waarde die men deze elementen toekent.

Wat de keuze ook zal zijn, voor het begrip en de beleving van de kamer is kennis van de geschiedenis ervan cruciaal. Het verhaal van de oorsprong en transformaties van het vertrek en hoe dit samenhangt met zijn bewoners en gebruikers, maakt het vertrek weer begrijpelijk. Dan blijkt achter dit schijnbaar onsamenhangende interieur niet alleen een van de bijzonderste illusionistische ensembles in Nederland schuil te gaan, maar ook een uiterst intrigerende geschiedenis.

een gele accentkleur.

¹⁴¹ De wit uitgeslagen retouches zijn kenmerkend voor het werk van restaurator Nico van Bohemen. Aangenomen wordt dat de uitslag het gevolg is van het gebruik van zinkwit, zie: Van Duijn, 'Goltzius', 62-65.

¹⁴² Een dergelijk schadepatroon kan het gevolg zijn van een opgebroken verfoppervlak, waarbij bindmiddel en pigment geen coherent geheel meer vormen. In dit geval lijkt dit degradatieproces te zijn ontstaan door het zonlicht dat direct op de doeken valt. Zie over dit fenomeen: J. Hill Stoner en R. Rushfield (ed.), *Conservation of easel paintings* (Oxon en New York 2012), 234-236.

De guillotine in Leeuwarden en Groningen in de Franse tijd, 1810-1813

HENK BOELS

In 1812 en 1813 vonden er onder grote belangstelling in Leeuwarden en Groningen drie terechtstellingen plaats waarbij gebruik werd gemaakt van een guillotine. In chronologische volgorde ging het om de volgende personen: 1. de 28-jarige huisvrouw Roelfje Teeuwes uit Gasselternijveen; 2. de 26-jarige schoenmakersknecht Berend van der Veen uit Hardenberg, en 3. de 33-jarige landbouwer Jan Halbes de Jonge uit Kortehemmen. De slachtoffers waren veroordeeld tot deze straf door een Hof van Assisen waarbij een uit twaalf personen bestaande jury had verklaard dat de beklaagden zich schuldig hadden gemaakt aan moord en/of diefstal. Zowel de guillotine als een Hof van Assisen en een jury waren in het toenmalige Nederland een nieuw verschijnsel. Dat er in die jaren toch sprake van was, was een gevolg van de Inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk in 1810 en de invoering van de Franse wetgeving.

De Inlijving is niet plotseling uit de lucht komen vallen.¹ Zij was het resultaat van een jarenlange politieke strijd over het al dan zelfstandig zijn van Nederland. In de tweede helft van de achttiende eeuw heerste er in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden een grote politieke verdeeldheid; patriotten en Oranjegezinden stonden fel tegenover elkaar. De patriotten behaalden uiteindelijk met behulp van Franse troepen in 1795 de overwinning, waarna de Bataafse Republiek werd uitgeroepen. Dit was het begin van de zogeheten Bataafs-Franse tijd, 1795-1813. Officieel was de Bataafse Republiek een zelfstandige staat. Maar door de Franse eisen kwam de zelfstandigheid steeds meer onder druk te staan en via het Konink-

rijk Holland, 1806-1810, liep het uit op de Inlijving bij Frankrijk onder leiding van keizer Napoleon Bonaparte, de eigenlijke Franse tijd, 1810-1813.

Doel van dit artikel is na te gaan hoe de drie genoemde zaken, guillotine (afb. 1), Hof van Assisen en jury, tot stand zijn gekomen en hebben gefunctioneerd. Daarbij komen aan de orde: de

1. De auteur voor de guillotine tijdens de tentoonstelling 'De erfenis van Napoleon' in het Veenkoloniaal Museum Veendam, 2013. Foto: Harry Perton

¹ Een overzicht o.a. bij Frans Grijzenhout e.a. (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) en Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989).

2. Johan Gijsbert Verstolk van Soelen, prefect departement Friesland, 1811-1813. Historisch Centrum Leeuwarden

Franse strafrechtwetgeving, de rechterlijke organisatie, waaronder het optreden van een jury, de uitvoering van de vonnissen en de aanschaf van de middelen om de vonnissen uit te voeren. Al doende wordt een beeld gegeven van de werkwijze van de Franse overheidsadministratie; een werkwijze die nogal verschilde van die waaraan men in het toenmalige Nederland was gewend.

Het algemeen bestuur

Tijdens de Inlijving bij Frankrijk vormden de Hollandse departementen een gouvernement-generaal

onder leiding van gouverneur-generaal Charles François Lebrun, *architrésorier de l'Empire, duc de Plaisance* [= Piacenza, Italië].² Dit was een tijdelijk bestuur, bedoeld om het voormalige Koninkrijk Holland in te voegen in het grotere geheel van het keizerrijk en om de invoering van de Franse wetgeving soepel te doen verlopen. Lebrun genoot daarbij de steun van twee intendanten, Isaac Johan Alexander Gogel voor financiën (*intendant de Finances*)³ en François Baptiste d'Alphonse, *baron de l'Empire*, voor binnenlandse zaken (*intendant de l'intérieur*).⁴

Elk Frans departement was verdeeld in arrondissementen, kantons en gemeenten. Aan het hoofd van het departement stond de prefect (*préfet*), aan dat van een arrondissement een onderprefect (*souspréfet*) en aan de gemeente een maire. Daarnaast kende ieder niveau een raad, maar deze raden bezaten weinig bevoegdheden. In het keizerrijk lag het zwaartepunt onmiskenbaar bij de uitvoerende macht. De voormalige provincie Friesland vormde het departement *de la Frise* (Friesland) met als hoofdplaats Leeuwarden. De voormalige provincies Groningen en Drenthe vormden samen het departement *Ems Occidental* (Westereems), met de stad Groningen als hoofdplaats.

In Friesland trad als prefect op de 35-jarige uit een Rotterdams regentengeslacht afkomstige Johan Gijsbert Verstolk van Soelen, vanaf 1811 *baron de l'Empire*.⁵ (afb. 2) Hij vervulde vanaf 1802 plaatselijke en gewestelijke bestuurlijke functies in Holland en Amstelland; in 1810 werd hij landdrost van Gelderland en van daar plaatste Napoleon hem per 1 januari 1811 over naar Friesland als prefect. Hij was derhalve onbekend in het Friese en omgekeerd gold dat ook voor de Friezen.

Zijn collega in Westereems, de 64-jarige Hendrik Ludolph Wichers,⁶ vanaf september 1811 *baron de l'Empire*, was daarentegen geheel vergroeid met het Groningse. Wichers was afkomstig uit

het stad-Groninger regentenpatriciaat; vóór 1795 Oranjegezind, vertegenwoordiger van stadhouder Willem V in de stad Groningen (de zogenaamde luitenant-stadhouder) en verder ook werkzaam op provinciaal en landelijk niveau; in 1795 verdreven uit de ambten, maar vanaf 1802 weer werkzaam in overheidsdienst als lid van de raad van Financiën en de Staatsraad in Den Haag en sinds 1807 in Groningen als landdrost van het gelijknamige departement. Per 1 januari 1811 was hij door Napoleon benoemd tot prefect van het departement Westereems.

De rechterlijke organisatie

De Hollandse departementen vielen onder het Keizerlijk Gerechtshof (*Cour impériale*) van Den Haag. Aan het hoofd van het Openbaar Ministerie stond een procureur-generaal (*procureur-général*). Deze had tot taak leiding te geven aan het vervolgingsbeleid in de Hollandse departementen. Alle justitieonele ambtenaren stonden onder zijn gezag. Aanvankelijk trad als zodanig op de uit de Zuidelijke Nederlanden (Brugge) afkomstige Joseph François Beyts,⁷ *baron de l'Empire*, later vanaf januari 1812 de Fransman Claude Joseph François Catherine Jacquinot-Pampelune.⁸

Daarnaast waren er rechtbanken van eerste aanleg (*tribunal de première instance*) in ieder arrondissement, vredegerechten (*justice de paix*) in ieder kanton en nog enkele andere kleinere rechtbanken. Verder functioneerde in ieder departement een Hof van Assisen (*Cour d'Assises*). Dit was een niet-permanent college, dat slechts vier keer per jaar bijeenkwam. Het Hof was in wezen een commissie van het Keizerlijk Gerechtshof van Den Haag en stond dan ook onder leiding van een raadsheer van dit Hof (steeds een ander), aangevuld met leden van de rechtbank van eerste aan-

leg uit de hoofdplaats van het departement. Bijzonder was dat alleen bij dit Hof van Assisen een jury optrad van twaalf personen, te benoemen uit de notabelen van het departement. Het openbaar ministerie werd vertegenwoordigd door de plaatsvervanger van de Haagse procureur-generaal, de procureur-crimineel (*procureur-criminel*). In elk departement was een dergelijke functionaris permanent werkzaam. Deze procureur-crimineel moest op zijn beurt leiding geven aan de gehele juridische gang van zaken in het departement en elk kwartaal diende hij de procureur-generaal rapport uit te brengen.

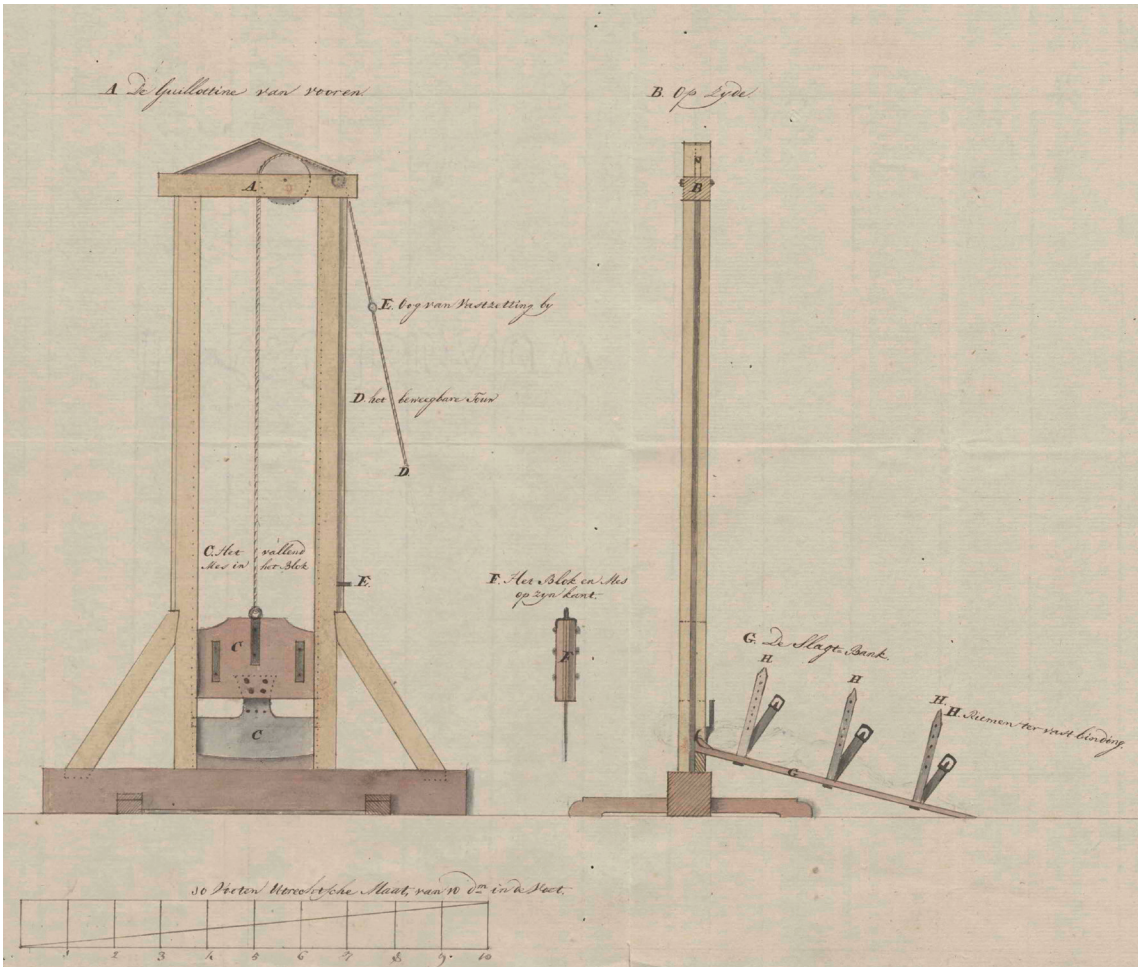
Als zodanig was vanaf 1 maart 1811 in Friesland werkzaam de 34-jarige Pieter Wierdsma.⁹ Deze was vanaf 1796 advocaat en vanaf juli 1806 procureur-generaal van het Departementaal Gerechtshof Friesland. Zijn collega in Westereems was de 53-jarige Albert Willem Hoeth.¹⁰ Deze jurist van oorspronkelijke patriotse huize kon bogen op een aanzienlijke en vooral rechterlijke staat van dienst op regionaal en landelijk niveau: rechter van Bellingwolde, procureur-generaal van het Hof van Justitie Stad en Lande [= Groningen], lid van het Uitvoerend Bewind en lid van het Nationaal Gerechtshof in Den Haag, en procureur-generaal van het Departementaal Gerechtshof Groningen. Beide procureurs-crimineel waren zodoende ervaren genoeg om het vervolgingsbeleid in de twee departementen handen en voeten te geven.

De rechterlijke macht sprak recht volgens de Franse wetgeving. Voor de strafrechtwetgeving waren dat het Wetboek van Strafrecht (*Code Pénal*) en het Wetboek van Strafvordering (*Code d'Instruction Criminelle*).¹¹ De op Franse leest geschoeide rechterlijke instellingen traden in de Hollandse departementen per 1 maart 1811 in functie en per die datum was ook de Franse wetgeving van kracht. Bij

2 Lebrun (1739-1824), zie: Jean Tulard (ed.), *Dictionnaire Napoléon* (2 dl.; nouvelle édition, revue et augmentée; Parijs 1999) II, 165-166.
3 Gogel (1765-1821), zie: Jan Postma, *Alexander Gogel, 1765-1821. Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017).
4 D'Alphonse (1756-1821), zie: Tulard, *Dictionnaire Napoléon* I, 78.
5 Verstolk van Soelen (1776-1845), zie: M.W. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken, 1813-1900* (Den Haag 1974), 34-38.
6 Wichers (1747-1840), zie: P. Brood, A.H. Huussen jr. en J. van der Kooi, *Nieuwe Groninger Encyclopedie* III, (Groningen 1999)

994 en P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* III (Leiden 1914), 1417.
7 Voor alle hierna te noemen rechterlijke functionarissen, zie: www.members.home.nl/m.v.boven/ (de rechterlijke macht in 1811). Beyts (1763-1832), zie: Tulard, *Dictionnaire Napoléon* I, 221; voor zijn benoeming in Den Haag was hij procureur-generaal van het Keizerlijk Gerechtshof van Brussel.
8 Jacquinot-Pampelune (1771-1835); voor zijn benoeming in Den Haag was hij advocaat-generaal bij het Keizerlijk Gerechtshof van Dijon.
9 Wierdsma (1776-1846).
10 Hoeth (1758-1827).
11 *Code Pénal – Wetboek van het strafrecht* (ed. J. Allart en S.F. Immerseel; Amsterdam en Rotterdam 1811) en *Code d'Instruction criminelle – Wetboek van strafvordering* (ed. Willem Bilderdijk; Amsterdam 1811).

3. Guillotine voor gebruik in Groningen, 1812. Groninger Archieven, Archieven Gewestelijke Besturen, inv.nr. 997 nr. 55

alle rechtbanken was het toegestaan de Nederlandse taal te gebruiken.¹²

De guillotine en toebehoren

De Franse wet verordonneerde dat in ieder departement een guillotine moest zijn. Een en ander was geregeld in een decreet van Napoleon van 18 juni 1811,¹³ en nader uitgewerkt in een reglement van de minister van justitie, Claude Ambroise Regnier,

duc de Massa,¹⁴ van 3 oktober 1811.¹⁵ Dit decreet bepaalde op uitputtende wijze wat onder justitionele kosten moest worden verstaan en op welke wijze deze konden worden betaald en verantwoord. Van alle ingediende rekeningen, tabellen, overzichten en dergelijke moest een exemplaar in het archief van de prefect aanwezig blijven. Hieraan is echter lang niet altijd de hand gehouden.

Het ministeriële reglement schreef voor een groot schavot (*grand échafaud*) met daarop een guillotine (*machine à décapiter*) en een kist met lood bekleed (voor het opvangen van hoofd en bloed; *reservoir doublé en plomb*). Volgden regelingen voor onderhoud, opbouw en afbreken schavot, vervoer veroordeelden naar schavot en later naar begraafplaats (in een rieten mand met leer bekleed), de gereedschappen en hulpmiddelen voor de scherprechter, et cetera. De uitvoering van dit alles was een taak voor de prefect op basis van een op te stellen begroting, gevolgd door een openbare aanbesteding. De begroting mocht zeker niet worden overschreden. Bij afwezigheid van inschrijvers was het de prefect toegestaan het werk te laten maken voor het begrotingsbedrag, in goed overleg of door vordering, na overleg met de procureur-crimineel. Verder diende de prefect jaarlijks een contract te sluiten met een aannemer voor onderhoud, reparatie, plaatsen en afbreken van schavot en guillotine, en met de scherprechter voor het aanschaffen van diens hulpmiddelen. Alle regelingen moesten vooraf aan de minister van justitie in Parijs ter goedkeuring worden voorgelegd. Ieder departement kende een scherprechter (*exécuteur des hautes oeuvres*) voor het uitvoeren van de door het Hof van Assisen uitgesproken vonnissen; in Leeuwarden was dat Willem Ras en in Groningen Adamus Dominicus Fuchten.

Op grond hiervan ontwikkelde zich een uitgebreide, bij tijden hilarische correspondentie tussen de prefecten en procureurs-crimineel in Leeuwarden en Groningen, de intendanten van binnenlandse zaken en financiën in Amsterdam en de ministers van binnenlandse zaken en justitie in Parijs. De voornaamste reden daarvoor was het eerder genoemde decreet van Napoleon met een veel grotere rol voor de minister van justitie ten koste van zijn collega van binnenlandse zaken, waardoor in gang gezette procedures werden doorkruist.

De Franse manier van werken met aanbestedingen voor dit soort werkzaamheden ging als volgt: opstellen van een zeer gespecificeerde begroting (zoveel hout van die en die soort, lengte, dikte, zoveel spijkers en andere spullen, uren werkloon + 5% toezicht + 10% winststopslag); opsturen naar minister, al dan niet via de intendant; na goedkeuring openbare aanbesteding met proces-verbaal; weer naar minister ter goedkeuring; uitvoering ter plaats; verzoek naar minister om te betalen; betaling, als er al geld was. Het was ten strengste verboden om zonder toestemming werkzaamheden uit te voeren; prefect Wichers moest dat tot zijn schande meermalen ervaren. Strengere reprimandes waren zijn deel.

Het belangrijkste en tegelijk ook het onbekendste werk was de constructie van de guillotine: hoe maak je zo'n ding? Prefect Wichers kreeg er als eerste mee te maken na een waarschuwing van procureur-crimineel Hoeth dat er bij de eerstkomende zitting van het Hof van Assisen in de herfst van 1811 wel eens een doodvonnis kon vallen.¹⁶ Via intendant d'Alphonse, collegaprefect van Zuidzee en onderprefect van Utrecht wist Wichers het uiteindelijk voor elkaar te krijgen dat de meester-stadstimmerman van Utrecht, Johannes van Embden, bereid was Westereems een guillotine te leveren voor de somma van 816,06 franc (inclusief vervoer naar Groningen).¹⁷ (afb. 3) Het strafwerktuig arriveerde medio maart in de stad, werd met behulp van de meegekomen knecht in de tuin achter het gebouw van het Hof van Assisen in de Oude Boteringestraat op het aldaar geplaatste schavot in elkaar gezet en met succes beproefd.¹⁸ Na afloop is het schavot op de gewone plaats opgeborgen in het gerechtsgebouw, de guillotine op de zolder en is het mes in bewaring gegeven aan scherprechter Fuchten in zijn huis.¹⁹ Van Embden had nog enige verbeteringen aangebracht aan het mes 'welke de

12 Keizerlijk decreet, 18 oktober 1810, art. 21 (*Bulletin des lois*, nr. 322).
13 *Ibidem*, 18 juni 1811 (nr. 377).
14 Regnier (1746-1814), zie: Tulard, *Dictionnaire Napoléon II*, 633.
15 Reglement van 3 oktober 1811, bij Ch.L. Lefèvre, *Tarif raisonné des frais de justice criminelle, correctionnelle et de police* (Brussel 1838).

16 Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (GrA) , toegangsnr. 142, Archief procureur-crimineel Hof van Assisen, departement Westereems, inv.nr. 18, fol. 153, proc.crim. aan prefect, 27 september 1811.
17 GrA, toegangsnr. 3, Archieven-Gewestelijke besturen in Groningen, 1798-1814 (1815), inv.nr. 1094, exh. 31 januari 1812 r. 862; onderprefect Utrecht aan prefect, 27 januari 1812; Van Embden (1767-1846), zie: Th.H. von der Dunk, 'Een nieuwe stadsbouwmeester voor Utrecht in 1838. De opvolging van Johannes van Embden (1767-1846) door Johannes van Maurik (1812-1893)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2006), 175-206.
18 GrA, Archieven-Gewestelijke besturen, inv.nr. 1153, exh. 17 maart 1812 nr. 211.
19 *Ibidem*, inv.nr. 1100, exh. 16 april 1812 nr. 3316; opzichter Grashuis aan prefect, 16 april 1812.

executie gemaklijker maaken en den lijder minder smert aanbrengen²⁰ (sic!).

De succesvolle aanschaf van de guillotine in Groningen was de aanleiding voor de Friese prefect Verstolk van Soelen om bij collega Wichers te informeren hoe deze aan het werktuig was gekomen. Na verkregen informatie liet Verstolk van Soelen bij dezelfde Van Embden in Utrecht een guillotine voor zijn departement maken, ook voor 816,06 franc.²¹

In onderstaande tabel zijn gemakshalve de uitkomsten van de onderhandelingen over de andere items bijeengezet:

	Groningen	Leeuwarden ²²
aanpassing schavot (voor plaatsing guillotine)	441,39 franc ²³	413,50 franc
kist met lood bekleed	164,22 franc ²⁴	260,00 franc
contract onderhoud, vervoer etc.	600,00 franc ²⁵	400,00 franc
contract scherprechter	280,00 franc ²⁶	242,80 franc

Deze onderhandelingen werden echter in november 1812 onderbroken door een Parijse bezuinigingsactie. De justitionele kosten rezen de pan uit en werden te bezwaarlijk voor de keizerlijke schatkist geacht. Minister Regnier wilde voortaan per 1 januari 1813 voor eenmalige zaken een gemiddeld bedrag per executie vergoeden. De prefecten moesten ‘*sans aucun délai*’ voorstellen indienen en daarbij de grootst mogelijk bezuinigingen nastreven.²⁷

Dit bracht voor onze departementen de volgende veranderingen met zich mee, voor Friesland per 1 januari en voor Westereems per 1 april 1813.

	Groningen ²⁸	Leeuwarden ²⁹
vervoer grootschavot	10,00 franc	12,00 franc
plaatsen grootschavot met guillotine	20,00 franc	20,00 franc
vervoer veroordeelde naar schavot/begraafplaats	6,00 franc	6,00 franc
hulpmiddelen scherprechter (zemelen, zand, zaagsel, stro, smeer, banden, bezem)	3,30 franc	3,75 franc

Prefect Verstolk besloot dat de Leeuwarder timmerlieden bij toerbeurt het schavot mochten oprichten.³⁰

Proces en terechtstelling

De *Code Pénal* kende een strenge en dwingende opzet en hij was intimiderend van aard.³¹ Het doel was bescherming van het staatsbelang, eliminatie van onverbeterlijken en afschrikking van anderen. De *Code* bevatte daarom ook voor die tijd zeer strenge strafbepalingen: royaal werd gestrooid met doodstraffen, brandmerken, (tijdelijke of levenslange) dwangarbeid en tuchthuisstraffen. Kenmerkend was het systeem van stevige minimumstrafen waardoor de bewegingsvrijheid voor de rechter klein was. Werd iemand schuldig bevonden aan de ene of andere misdaad dan moest de voorgeschreven straf worden opgelegd, zonder aanzien des

persoons en zonder rekening te mogen houden met verzachtende omstandigheden. Bijvoorbeeld: was iemand schuldig bevonden aan een kapitaal delict, dan moest de doodstraf worden opgelegd, uit te voeren door middel van de guillotine.

Dit toestel heeft een afschrikwekkend imago door alle publicaties over terechtstellingen tijdens de Franse revolutie.³² Toch was het apparaat bedoeld om doodvonnissen op een snelle en humane wijze uit te voeren in lijn met de Verlichtingsidealen en niet meer met de methoden van het Ancien Régime, zoals hangen, vierendelen of wurgen. ‘De menswaardigheid gebiedt dat zulks zo effectief en pijnloos mogelijk geschiedt’, aldus een Frans decreet uit 1792.³³ Conform de ideeën van onder meer dokter Guillotin³⁴ is na allerlei proefnemingen de moderne guillotine in Frankrijk ontwikkeld en voor het eerst in april 1792 in Parijs in het openbaar gebruikt. En zo is deze wijze van terechtstelling in de Franse strafrechtwetgeving terechtgekomen en dus ook vanaf 1811 van toepassing verklaard in de Hollandse departementen.

Ook waren de voorschriften over de procesorde (in de *Code d’Instruction*) zeer dwingend. Uitputtend was vastgelegd langs welke lijnen het proces moest worden gevoerd, met ook hier talrijke sanctiemaatregelen bij overtreding of niet nakoming. Zo werd getracht het ambtelijk apparaat eveneens strak in de hand te houden.

De *Code Pénal* kende een driedeling in strafbare feiten: a. overtredingen (*contraventions*); b. wanbedrijven (*délits*) en c. misdaden (*crimes*). Misdaden vielen in de zwaarste categorie en moesten door de Hoven van Assisen worden berecht. Daarbij was de gang van zaken als volgt.³⁵ Na de ontdekking van een misdrijf was het opsporen van de dader een zaak voor de lokale autoriteiten.

Was de dader eenmaal gearresteerd dan begon het vooronderzoek door de rechter van instructie van de rechtbank van eerste aanleg van het arrondissement. Dit betrof het verhoren van verdachte, getuigen en deskundigen. Op basis van het zo gevormde dossier kon de raadskamer van de rechtbank van eerste aanleg de aard van het misdrijf beoordelen. Als daar aanleiding toe was ging het dossier naar het Keizerlijk Gerechtshof in Den Haag voor onderzoek door een afdeling van dit Hof, de Kamer van Beschuldiging. Deze Kamer had tot taak om na te gaan of al dan niet tot vervolging moest worden overgegaan. Zo niet, dan werd de verdachte in vrijheid gesteld. Zo ja, dan moest de verdachte voor het eerstkomende Hof van Assisen van het departement waar het misdrijf was gepleegd verschijnen. Dit deel van de procedure werd geheel schriftelijk afgedaan, louter op basis van het dossier en zonder het horen van de verdachte of getuigen. De verdachte behoefde dus niet naar Den Haag te komen.

In de akte van beschuldiging stonden de aard van het delict en de omstandigheden vermeld. De akte moest eindigen met de woorden: ‘Dienvolgende wordt N. beschuldigd te hebben zulk of zulk eenen doodslag, diefstal of andere misdaad of zulke of zulke omstandigheden.’ (art. 241 *Code d’Instruction*). Volgens een eigentijdse bronnenuitgave van de *Codes* met toelichtingen vereiste de formulering van de slotzin de uiterste zorg en was zij onmisbaar omdat hieruit de aan de jury voorgelegde vraagstelling voortvloeide of de beschuldigde al dan niet schuldig was.³⁶

Zoals gezegd, was er bij het Hof van Assisen sprake van een jury.³⁷ Maar lang niet iedereen mocht deel uitmaken van een jury. Rekrutering was strikt beperkt tot de kring van de in het departement wonende *notabelen*, als de hoogstaan-

²⁰ *Ibidem*, inv.nr. 1097, exh. 2 maart 1812 nr. 1849; Van Embden aan prefect, 26 februari 1812.
²¹ Tresoar (Leeuwarden), toegangsnr. 8, Archieven van de Gewestelijke Besturen in Friesland, 1796-1812 (Archieven BRF). (onderdeel prefectuur Friesland, 1811-1813), inv.nr. 4309.
²² *Ibidem*, Archieven BRF, inv.nr. 4309.
²³ GRA, Archieven-Gewestelijke besturen, inv.nr. 1111, exh. nr. 8999; minister justitie aan prefect, 29 september 1812 nr. 2005 en inv.nr. 951 besluit prefect, 5 oktober 284.
²⁴ *Ibidem*, inv.nr. 1106, exh. 18 juli 1812 nr. 6395; minister justitie aan prefect, 11 juli 1812 nr. 1000L.
²⁵ *Ibidem*, inv.nr. 1104, exh. 20 juni 1812 nr. 5407; minister justitie aan prefect, 13 juni 1812 nr. 1000L.
²⁶ *Ibidem*.
²⁷ *Ibidem*, inv.nr. 1114, exh. 30 november 1812 nr. 10851; minister justitie aan prefect Westereems, 24 november 1812 nr. 2314L en Tresoar, Archief BFR, inv.nr. 3576, exh. nr. 1544. Minister justitie aan prefect, 3 december 1812.
²⁸ *Ibidem*, inv.nr. 1121, exh. 11 maart 1813 nr. 2216; minister justitie aan prefect, 4 maart 1813 nr. 2117.
²⁹ Tresoar, Archieven BRF, inv.nr. 3579, exh. nr. 400, minister justitie aan prefect, 11 februari 1813.
³⁰ *Ibidem*, inv.nr. 3560, decisie prefect, 5 maart 1813 nr. 399A.
³¹ Het volgende op basis van S. van Ruller, ‘Franse strafwetgeving in Nederland’, in: R. Pieterman e.a. (red.), *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw* (Arnhem 1994), 53-76; S. van Ruller en S. Faber, *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813. Ontwikkelingen in wetgeving, beleid en praktijk* (Amsterdam 1995); hierin tal van verwijzingen naar de Franse literatuur.

³² Het volgende op basis van Jacques Delarue, *Le métier de bourreau. Du Moyen-Age à aujourd’hui* (Parijs 1979) en Daniël Arasse, *De machine van de revolutie. Een geschiedenis van de guillotine* (Nijmegen 1989).
³³ H.A. Kamphuis, *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften, 1 oktober 1795-19 maart 1797* (Maastricht 1995), 204.
³⁴ Joseph Ignace Guillotin (1738-1814), zie: Tulard, *Dictionnaire Napoléon I*, 929.
³⁵ Het volgende op basis van de *Code d’Instruction*.
³⁶ M. Bourguignon, *Manuel d’Instruction criminelle, contenant le Code d’Instruction etc.* (2 dln; Parijs 1810), I, 250-253 (toelichting art. 241).
³⁷ Het volgende op basis van Geert Bossers, “Welk eene natie, die de jurij gehad heeft, en ze weder afschaft.” *De jury in de Nederlandse rechtspraak, 1811-1813* (Delft 1987), *Code d’Instruction* en C.J.H. Jansen, ‘Het corps doorbroken. Over deelname van leken aan de rechtspraak’, in: Maarten W. van Boven en Paul Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters* (Hilversum 2011).

geslagenen in de belastingen, doctores, notarissen, hogere ambtenaren, bankiers, grote kooplieden en dergelijke van dertig jaar en ouder. De prefect moest voor elke zittingsperiode een groslijst met zestig namen opmaken en naar de raadsheer zenden die het Hof ging voorzitten. Deze reduceerde de lijst naar eigen goeddunken tot 36 namen. Zij werden door de prefect opgeroepen om bij de opening van het Hof aanwezig te zijn, op straffe van een boete van 500 tot 1.000 franc. Aan het begin van elke zittingsdag werden uit een beker met de namen van de aanwezigen twaalf namen getrokken. De beklaagde en de procureur-crimineel mochten zonder opgaaf van redenen de gelotenen wraken. Zij die niet waren geloot konden de zaal verlaten, maar moesten zich gedurende de volgende zittingsdagen wel beschikbaar houden om weer mee te loten. Om overbelasting te voorkomen was bepaald dat de personen op de lijst voor de vier volgende zittingsperioden niet weer konden worden opgeroepen. De juryleden kregen slechts een reiskostenvergoeding en dan ook alleen als zij meer dan twee kilometer moesten reizen van hun woonplaats naar de zittingsplaats van het Hof. Deze vergoeding bedroeg 2,50 ('s-winters 3) franc per myriameter (= 10 kilometer).³⁸

Op de uitspraak van het Hof van Assisen was geen hoger beroep mogelijk. De gedachte hiërarchie was dat het soevereine volk in de persoon van de jury zichzelf had uitgesproken en het soevereine volk had het laatste en hoogste woord.³⁹ Wel bestond de mogelijkheid van cassatie bij het Hof van Cassatie (*Cour de Cassation*) in Parijs. Dit Hof beoordeelde alleen of de wet al dan niet juist was toegepast. Ook dit was een geheel schriftelijke procedure op basis van het naar het Hof gezonden procesdossier, waardoor de verdachte niet naar Parijs behoefde te komen. Bij vernietiging van de uitspraak van het Hof van Assisen volgde een verwijzing naar een naburig Hof van Assisen. Bij afwijzing van de cassatie moest het vonnis worden uitgevoerd binnen 24 uur nadat de uitspraak van het Hof van Cassatie bij het Hof van Assisen was binnengekomen. Officieel bestond er nog de mo-

Bij het Hof van Assisen verliep de rechtszaak als volgt:

- opening zitting, de president gekleed in een rode toga met witte batisten bef en de andere rechters in stemmig zwart;
- binnenkomst van opgeroepen juryleden, verdachte en raadsman;
- loting twaalf juryleden; de eerst gelote treedt op als voorzitter;
- binnenkomen publiek;
- afnemen eed *casu quo* belofte juryleden;
- voorlezen arrest Keizerlijk Gerechtshof en akte van beschuldiging door de griffier met luide stem (*à haute voix*) en uitspreken door de president van de voorgeschreven formule: 'Ziet daar! Waarvan gij beschuldigd wordt; gij zult horen het geen ter uwer last wordt gebracht';
- oproepen van de getuigen die 'zonder haat en vrees' (de *parler sans haine et sans crainte*) hun verklaring dienen af te leggen; één voor één; anderen blijven in de getuigenkamer; ook worden alle eerder afgelegde verklaringen stuk voor stuk voorgelezen, wat veel tijd vergt; procureur-crimineel, raadsman en ook de juryleden mogen vragen stellen; de beklaagde mag na iedere getuige commentaar leveren; de getuigen ontvangen een vaste reis- en dagvergoeding, maar uitdrukkelijk geen schadeloosstelling voor gemiste inkomsten; de dagvergoeding varieerde van 0,75 tot 3 franc;
- ondervragen verdachte;
- toelichten akte door procureur-crimineel; de raadsman mag antwoorden;
- sluiten van de debatten en instrueren jury door de president; deze herinnert de leden aan hun plicht om alleen 'hun innige overtuiging' te volgen en alle andere overwegingen buiten beschouwing te laten (art. 342 *Code d'Instruction*);
- beraadslaging jury in de jurykamer met wacht voor de deur; de tekst van dit artikel moet met grote letters op de meest in het oog springende plek in de kamer worden opgehangen;
- terugkomst jury en afleggen verklaring door de voorzitter staand en met zijn hand op het hart en in afwezigheid van de verdachte;
- terugkeer verdachte in de zaal en voorlezen verklaring jury;
- *requisitoir* en strafeis van procureur-crimineel, gevolgd door pleidooi raadsman;
- beraad Hof, al dan niet in de raadskamer, en voorlezen vonnis aan verdachte indien hij/zij wordt veroordeeld;
- aanspraak president tot beklaagde met aansporing 'ten einde zich de ogenblikken welke nog overig waren ten nutte te maken om zich tot deze dood voor te bereiden' en sluiting van de zitting.

³⁸ Keizerlijk decreet, 18 juni 1811, art. 35, 90, 91 en 94.
³⁹ Bossers, *Welk een natie*, 3.

gelijkheid om gratie te verzoeken, maar daarvan is tijdens de inlijvingsperiode praktisch geen gebruik gemaakt. Napoleon stond bekend om zijn afkeer van een ruimhartige gratieverlening.⁴⁰

Als het eenmaal zover was troffen de autoriteiten de volgende uitvoeringsmaatregelen. Een geestelijke kreeg het verzoek om de veroordeelde bij te staan; de rechtbank moest een rechter benoemen om eventueel een laatste verklaring van de veroordeelde op te nemen; de militaire commandant ter plaatse ontving het bevel om te zorgen voor een militaire afzetting en de veroordeelde op een kar te laten begeleiden door een detachement gendarmes. Ten slotte werd de prefect verzocht om te zorgen voor de oprichting (in de nacht) van het schavot met de guillotine en het vervoer van het lichaam naar de begraafplaats, tenzij de familie om het lichaam zou vragen.

De zaak Roelfje Teeuwes

Roelfje (ook wel Roelfien of Roelofjen) Teeuwes werd in 1784 te Boerveen geboren en was woonachtig in Gasselternijveen.⁴¹ Zij was op 21 juni 1807 gehuwd met de turfschipper Geert Hindriks Pomp. Uit dit huwelijk werden, voor zover bekend, geen kinderen geboren. Haar signalement luidde: lengte 1,58 m, bruine haren en wenkbrauwen, lichtblauwe ogen, grote mond, kleine neus, ronde kin, ovaal gezicht en rond voorhoofd.

Op 8 maart 1812 verlaat zij haar huis en gaat te voet naar De Kiel [nu Kiel-Windeweer] om bij het Kielsterverlaat de enige tijd geleden verpande jas van haar man weer in te wisselen; zij krijgt ruzie met de in het huis aanwezige vrouw, die haar met een pook begint te slaan, waarop Roelfje een op de tafel liggend broodmes grijpt en op de vrouw insteekt die dood in elkaar zakt. Roelfje opent een kast en neemt kleren, zilveren voorwerpen (onder andere een oorijzer) en 25 gulden mee, strooit zand over het bloed, verlaat het huis en loopt terug naar Gasselternijveen. Daar wordt zij op 12 maart gearresteerd door de keizerlijke gendarmerie die haar overbrengt naar het Huis van Arrest (*Maison*

4. Poelpepoort binnenzijde te Groningen, 1828, litho naar J.N. Schoonbeek, 1832. Groninger Archieven

d'Arrêt) boven de Poelpepoort in Groningen. (afb. 4) Onderweg probeert zij nog te ontsnappen door in een sloot te springen, maar een gendarme springt haar na en vist haar er subiet weer uit.

Via de rechtbank van eerste aanleg Groningen en het Keizerlijk Gerechtshof kwam het dossier terecht bij het Hof van Assisen van het departement Westereems, dat Roelfje moest berechten voor doodslag met voorbedachten rade, door de wet moord (*assassinat*) genoemd, met daaropvolgende diefstal (art. 296, 302 en 304 *Code Pénal*). Op 25 mei brachten gendarmes Roelfje over naar het Huis van Justitie (*Maison de Justice*) in de Oude Boteringestraat.

Het proces Teeuwes begon op de vijfde zittingsdag van het Hof van Assisen, 3 juni 1812. Als

⁴⁰ S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870* (Amsterdam 1987), 208.
⁴¹ Het volgende op basis van GrA, Archief Hof van Assisen, inv.nr. 2 minuut-verbaal, zitting 3 en 4 juni 1812 en inv.nr. 4 minuut-arrest; het procesdossier is helaas niet bewaard gebleven.

president trad op de raadsheer van het Keizerlijk Gerechtshof, Arnoldus van Gennep, Rotterdammer van geboorte, een ervaren en bekwaam jurist met uiterst behoudende opvattingen en een geharnast tegenstander van juryrechtspraak (dat ‘Fransch gewrocht’).⁴² Zijn mederechters waren allen leden van de Groninger rechtbank van eerste aanleg, president Keizer, vicepresident Ten Berge en de rechters Van Peer en Nauta. Als griffier trad op de griffier van de Groninger rechtbank, Offerhaus.⁴³ De verdachte was vergezeld van haar raadsman, de advocaat Willem Jan Quintus.⁴⁴

De zitting verliep zoals hiervoor beschreven. Bij de loting voor de juryleden hebben de verdachte noch procureur-crimineel Hoeth gebruikgemaakt van hun recht tot wraking. In totaal 29 getuigen legden een verklaring af en herkenden al dan niet de op de tafel liggende bewijsstukken, als het mes en de gestolen kledingstukken en andere voorwerpen. Roelfje heeft na sommige getuigen een opmerking gemaakt in de trant van dat niet alles wat de getuige zei waar was. Na de toelichting van de procureur-crimineel en de reactie van de raadsman sloot Van Gennep de debatten en legde hij de jury de vraag voor of Roelfje het slachtoffer met opzet had gedood en de daaropvolgende diefstal had gepleegd. Het beraad heeft niet lang geduurd en na de heropening van de zitting verklaarde juryvoorzitter Sybrand Bruins dat het antwoord van de jury luidde: ‘Ja’. Gezien de tijd besloot Van Gennep om vijf uur de zitting te schorsen tot de volgende morgen negen uur.

De volgende morgen was procureur-crimineel Hoeth aan de beurt voor het houden van zijn requisitoir en het formuleren van de strafeis. Hij achtte het ten laste gelegde bewezen: moord met daarop gevolgde diefstal. Op grond hiervan eiste Hoeth de doodstraf plus veroordeling in de kosten. Roelfje maakte geen gebruik van haar recht om op de eis te reageren. Vervolgens hield raadsman Quintus zijn (niet bewaard gebleven) pleitrede.

Gezien het dwingende karakter van de *Code Pénal* en de uitspraak van de jury was het te verwachten dat het Hof conform de eis van de procureur-crimineel zou beslissen. Dit gebeurde echter niet, want het Hof trok zich terug in de raadskamer en besloot met een spitsvondig juridisch betoog de voorbedachte raden (*prémédiation*) uit de akte van beschuldiging weg te redeneren. Volgens het Hof was het zodoende geen moord, maar doodslag (*meurtre*) met daarop gevolgde diefstal, maar art. 304 *Code Pénal* bepaalde ook dat doodslag met daarop gevolgde diefstal met de dood behoorde te worden gestraft (doodslag alleen leverde een levenslange dwangarbeid op). Het vonnis luidde dan ook: de doodstraf plus betaling van de kosten ad 663,36 franc. De president sloot de zitting daarna om elf uur.

Na enige aarzeling besloot Roelfje toch in cassatie te gaan, ‘aangezien zij vermeent bij dat arrest tot eene te zwaren straf te zijn gecondemneert’, notuleerde griffier Offerhaus.⁴⁵ Terwijl alle betrokkenen in afwachting waren van de uitspraak van het Hof, slaagde Roelfje erin op 20 juli ’s nachts te ontsnappen. Zij was namelijk niet opgesloten in een cel op de begane grond maar in een gijzelkamer op de zolderverdieping. In de tussenwand wist zij een gat te peuteren en via de niet afgesloten buurkamer kon zij onopgemerkt het pand verlaten. Aan alle opwinding bij de autoriteiten kwam een eind, omdat Roelfje op 25 juli door de gendarmerie weer was aangehouden in het huis van haar zwager in Gasselternijveen, waarheen zij was gevlucht.

Begin augustus arriveerde in Groningen het bericht dat het cassatieverzoek op 16 juli was afgewezen. Maar was de aangehouden vrouw nu wel dezelfde vrouw die op 4 juni was veroordeeld? De wet schreef voor dat in dit geval de identiteit moest worden vastgesteld door hetzelfde Hof van Assisen dat de veroordeling had uitgesproken, maar dan zonder jury.⁴⁶ Dit gebeurde dan ook in de eerstvolgende zitting van het Hof van Assisen op 26 augustus.

tus, nu onder voorzitterschap van raadsheer Cornelis Carbasius.⁴⁷ De tien door procureur-crimineel Hoeth opgetrommelde getuigen verklaarden desgevraagd allen dat zij Roelfje herkenden als zijnde de bij het vorige proces veroordeelde vrouw. Het Hof wees de eis van Hoeth toe om te verklaren dat de nu aanwezige vrouw dezelfde was die op 4 juni was veroordeeld. Ook op deze uitspraak kon in cassatie worden gegaan en Roelfje deed dat inderdaad om, zoals griffier Offerhaus noteerde, ‘haar leven nog wat te verlengen’.⁴⁸ Zoals te verwachten viel, verwierp het Hof van Cassatie op 2 oktober het cassatieverzoek. Op 24 oktober arriveerde dit bericht in Groningen.⁴⁹

Nu viel er niet meer aan te ontkomen en de executie werd bepaald op maandag 26 oktober. Procureur-generaal Jacquinet verzocht Hoeth om, gezien ‘*la nouveauté d’un tel spectacle*’, alle nodige voorzorgsmaatregelen te nemen.⁵⁰ Om twaalf uur die dag zag de Grote Markt zwart van het volk (‘onder een verbazende toevloed van aanschouwers’, aldus de krant).⁵¹ Om kwart over twaalf viel de valbijl. Maar helaas, deze bleef enigszins steken (‘*la hâche ... en tombant s’arretait un peu*’), waardoor de scherprechter zich genoodzaakt zag om het weinige haar dat nog niet was doorgesneden, alsnog af te kappen.⁵² Later die dag werd Roelfje begraven in de zogenaamde Jacobijner- of Galgendwinger, het deel van de stadswallen waar vanouds militaire executies plaatsvonden.

Aldus verliep de eerste kennismaking in Groningen met de guillotine. Een tweede zou vier maanden later in februari 1813 volgen, maar de dan gevonniste was qua persoon en gedrag een heel andere figuur dan Roelfje Teeuwes.

De zaak Berend van der Veen

Berend van der Veen, oud 28 jaar, geboren in Hardenberg, schoenmakersknecht, laatst bekende verblijfplaats was Gorredijk, waar hij bij schoenmaker Jan Berend Joustra werkte. Zijn signalement luidde: lengte 1,78 m, bruine haren en wenkbrauwen, blauwe ogen, ovaal en bleek gezicht, gewone neus en mond, ronde kin en smal voorhoofd.⁵³

Hij werd ervan beschuldigd in de nacht van 18 op 19 januari 1812 te Havelte zijn vroegere werkgever, de 60-jarige Wolter Lucas moedwillig diverse verwondingen te hebben toegebracht, waaronder één die de dood van Lucas op 19 januari had veroorzaakt. Maar voordat dit zich had afgespeeld was er al sprake van een hele voorgeschiedenis.⁵⁴

Na ontslag door schoenmaker Lucas in 1811 op verdenking van het stelen van een stuk leer zwerft Van der Veen in oktober 1811 door de grensstreek van Friesland en Drenthe, pleegt hier en daar diefstallen, onder andere in Haskerbrug, wordt vervolgens aangehouden in Lemmer. Hier weet hij te ontsnappen, waarna hij op 4 november in Wolvega opnieuw wordt aangehouden om vervolgens opgesloten te worden in Heerenveen. Hij moet in opdracht van het Keizerlijk Gerechtshof door het Hof van Assisen in Leeuwarden worden berecht wegens diefstal, maar Van der Veen weet in januari 1813 wederom uit zijn Heerenveense cel te ontsnappen, gaat zwerven en arriveert op 18 januari bij het huis van Lucas in Havelte, laat zich ’s nachts aan een touw door de schoorsteen naar beneden glijden, wordt betrapt door de wakker geworden Lucas, er ontstaat een worsteling waarbij Van der Veen negen keer op Lucas insteekt met een schoenmakersmes, als gevolg waarvan Lucas

procedure conform art. 518 *Code d’Instruction*.

⁴⁷ Carbasius (1761-1845); voor het proces, zie: GrA, Archief Hof Assisen, inv.nr. 4, arrest 26 augustus 1812 en inv.nr. 2, proces-verbaal zitting 26 augustus 1812.

⁴⁸ *Ibidem*, inv.nr. 7, verklaring griffier, 29 augustus 1812.

⁴⁹ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 25; proc.-gen. aan proc.-crim., 21 oktober 1812.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Staatkundig Dagblad Westereems*, 27 oktober 1812.

⁵² GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 18; proc.-crim. aan proc.-gen., 26 oktober 1812; ook in Frankrijk was het na de invoering van de guillotine nogal eens misgegaan; Delarue, *Le métier de boucher*, 188, 369.

⁵³ GrA, Archief Hof Assisen, inv.nr. 2; zitting 30 november en 1 december 1812 en inv.nr. 4, zitting 30 november en 1 december 1812; ook van dit proces is helaas geen dossier bewaard gebleven.

⁵⁴ Het volgende op basis van de in de vorige noot genoemde verwijzing, alsmede Nationaal Archief (NA; Den Haag), toegangsnr. 2.09.17, Archief Keizerlijk- en Hoog Gerechtshof, 1811-1838, inv.nr. 44, exh. 15 januari 1812.

⁴² Van Gennep (1766-1846).

⁴³ Jacob Warmolt Keizer (1737-1821); Tammo Adriaan ten Berge (1756-1830); Antonius van Peer (1760-1826); Jacob Harmen Nauta (1767-1823) en Johannes Offerhaus (1769-1837).

⁴⁴ Quintus (1778-1839), advocaat sinds 1799; *Nederlands Adelsboek* 90 (2002-2003), 272.

⁴⁵ GrA, toegangsnr. 14, Archief Hof van Assisen, inv.nr. 7, verklaring griffier, 6 juni 1812.

⁴⁶ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 25; proc.-gen. aan proc.-crim., 5 augustus 1812 met uitgebreide instructie over de te volgen

de volgende dag wegens overmatig bloedverlies sterft. Van der Veen weet eerst nog weg te komen maar wordt op 21 januari 1812 te Uffelte aangehouden en door de gendarmerie overgebracht naar het Huis van Arrest van de rechtbank van eerste aanleg van Assen.

Via deze rechtbank⁵⁵ en het Keizerlijk Gerechtshof⁵⁶ kwam het dossier in oktober 1812 terecht bij het Hof van Assisen van Westereems dat Van der Veen moest berechten voor moord met voorbedachten rade. De substituut-procureur-generaal liet procureur-crimineel Hoeth ook weten dat Van der Veen in Friesland van diefstal werd beschuldigd en drukte hem op het hart ervoor te zorgen dat Van der Veen bij een eventuele vrij-spraak in Groningen niet zou worden vrijgelaten, maar dat hij meteen naar Leeuwarden zou worden gestuurd.⁵⁷ Inmiddels was de verdachte overgebracht van Assen naar Groningen, eerst naar het Huis van Arrest, genaamd de ‘Stads Geweldige’ of het ‘Pontje’ in de Popkenstraat en vandaar naar het Huis van Justitie in de Oude Boteringestraat.⁵⁸

Het proces Van der Veen begon op 30 november om tien uur. Voorzittend raadsheer van dienst was deze keer Huibert Eliza van Meerten, een ervaren jurist uit het Hollandse. Zijn mederechters waren Keizer, Ten Berge, Van Peer en als nieuweling de rechter van instructie Sypkens. Als raadsman trad op Hindrik Jan Arntzenius, sinds 1787 werkzaam als advocaat in Groningen.⁵⁹

In tegenstelling tot Roelfje Teeuwes gedroeg Van der Veen zich allerminst lijdzaam.⁶⁰ Het begon er al mee dat hij eigen getuigen wilde oproepen en volgens hem ontlastend bewijsmateriaal wilde opvragen.⁶¹ Verder ging hij juryleden wraken; van de weeromstuit begon ook Hoeth juryleden te wra-

ken, resp. 11 en 6; pas bij de 29e kandidaat was de 12-koppige jury compleet.

Op de tafel voor de beklaagde en de jury lagen de diverse bewijstukken: mes, touw, met roet (van de schoorsteen) en bloed besmeurde kledingstukken, bijna één jaar oude stukjes metworst (!) en kapotte klompen. Liefst 36 getuigen, waarvan acht op verzoek van de beklaagde, deden hun woordje, waarbij het er zeer levendig aan toeging. De president vroeg uiteraard het meest, de raadsman onderwierp zestien getuigen aan het woord (en constateerde tegenstrijdige verklaringen) en drie keer stelden juryleden een vraag. Het horen van de getuigen was een langdurige zaak; vandaar dat Van Meerten de zitting schorste van vier tot vijf en van half twaalf tot één uur ’s nachts.

Daarna was het de beurt aan procureur-crimineel Hoeth voor het toelichten van de akte van beschuldiging en de reactie van de raadsman, beiden in twee termijnen. Vervolgens legde de president de jury twee vragen voor: 1. heeft Van der Veen Lucas ‘moedwillig toegebracht onderscheidene wonden, en daaronder een, welke den dood [...] heeft veroorzaakt?’ en 2. is er sprake van voorbedachten rade? Na het juryberaad verklaarde voorzitter Jan Haak Oosting dat de jury van mening was dat beide vragen met een ‘Ja’ moesten worden beantwoord. Daarna hield de procureur-crimineel zijn requi-sitoir. Hij betoogde dat Van der Veen zich schuldig had gemaakt aan moord en eiste de doodstraf plus betaling van de kosten. Van der Veen maakte geen gebruik van zijn recht om hierop te reageren en het pleidooi van de raadsman is helaas niet bewaard gebleven. Na beraadslaging veroordeelde het Hof conform de eis van de procureur-criminele Van der Veen tot de doodstraf en betaling van de kosten ad

1.640,80 franc.

Daarna sloot de president de zitting, ‘zijnde het toen tien uren des morgens van den eersten December 1800 twaalf,’ zoals griffier Offerhaus noteerde. Met andere woorden de zitting heeft inclusief twee pauzes 24 uur geduurd. Dit gebeurde wel vaker,⁶² maar de vraag is natuurlijk in hoeverre hier nog sprake is geweest van een zorgvuldige procesgang.

Zoals te verwachten viel, besloot ook Van der Veen in cassatie te gaan.⁶³ Raadsman Arntzenius besepte heel goed dat in cassatie gaan alleen zinvol was bij een onjuiste toepassing van de wet. In een doorwrocht juridisch betoog voerde hij aan dat de president en het Hof inderdaad de wet niet juist hadden toegepast en dat er geen bewijs was voor een opzet tot *doden*, maar alleen een bewijs voor een opzet tot *aanvallen*.⁶⁴

In afwachting van de uitspraak van het Hof van Cassatie trof Hoeth begin februari 1813 een verrassend document aan op zijn schrijftafel. De procureur van de rechtbank van eerste aanleg van Neuenhaus (departement van de Lippe in Duitsland) verzocht om arrestatie van Van der Veen; blijkbaar had hij in die contreien ook iets uitgespookt. Hoeth berichtte zijn collega dat mocht het cassatieverzoek voor Van der Veen positief uitvallen hij eerst naar het Hof van Assisen zou worden overgebracht waarnaar de zaak zou worden verwezen; bij een eventuele vrijspraak daar, ging hij vervolgens naar het Hof van Assisen in Leeuwarden om voor diefstal te worden berecht en pas als hij daar ook zou worden vrijgesproken kon hij naar Neuenhaus komen.⁶⁵

Op 15 februari kwam in Groningen het bericht aan dat het cassatieverzoek op 16 januari was afgewezen en een dag later op 16 februari 1813 viel het hoofd van Van der Veen onder de guillotine.⁶⁶ Nog diezelfde dag schreef procureur-crimineel Hoeth aan de Haagse procureur-generaal Jacquinot dat de guillotine deze keer uitstekend had gewerkt, omdat men een stang anders had geplaatst (onder de kin in plaats van boven het hoofd).⁶⁷ De rechtbank van Neuenhaus ontving bericht dat Van der Veen inmiddels in Groningen was terechtgesteld.⁶⁸

De zaak Jan Halbes de Jonge

Jan Halbes de Jonge, 33 jaar, geboren en wonende te Kortehemmen (toen commune Beetsterzwaag), landbouwer aldaar; zijn signalement luidde: lengte 1,72 m, rond voorhoofd, lichtblauwe ogen, ‘ordinaire’ mond, brede kin, bruine wenkbrauwen, zwart haar en baard, breed aangezicht en ‘roodvallige’ kleur.

De Jonge werd ervan beschuldigd op 3 augustus 1812 de 13-jarige Jaldert Jalkes, die als ‘boerejonge’ of ‘jongfeint’ bij hem werkte, om het leven te hebben gebracht door hem zware slagen op het achterhoofd toe te brengen, hem op te hangen met een strop om de hals aan een boom bij de boerderij van de dader en daarna het lichaam bij het Lippenhuisterbrugje in het Koningsdiep te dumpen. De Jonge, die volgens getuigen bekend stond ‘van buitengewoon oplopend en boosaardig van Character te zijn’, was tot deze daad gekomen omdat hij zijn knechtje verdacht 260 gulden te hebben gestolen.⁶⁹ Na onderzoek door de maire van Beetsterzwaag, de vrederechter van het kanton Beetsterzwaag, de

⁵⁵ Ordonnantie rechtbank 1e aanleg Assen, 5 augustus 1812; in het archief van de rechtbank zijn over deze zaak geen stukken aangetroffen.

⁵⁶ NA, Archief Keizerlijk Gerechtshof, inv.nr. 47, exh. 5 oktober 1812 en inv.nr. 148, nr. 616, 6 oktober 1812.

⁵⁷ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 25, substituut-proc.-gen., aan proc.-crim., 13 oktober 1813.

⁵⁸ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 18, proc.-crim. aan procureur rechtbank 1e aanleg Groningen, 17 oktober 1812 en proc.-crim. aan procureur rechtbank 1e aanleg Assen, 17 oktober 1812.

⁵⁹ Arntzenius (1763-1830), zie o.a. P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* (2 dl; 's-Gravenhage 1951-1955), 649.

⁶⁰ Het volgende op basis van GrA, Archief Hof Assisen, inv.nr. 4, arrest, 1 december 1812 en inv.nr. 2, verbaal 5e zitting, 30 november en 1 december 1812.

⁶¹ Art. 21 *Code d'Instruction*; GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 18, proc.-crim. aan procureur rechtbank 1e aanleg Assen, 14 november 1812 en proc.-crim. aan vrederechter kanton Meppel, 14 november 1812.

⁶² Bossers, *Welk eene Natie*, 71-72.

⁶³ GrA, Archief Hof Assisen, inv.nr. 7, verklaring griffier, 4 december 1812.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 19, proc.-crim. aan procureur rechtbank 1e aanleg Neuenhaus, 8 februari 1813 nr. 54.

⁶⁶ GrA, Archief Hof Assisen, inv.nr. 2; proces-verbaal griffier, 16 februari 1812 achter het vonnis Hof Assisen van 30 november en 1 december 1812.

⁶⁷ GrA, Archief proc.-crim., inv.nr. 19, proc.-crim. aan proc.-gen., 16 februari 1813 nr. 73.

⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 19, proc.-crim. aan procureur rechtbank 1e aanleg, 16 februari 1813 nr. 75.

⁶⁹ Op basis van *Tresoor*, toegangsnr. 16, Nieuwe Rechterlijke Archieven, 1811-1838 (NRA), (onderdeel 2: Hof van Assisen (en Hof Speciaal) in Friesland, 1811-1838), inv.nr. 23 en 50 (ook van dit proces is geen dossier bewaard gebleven) en NA, Archief Keizerlijk Gerechtshof, inv.nr. 48, exh. 23 april 1813. Ook kwam ter sprake dat de werkelijke reden zou zijn geweest dat Jaldert een dag eerder zou hebben gezien dat De Jonge een ‘ontuchtigen omgang’ met zijn schoonzuster zou hebben gehad, maar volgens de substituut-procureur-generaal was dat niet zeker, en hij heeft het dan ook niet in de beschuldiging opgenomen.

5. Turfmarkt met de Kancelarij en het Landschapshuis te Leeuwarden, aquarel van S. Bonga, ca. 1845. Fries Museum, Leeuwarden

rechtbank van eerste aanleg Heerenveen⁷⁰ en het Keizerlijk Gerechtshof belastte dit Hof op 23 april 1813 het Friese Hof van Assisen om De Jonge te berechten voor moord met voorbedachten rade.⁷¹

De rechtszitting tegen de verdachte begon op 21 mei 1813 om tien uur. Voorzittend raadsheer van dienst was Boudewijn Donker Curtius, een jurist uit het Hollandse.⁷² Zijn mederechters waren de president van de rechtbank van eerste aanleg Leeuwarden Van Viersen, de vicepresident Gosliga en de rechters Driesen en Wielandt.⁷³ Als griffier fungeerde de commies-griffier van de rechtbank Van Leeuwen. De zitting vond plaats in de grote gehoorzaal van het Landschapshuis. (afb. 5) Als raadsman trad op Bavius Gijsbertus Rinia van Nauta, advocaat te Leeuwarden.⁷⁴

De zitting verliep zoals in het voorgaande is beschreven. Bij de loting voor de jury was pas na het trekken van de 27^e naam het twaalfstal compleet; de verdachte wraakte tien personen en de procureur-crimineel vijf. Vervolgens traden liefst 49 getuigen op. Na de 22^e schorste Donker Curtius

een uur (van half vijf tot half zes), na de 31^e nogmaals een half uur en na de 39^e volgde een schorsing tot de volgende morgen 1 juni, tien uur. Die dag kwamen de anderen aan de beurt en een aantal voor de tweede keer. Ook nu stelden juryleden vragen. Procureur-crimineel Wierdsma lichtte de akte van beschuldiging toe, waarop de raadsman reageerde; beiden maakten gebruik van een tweede termijn. Daarna legde de president de jury een drietal vragen voor: 1. heeft De Jonge Jaldert Jalkes aangevallen en mishandeld? 2. hebben de mishandelingen de dood van de 13-jarige jongen ten gevolge gehad? 3. is er sprake geweest van opzet? Vragen die na beraad door de juryleden, bij monde van hun voorzitter Paulus Marius Beuckers Braunius, bevestigend konden worden beantwoord. De beklaagde kreeg dit juryoordeel te horen, waarna Donker Curtius de zitting schorste tot de volgende morgen negen uur.

De volgende dag, 2 juni 1813, hielden de procureur-crimineel en de raadsman respectievelijk hun requisitoir en pleidooi. Wierdsma achtte moord met voorbedachten rade bewezen en eiste conform art. 302 van de *Code Pénal* (kindermoord, *infanticide*) de doodstraf en betaling van de kosten. Na beraadslaging vonniste het Hof conform de eis van de procureur-crimineel; de kosten werden vastgesteld op 1.056,71 franc. Donker Curtius sloot hierna de zitting en kondigde aan dat de volgende zaak om elf uur zou beginnen. De morgenzitting heeft dus kort geduurd.

De Jonge is tegen het vonnis in cassatie gegaan,⁷⁵ maar het Hof van Cassatie heeft het cassatieverzoek op 5 augustus verworpen. Als gevolg hiervan is het vonnis op 27 augustus 1813 uitgevoerd op de marktplaats, genaamd *De Lange Pijp*. (afb. 6) Daarvoor is De Jonge eerst nog in de grote zaal van de Stadswaag gevraagd of hij een verkla-

6. Westzijde van de Waag met Lange Pijp en Nieuwe Toren te Leeuwarden, ca. 1830. Historisch Centrum Leeuwarden

ring wilde afleggen (het antwoord was 'nee') en is ds. Halbe Kuipers⁷⁶ voorgedaan in gebed. Daarna heeft De Jonge het schavot beklommen en is om twaalf uur de valbijn gevallen, aldus de verklaring van commies-griffier Van Leeuwen. De Jonge was hiermee de laatste veroordeelde die in de noordelijke departementen met de guillotine ter dood is gebracht.

Besluit

Uit het voorgaande blijkt dat in de jaren 1810 tot 1813 de Franse strafrechtwetgeving zonder veel problemen is ingevoerd en in de praktijk gebracht, zij het dat men er wel aan moest wennen. De guillotine is, gezien de voorgeschiedenis, met enige huiver bekeken en de rechterlijke macht stond argwanend tegenover het instituut van de jury. Na het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland eind 1813 bepaalde de soevereine vorst Willem in december 1813 dat de Franse strafrechtwetgeving voorlopig wel van kracht zou blijven, maar dan zonder de guillotine en de jury. Wel mocht de rechter rekening houden met eventuele verzachtende omstandigheden. Voor het uitvoeren van

doodvonnissen dienden voortaan het zwaard, de strop of de worgpaal te worden gebruikt.⁷⁷ Maar de wetgeving op zich, inclusief het Hof van Assisen, is maar al te graag door Willem I overgenomen, evenals alle onderdelen van de centrale eenheidsstaat. De grote man van de 1813-restauratie Van Hogendorp, had wel in zijn befaamde proclamatie van november 1813 beweerd dat de oude tijden weerom zouden keren, maar het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden versilde hemelsbreed van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden, zoals Van Hogendorp later ook wrokkend heeft moeten toegeven.

⁷⁰ Tresoar, NRA (onderdeel 3: rechtbank 1e aanleg, Heerenveen), inv.nr. 82, fol. 29, notulen Raadkamer, 7 april 1813 en inv.nr. 214, ordonnantie Raadkamer, 7 april 1813.

⁷¹ NA, Archief Keizerlijk Gerechtshof, inv.nr. 48, exh. 23 april 1813 en inv.nr. 149, nr. 865, 23 april 1813.

⁷² Donker Curtius (1746-1832), zie: Maarten van Boven (red.), *Afscheid van de wereld. De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius, 1746-1832* (Hilversum 2010), 149-150 (noot 199).

⁷³ Martinus van Viersen (1764-1837), Petrus Gosliga (1762-1824), Antonius Driessen (1732-1817) en Thomas Wielandt (1742-1823).

⁷⁴ Rinia van Nauta (1787-1860).

⁷⁵ Tresoar, NRA, inv.nr. 78.

⁷⁶ Ds. Kuipers (1753-1828), hervormd predikant te Leeuwarden, 1789-1825; zie: T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten sedert de invoering tot nu toe in de Hervormde gemeenten van Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1886-1888) I, 38.

⁷⁷ Souverein besluit, 11 december 1813 (*Staatsblad* nr. 10).

Friese slaveneigenaren in Suriname en Curaçao in beeld

Compensatiegelden vanwege de afschaffing van de slavernij als lens op Friese betrokkenheid bij slavernij

MARGRIET FOKKEN

Toen een aantal historici uit de Randstad zo'n tien jaar geleden op zoek gingen naar sporen van het slavernijverleden bij musea, archieven en bibliotheken, kregen zij in Leeuwarden als reactie: 'Nee hoor, Leeuwarden heeft geen slavernijverleden. U kunt beter naar Amsterdam of Zeeland bellen. Waar bent u eigenlijk naar op zoek?'¹ Hoewel zij uiteindelijk ingang kregen bij een aantal instellingen en de nodige vondsten deden, blijft ook anno 2017 het beeld voortbestaan dat Fryslân en het slavernijverleden weinig met elkaar te maken hebben. De canon van Fryslân, die in 2008 werd gelanceerd, heeft bijvoorbeeld wel aandacht voor Friese handel op de Noord- en Oostzee en voor migratie van Friese boeren naar de Verenigde Staten, maar de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) of de West-Indische Compagnie (WIC) komen er niet in voor.²

In het kader van het project *De ziel van de gospelzanger* van producent Erica Tervelde verscheen in 2014 een folder met aandacht voor spo-

ren van het slavernijverleden in Fryslân. Daarin gaat publicist Ate de Jong de discussie aan met de aanname dat Fryslân weinig met slavernij te maken had, omdat er geen Kamer van de WIC gevestigd was.³ Dat de scepsis blijft bestaan, komt doordat sporen van slavernij en slavenhandel in de provincie Fryslân niet in het oog springen. Hoewel verschillende onderzoekers hier dus al wel aandacht aan hebben besteed door inventarisatie van relevante onderwerpen, mogelijke vindplaatsen en incidentele beschrijvingen, blijven bepaalde aspecten buiten beeld.

Een belangrijke groep waar nog geen onderzoek naar gedaan is, zijn Friese eigenaren van plantages en tot slaaf gemaakten in Suriname en Curaçao.⁴ Vanaf het einde van de achttiende eeuw woonde de helft tot twee derde van de eigenaren van Surinaamse plantages buiten de kolonie. Een groot deel van hen woonde in Nederland en regelde zijn zaken vanaf grote afstand.⁵ Deze groep is lastig te onderzoeken, omdat er geen kant-en-klare

¹ Alex van Stipriaan e.a., *Op zoek naar de stilte. Sporen van het slavernijverleden in Nederland* (Leiden 2007), 76. Dit artikel is tot stand gekomen met financiële ondersteuning van Tresoar en de Freonen fan Tresoar. Verder wil ik bedanken: Barbara Henkes, Okke ten Hove, Barteld de Vries, Siem van der Woude en de medewerkers van Gemeentearchief Harlingen, Historisch Centrum Leeuwarden, Nationaal Archief in Den Haag, Stadsarchief Amsterdam en Tresoar in Leeuwarden.

² <http://www.11en30.nu> (geraadpleegd 6 februari 2017).

³ *De ziel van de gospelzanger. Een muzikaal erfgoedproject over het slavernijverleden* (Leeuwarden 2014). Er was overigens ook geen kamer van de VOC in Fryslân gevestigd.

⁴ In het hele artikel wordt zoveel mogelijk van 'tot slaaf gemaakten' gesproken, zoals gangbaar in de (inter)nationale literatuur. Met het gebruik van deze term geef ik aan dat slavernij niet zelfverkozen was en dat het hier gaat om mensen met vaardigheden, kennis en een eigen identiteit. Zie: John F. Campbell, 'Textualising Slavery. From 'Slave' to 'Enslaved People' in Caribbean Historiography', in: Sandra Courtman (ed.), *Beyond the Blood, the Beach and the Banana: New Perspectives in Caribbean Studies* (Kingston 2004), 34-45.

⁵ Alex van Stipriaan, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993) 71; Okke ten Hove, Heinrich E. Helstone en Wim Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie 1863. Familienamen en plantages* (Amsterdam en Utrecht 2003), 50, 52, 77.

overzichten van slaveneigenaren door de jaren heen voor handen zijn. Alleen in 1863, bij de afschaffing van de slavernij, is er door de Algemene Rekenkamer een overzicht van eigenaren gemaakt om het compensatiegeld dat zij van de Nederlandse overheid kregen voor het zogenaamde ‘verlies van hun slaven’ te verdelen. Het Tresoar Fellowship heb ik aangegrepen om verdergaand bronnen-onderzoek te doen naar Friese slaveneigenaren in de negentiende eeuw. In dit onderzoek zoek ik naar een antwoord op de vraag: wat kunnen we vinden over Friese betrokkenheid bij slavernij wanneer we de lijsten van gecompenseerden uit 1863 als uitgangspunt nemen?⁶

Stand van zaken in het onderzoek

Dit artikel levert een bijdrage aan de nationale en internationale literatuur over slaveneigendom ten tijde van de afschaffing van de slavernij. Waar Nederlandse slaveneigenaren vandaan kwamen, uit welke sociale laag zij afkomstig waren, hoe zij met hun bezit omgingen en hoe zij zich tot de afschaffing van de slavernij verhielden is nog grotendeels onduidelijk. Okke ten Hove en Heinrich Helstone hebben een index gemaakt op gegevens in het archief van de Algemene Rekenkamer.⁷ Zij lieten zien dat vererving en opdeling van aandelen veelvoorkomend was.⁸ Voor Amsterdam en Den Haag is onderzoek gedaan naar de achtergronden van slaveneigenaren die in 1863 gecompenseerd werden. Terwijl in Den Haag vooral de adel en het patriciaat sterk vertegenwoordigd waren, treffen we in Amsterdam ook veel kooplieden aan. In

Den Haag bleek – als gevolg van vererving – een meerderheid van de eigenaren vrouw te zijn.⁹ Onderzoek naar een aantal Groningse gecompenseerden laat zien dat ook daar mannen en vrouwen uit de hogere middenklasse in bezit van aandelen in plantages kwamen.¹⁰ In Groot-Brittannië is groot-schaliger onderzoek gedaan naar Britten die in 1834 compensatiegeld ontvingen. Nicolas Draper heeft verandering gebracht in het beeld dat slaven-eigendom in de negentiende eeuw een marginale, elitaire en mannelijke aangelegenheid was. Hij laat zien dat ten tijde van de Britse afschaffing in de jaren 1830 slaveneigenaren veelal op het platteland woonden, hun aandelen vaak via vererving hadden gekregen en dat ook vrouwen en leden van de middenklasse gecompenseerd werden.¹¹ Dat eigendom van tot slaaf gemaakten en sympathie voor de afschaffing van de slavernij elkaar niet uitsloten laat onderzoek naar de Groningse familie Feith zien. Hendrikus Octavius Feith sr. (1778-1848) had een aandeel in de suikerplantage ‘t IJland in Suriname, maar was ook penningmeester van de ‘Maatschappij ter Bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de Slaven en de verdere Heidensche Bevolking in de kolonie Suriname’.¹² Het is mijns inziens daarom ook relevant om de lijsten van gecompenseerden in 1863 te gebruiken teneinde onderzoek te doen naar de betrokkenheid van Friezen bij de slavernij in brede zin. Het gaat daarbij niet alleen om de vraag of en hoeveel Friezen aan slavernij verdienden, maar ook over hoe de beslissingen van deze eigenaren het leven op de plantages beïnvloedden en of eige-

naren zich in het debat over de afschaffing van de slavernij mengden.

Dit onderzoek past binnen recente ontwikkelingen in het onderzoek naar de doorwerking van het slavernijverleden. In navolging van onderzoekers in Groot-Brittannië doen steeds meer Nederlandse historici onderzoek naar de lokale betekenis van betrokkenheid bij slavernij en slavenhandel.¹³ Onder de noemer ‘*Mapping Slavery*’ zijn de afgelopen jaren sporen van het slavernijverleden in Utrecht, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Den Haag, Rotterdam, de Utrechtse heuvelrug en Groningen in kaart gebracht.¹⁴ In deze projecten is niet alleen aandacht voor de sociaaleconomische impact van slavernij, maar ook voor regionaal cultureel erfgoed en de doorwerking van het slavernijverleden in latere perioden. De betrokken onderzoekers kijken bovendien naar het sociale kapitaal dat aandeelhouders in plantages of de WIC wisten te vergaren en hoe zij door middel van deze zakelijke overeenkomsten toegang verwierven tot bepaalde elitenetwerken. Ook nazaten van tot slaaf gemaakten krijgen een plaats, waardoor een meer ‘inclusieve’ geschiedschrijving tot stand komt.

Met het project ‘Sporen van het slavernijverleden in Noord- Nederland’ werken Barbara Henkes en ik samen met anderen aan het in kaart brengen van verschillende vormen van betrokkenheid bij de slavenhandel, de slavernij en verzet ertegen in Groningen, Fryslân en Drenthe. In *Sporen van het slavernijverleden. Gids voor Stad en Ommeland* (2016) laten we zien dat ook in Groningen plantage-eigenaren, bestuurders en aandeelhouders van de WIC, exploitanten van slavenschepen en handelaren in door tot slaaf gemaakte geproduceerde goederen (als cacao, koffie, suiker en tabak) woonden die voor-

deel hadden van slavernij. Sommige kinderen van Surinaamse, Curaçaose of Ghanese vrouwen en hun witte Nederlandse partners kwamen tijdelijk naar Groningen om te studeren. Andere kinderen van gemengde afkomst vestigden zich definitief in de provincie nadat zij zelf fortuin gemaakt hadden in de slavenhandel. Uit de slavernij vrijgekochte personen kwamen vanuit Ghana, Bengalen of Suriname met hun voormalige eigenaar mee naar Groningen. Of zij wisten dat ze vrij waren en niet langer formeel gebonden aan hun eigenaar is maar de vraag. Ook laat de gids zien dat het debat over de afschaffing van de slavernij in Groningen vanaf het begin van de jaren 1840 gevoerd werd. Abolitionisten – zij die zich actief inzetten voor de afschaffing van de slavernij – woonden zowel op het Groningse platteland als in de stad.¹⁵

Nynke Smit heeft als stagiaire in het kader van haar master Geschiedenis Vandaag aan de Rijks-universiteit Groningen in 2015 een eerste verkenning gedaan van sporen van het slavernijverleden in de collectie van Tresoar. Zij vond onder andere documenten over de nalatenschap van Wytske Groenewoud, die in 1746 aan het Doopsgezinde Weeshuis in Harlingen verviel. Smit trof hierin gedetailleerde correspondentie aan over de opvoeding van Jacobus Groenewoud, de zoon van broer Dirk Groenewoud en een tot slaaf gemaakte vrouw, die een opleiding als jurist aan de universiteit van Franeker afrondde. Wytske Groenewoud hield een huishoudboekje bij met alle kosten die ze maakte voor de jongen tijdens zijn verblijf in Fryslân, met de hoop hiervoor gecompenseerd te worden. Na het overlijden van zijn vader vertrok Jacobus naar Suriname om de plantage te beheren, want hij was mede-eigenaar van Jericho geworden.¹⁶ Iris van der Veen deed in het kader van ditzelfde project on-

6 Op basis van: Okke ten Hove en Heinrich E. Helstone, Index ‘Suriname en de Nederlandse Antillen: Vrijverklaarde slaven (Emancipatie 1863)’ (hierna: Index ‘Emancipatie 1863’) op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/view/NT00341_eigenaren.

7 *Ibidem*.

8 Ten Hove, Helstone en Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie 1863*, 50, 52, 77.

9 Valika Smeulders en Okke ten Hove, ‘Van Elisabeth Samson tot jonkheer Cornelis Ascianus van Sypesteyn. De vele opmerkelijke verbanden tussen Den Haag en slavernij’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 46 (2014), 2-10, aldaar 6; Dienke Hondius (red.), ‘Slaveneigenaren in Amsterdam 1863’ op: <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=10x6cR5bbc-bvo8cr8o7YSqELl8DY&hl=nl&ll=52.37289884638854%2C4.894108999999958&z=14> (geraadpleegd 6 februari 2017).

10 Margriet Fokken en Barbara Henkes (red.), *Sporen van het slavernijverleden. Gids voor Stad en Ommeland* (Groningen 2016).

11 Nick Draper, *The Price of Emancipation. Slave Ownership, Compensation and British Society at the End of Slavery* (Cambridge 2009), 202, 216-231, 234-237, 240-241.

12 Tristan Lemstra, ‘Het Feithhuis, Martinierkhof 10’, in: Fokken en Henkes, *Sporen van het slavernijverleden*, 59; Meggy Lennaerts en Tristan Lemstra, ‘Hotel de Doelen met de Britse abolitionist John Scoble, Grote Markt 36’, in: Fokken en Henkes, *Sporen van het slavernijverleden*, 65-66.

13 Brits onderzoek: Madge Dresser, *Slavery Obscured: The Social History of the Slave Trade in an English Provincial Port* (New York 2001); Madge Dresser en Andrew Hanne, *Slavery and the British Country House* (Swindon 2013); Nick Draper en Catherine Hall, ‘The Slave-owners of Bloomsbury’, onderdeel van het project Legacies of British Slave-ownership, zie ook: <http://www.ucl.ac.uk.lbs/>.

14 Esther Captain, *Wandelgids sporen van slavernij in Utrecht* (Utrecht 2012); Idem, ‘Driehonderd gulden per vrijgelaten slaaf. Slaveneigenaren in Utrecht en de afschaffing van de slavernij in 1863’, *Oud Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 86 (2013) 2, 38-43; Ineke Mok en Dineke Stam, *Hoezo, Haarlem en slavernij? Stadsroute* (Haarlem 2013). *Stadswandeling cacao, suiker en slaven* (Middelburg 2014); Smeulders en Ten Hove, ‘Van Elisabeth Samson tot’; Dienke Hondius e.a., *Gids slavernijverleden Amsterdam* (Arnhem 2014). Zie ook: www.mappingslavery.nl.

15 Fokken en Henkes, *Sporen van het slavernijverleden*.

16 Nynke Smit, ‘Suiker, slaven en Suriname’, *Fryslân* 21 (2015) 6, 6-9.

derzoek in notariële archieven, waar ze op de in Suriname geboren Frederik Schuman (1788-1820) stuitte. Deze zoon van een Nederlandse plantage-directeur en een vrouw van gemengde Afrikaans-Europese afkomst vestigde zich in Harlingen.¹⁷ Deze vondsten laten zien hoe ook bij Tresoar informatie gevonden kan worden die inzicht geeft in de sociale en financiële verhoudingen rond slavernij. En dat met het oog op het veiligstellen van nalatenschappen soms bijzonder gedetailleerde informatie over het reilen en zeilen van een suikerplantage als Jericho in Suriname bewaard bleef.

Mijn zoektocht begon met namen van personen die in 1863, bij de formele afschaffing van de slavernij in Suriname, aanspraak konden maken op een vergoeding voor het verlies van hun tot slaaf maakten.¹⁸ Er was in de Tweede Kamer bepaald dat zij een schadevergoeding moesten krijgen en niet de tot slaaf maakten.¹⁹ In de index op de namen van gecompenseerde eigenaren in 1863 heb ik met behulp van plaatsnamen gezocht op Friezen.²⁰ Met de lijst van namen die daaruit kwam ben ik gaan zoeken op www.allefriezen.nl om uit te vinden om wie het ging en of ze als ‘Fries’ aangemerkt kunnen worden.²¹ Onderzoek naar de namen van personen die in 1863 in aanmerking kwamen voor compensatie van het verlies van hun aandelen leidt niet tot een volledig overzicht van betrokkenheid van Friezen bij slavernij en slavenhandel in de negentiende eeuw, alleen al omdat een heel aantal plantages in de decennia voor de formele afschaffing werden verkocht.²² Dit onderzoek vormt dan ook een eerste belangrijke stap voor het in kaart brengen van Friese betrokkenheid bij dit verleden en het reconstrueren van netwerken met landelijke en internationale vertakkingen. De Friese eigena-

ren die op grote afstand van de plantages woon-den, lieten het dagelijkse beheer vaak over aan zaakwaarnemers. De gevolgen die dit had voor de actieve betrokkenheid van slaveneigenaren bij de plantages is onderzocht met behulp van familie-archieven, memories van successie en notariële archieven.²³ Dit zijn de plekken waar de neerslag van de zakelijke betrokkenheid te vinden is.

Hieronder volgt eerst uitleg over hoe het op-eisen van compensatiegeld in 1863 in zijn werk ging. Daarna komt een overzicht van de gevonden Friezen die in 1863 gecompenseerd werden. De verschillende personen en families die claims in-dienden, worden meer in detail geanalyseerd om zo zicht te krijgen op welk bezit zij hadden, hoe zij te werk gingen bij het indienen van hun claim en wat dat uiteindelijk opleverde. De index van ge-compenseerden en de documenten van de Algeme-ne Rekenkamer laten ook zien welke tot slaaf ge-maakten formeel in bezit waren van Friezen. Deze en andere bronnen tonen hoe het op de betreffen-de plantages toeging. De Friese plantage-eigenaren die stelling namen in het debat over slavernij krij-gen speciale aandacht. Welke argumenten gebruik-ten zij om slavernij juist wel of niet te verdedigen? Tot slot wordt nagegaan of we met de gegevens uit 1863 als beginpunt kunnen achterhalen hoe Frie-zen verder terug in de tijd betrokken raakten bij slavernij.

Het verzilveren van compensatiegeld

De afschaffing van de slavernij in Suriname en de Antillen onder Nederlands gezag in 1863 kwam niet als een verrassing. Drie jaar eerder was in Nederlands-Indië de slavernij formeel afgeschaft. Er was jarenlang gedebatteerd in de Tweede Ka-

mer over de vraag of en vooral ook hoe er een einde aan slavernij gemaakt kon worden.²⁴ De for-mele emancipatie van tot slaaf maakten in de Britse koloniën werd in 1834 doorgezet – in 1848 gevolgd door de Franse koloniën – en stelde daar-mee ook de Nederlandse regering voor de vraag of de slavernij nog wel acceptabel en rendabel was. Het systeem van slavernij in bijvoorbeeld Surina-me kwam er ook meteen door onder druk te staan, omdat tot slaaf maakten alleen maar de grens met Brits-Guiana hoefden over te steken om offi-cieel vrij te zijn.²⁵

Verschiedende historici hebben zich gebogen over de vraag waarom het nog bijna dertig jaar duurde voor slavernij in Suriname werd afgeschaft. Dat had te maken met de langzame ontwikkeling van maatschappelijke bewegingen in Nederland die zich tegen de slavernij keerden. Rond 1840 heerste er scepsis over de noodzaak van afschaf-fing. De Britten hadden gelezen over levens-omstandigheden van tot slaaf maakten in auto-biografieën en andere geschriften, maar in Ne-derland was dat niet het geval.²⁶ Josef Siwpersad wijst ook op de verdeeldheid onder Nederlandse abolitionisten, die zowel van liberale huize waren als vanuit het Réveil kwamen. De laatsten hadden bekering van tot slaaf maakten vooropstaan en stonden negatief tegenover vrijheidspredikers die bekering van de tot slaaf maakten minder be-langrijk vonden.²⁷ Maartje Janse benadrukt ook de belangrijke rol die financiële overwegingen speelden in het debat en dan vooral de schadeloos-stelling van eigenaren van tot slaaf maakten.²⁸ De vraag of tot slaaf maakten een schadevergoe-ding moesten krijgen was nooit aan de orde.

Toen het besluit voor de afschaffing van de sla-vernij in Suriname en de Antillen in 1862 eenmaal

viel, gingen verschillende controleurs en commis-sies aan de slag om vast te stellen wie recht had op hoeveel geld. Per tot slaaf gemaakte kon 200 of 300 gulden schadevergoeding worden uitgekeerd afhankelijk van of deze zich in de Antillen of Su-riname bevond. Alle eigenaren of hun vertegen-woordigers in Suriname en de Antillen moesten een borderel (overzicht) inleveren met daarop hun slavenbezit. Om aanspraak te kunnen maken op dit geld moesten eigenaren een formeel verzoek in-dienen, bewijsstukken overleggen en goedkeuring krijgen. Eigenaren konden in de krant lezen over de compensatieregeling en ook door notarissen of mede-eigenaren op de hoogte gesteld worden. Het compensatiegeld zou aan de vertegenwoordigers in de Caraïben uitbetaald worden en via notaris-sen en banken bij eventuele (mede-)eigenaren in Nederland terechtkomen. In totaal werd er alleen al voor Suriname 9.867.780 gulden uitbetaald.²⁹ In enkele gevallen meldde een eigenaar zich niet en verviel het geld aan het Departement van Onbe-heerde boedels.³⁰ Daardoor ontstond een overzicht van vrijwel alle eigenaren van tot slaaf maakten. Deze lijsten vormen een uniek overzicht van eige-naren op één bepaald moment.

Friese families en Surinaamse plantages in 1863

Welke Friezen claimden in 1863 compensatiegeld? In de index kwamen Nynke Smit en ik elf namen op het spoor van Friese gecompenseerden. Zoals eerder aangegeven, dat resultaat zal niet alles-omvattend zijn. De gevonden Friezen kwamen uit verschillende plaatsen, te weten: vijf uit Sneek, drie uit Leeuwarden, één uit Dokkum, één uit Harlin-gen en één uit Wommels. Betrokkenheid bij sla-vernij beperkte zich dus niet tot steden die bekend

17 Iris van der Veen, ‘Frederik Schuman en zijn koffieplantage’, *Fryslân. Historisch tijdschrift* 23 (2017) 3, 12-15.
18 Ten Hove, Helstone en Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie* 1863, 14.
19 ‘No. 164. Wet van den 8sten Augustus 1862, houdende opheffing der slavernij in de kolonie Suriname’, *Staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden* 1862 (Den Haag 1863), 1-5; ‘No. 165. Wet van den 8sten Augustus 1862, houdende opheffing der slavernij op de eilanden Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Eustatius, Saba en St. Martin (Nederl. ged.)’, *Staatsblad van het koninkrijk der Nederlanden* 1862, 1-5.
20 Ten Hove en Helstone, Index ‘Emancipatie 1863’.
21 Het gaat het om mensen die in Fryslân geboren zijn of in gemeenschap van goederen met een Fries trouwden.
22 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 109.
23 Hulpmiddel voor het vinden van notariële akten: Okke ten Hove, ‘Notarissenboek’ (work in progress). Aan mij beschikbaar gesteld door de auteur.

24 Ten Hove, Helstone en Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie* 1863, 13-14.
25 Josef P. Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863)* (Groningen 1979), 2; Jan van Langen, ‘Hoe de slavernij uit Suriname verdween. Nederlanders leerden van de Britten’, *NA Magazine* 6 (2013), 82-85.
26 Marijke Huisman, *Verhalen van vrijheid. Autobiografieën van slaven in transnationaal perspectief, 1789-2013* (Hilversum 2015), 56-57.
27 Siwpersad, *De Nederlandse regering*, 75.
28 Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam: Wereldbiblio-theek 2007), 88-90.
29 ‘No. 164. Wet van den 8sten Augustus 1862’, 1-5; ‘No. 165. Wet van den 8sten Augustus 1862’, 1-5; Ten Hove, Helstone en Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie* 1863, 9-14, 21-35, 50, 52, 77.
30 Email Okke ten Hove op 2 februari 2017.

stonden om hun deelname aan zeehandel. Harlingen, de belangrijkste zeehaven van Fryslân en zetel van de Friese Admiraliteit van 1645 tot 1795, komt wel voor in het rijtje, maar is niet prominent.³¹ Dit laat zien dat onderzoek zich niet moet beperken tot Friese zeehavensteden.

Onder de elf personen zijn zes vrouwen en vijf mannen. Dat een groot aantal vrouwen geen uitzondering was, laat het onderzoek naar Den Haag zien, waar vrouwen ook in de meerderheid waren.³² In Groot-Brittannië werd tussen de 40 en 45 procent van de claims gedaan door vrouwen.³³ Dit komt doordat dochters en zonen bij vererving gelijk deelden in het plantagebezit. Het merendeel van de gevonden Friezen die in aanmerking kwamen voor compensatiegeld was lid van de Nederlandse Hervormde kerk, wat niet verwonderlijk is omdat dit de grootste kerk in de provincie was. Net als onderzoekers in Amsterdam, trof ik in Fryslân ook een joodse familie van eigenaren aan.³⁴ In Suriname waren ook veel joodse plantage-eigenaren gevestigd, die tot eenzelfde netwerk kunnen behoren.³⁵ Waar ander onderzoek heeft laten zien dat kooplieden prominent waren onder de Amsterdamse eigenaren en in Den Haag het merendeel behoorde tot het patriciaat of de adel, zijn de gecompenseerde Friezen voornamelijk afkomstig uit de hogere middenklasse, de niet-adellijke en adellijke elite.³⁶

Het is belangrijk om meer in detail te kijken naar de aanspraken die gedaan werden, om inzicht te krijgen hoe de gevonden personen te werk gin-

gen bij het indienen van hun claim. Tien van de elf Friezen die aanspraak maakten op compensatiegeld, waren via vererving in het bezit van plantageaandelen gekomen. Dat gold ook voor de joodse Saartje Adelaar (1834-1902) in Dokkum en haar neefje Elias Adelaar (1858) in Leeuwarden. Beide waren erfgenaam van Vrouwtje Stibbe (1794-1851) en hadden een aandeel in de suikerplantages Poelwijk en Nieuw-Altona, gelegen aan de Pericarivier in Suriname. Naast Saartje en Elias waren er nog negen leden van de familie Adelaar uit andere delen van het land – namelijk Gorinchem, Zutphen, Meppel en Oude-Pekela – die een claim indieden.³⁷ Bij het onderbouwen van hun aanspraken trokken ze samen op. In 1862 lieten ze een akte opstellen waarin de kooplieden Lion Salomon Stibbe (1799-1880) en Phinie Salomon Stibbe (1801-1881) uit Kampen gemachtigd werden om de belangen van de Adelaars te behartigen in een vergadering van eigenaren.³⁸ Dat beheer van plantageaandelen een familieaangelegenheid was, laat ook de casus van de familie Sluijterman uit Sneek zien. De vier nog minderjarige kinderen van Bernardina Johanna Schlikker (1813-1870) en dokter en geneesheer Albertus Aemilius Symo Sluijterman (1816-1857) werden met de dood van hun vader de erfgenamen van een aandeel in de suikerplantages Poelwijk en Nieuw-Altona in Suriname.³⁹ Schlikker trad op als voogdes en zorgde ervoor dat ook haar kinderen een vertegenwoordiger kregen in de vergadering van eigenaren in 1862.⁴⁰

In totaal had Poelwijk meer dan vijftig eigenaren. Zij kregen gezamenlijk 77.100 gulden uitgekeerd. Daarvan was ruim 1400 gulden voor Abigael Aletta Sluijterman (1818-1874) uit Wommels en eenzelfde bedrag voor haar schoonzus Schlikker op naam van de kinderen Sluijterman. De families Adelaar en Stibbe moesten ditzelfde bedrag onder elkaar verdelen.⁴¹ De Adelaars en de Sluijtermannen zijn zelf nooit in Suriname geweest en ze hielden zich niet actief bezig met het beleid op de plantage. De 257 tot slaaf gemaakten die geregistreerd werden op Poelwijk en Nieuw-Altona in 1863, kregen voor hen nooit een gezicht, noch een naam. De bewaard gebleven documenten geven iets meer, zij het minimale informatie. Zo blijkt dat zich onder de tot slaaf gemaakten de 17-jarige ‘veldmeid’ Clasina en de 43-jarige ‘delver’ Geluk bevonden. Hun werk bestond uit het gereedmaken van de akkers voor de aanplant van suikerriet, de aanplant, het onderhouden van de afwatering, het wieden van onkruid, het oogsten en verwerken van het riet tot melasse, rum en suiker. De laatste fase was het meest arbeidsintensief en gevaarlijk. Suikerriet werd met de hand gekapt, om het daarna met de hand en per boot naar de fabriekshal te brengen, waar het riet uitgerst werd tussen grote rollers en vervolgens gekookt. Bijna alle tot slaaf gemaakten werden voor dit werk ingezet. Onderhoud van gebouwen viel onder de taken van de 38-jarige timmerman George. De 60-jarige kok Daantje moest de plantagedirecteur van eten voorzien.⁴²

Dat verschillende Friezen aandelen hadden in dezelfde plantage kwam vaker voor. De Surinaamse suikerplantage Vossenburg was deels in handen

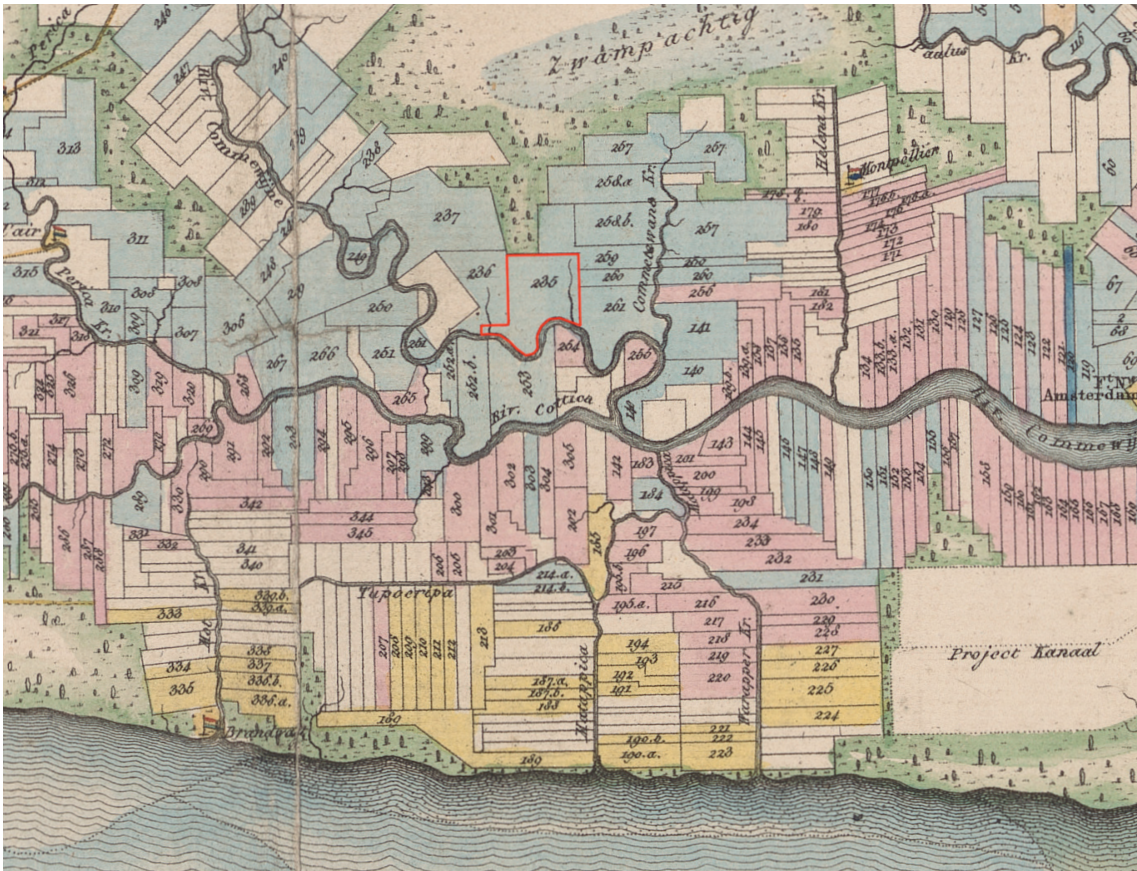
van Henriëtte Hester Jacoba van Eck (1819-1888) en Willem Engelbart Engelen (1817-1879) uit Leeuwarden.⁴³ (afb. 1) Dit aandeel was onderdeel van de nalatenschap van hun beider overgrootmoeder Nalida Johanna Brantsen (1730-1788) en dus al generaties in de familie.⁴⁴ Door het keer op keer vererven van de aandelen waren er in totaal bijna vijftig eigenaren, die allen in Nederland woonden. In 1863 lieten Van Eck en Engelen ieder een akte opstellen bij een plaatselijke notaris waarin zij hun aanspraken op compensatiegeld toelichtten. Zij machtigden de Amsterdamse Firma Weduwe Hasselt en Co. om in hun naam en die van alle andere eigenaren de zaken rondom het compensatiegeld af te handelen. De zaakwaarnemers Henri Guillaume Roux en David Martinus Uhlenkamp lieten op Vossenburg 237 tot slaaf gemaakten registreren in 1863. Uiteindelijk werd er voor 235 van hen ook een vergoeding uitbetaald. De eigenaren kregen met de afschaffing van de slavernij samen 70.500 gulden toegekend voor het verlies van hun bezit.⁴⁵ Ruim 1.600 gulden kwam toe aan Engelen.⁴⁶ Het bedrag dat Van Eck kreeg, is onduidelijk omdat de omvang van haar aandeel niet is gespecificeerd in de bewaard gebleven documenten.

Hoe groot het aandeel was dat Harlinger tabaksfabrikant Harke Pottinga (1815-1901) en zijn alleenstaande zus Dorothea (1813-1885) hadden in de Surinaamse suikerplantage Merveille is ook moeilijk vast te stellen. Zij waren twee van de erfgenamen van hun oudtante, de Harlinger koopmansdochter Dorothea van der Leij (1736-1805).⁴⁷ Van der Leij had dit aandeel op haar beurt in bezit gekregen via de familie van haar Amsterdamse echtgenoot Jacob Alberts Meijer (1735-?). Meijer

³¹ Rolf van der Woude, ‘De sociaal-economische ontwikkeling, 1795-1917’, in: Johan Frieswijk e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland, 1750-1995* (Amsterdam, Meppel en Leeuwarden 1998), 61-104, daar 67.
³² Smeulders en Ten Hove, ‘Van Elisabeth Samson tot’, 6.
³³ Hannah Young, ‘Women, slavery compensation and gender relations in the 1830s’ (Undergraduate Thesis University College Londen, 2010), beschikbaar op: <http://www.ucl.ac.uk/lbs/media-new/pdfs/hyoung.pdf> (geraadpleegd 11 januari 2017).
³⁴ Hondius, ‘Slaveneigenaren in Amsterdam 1863’.
³⁵ Ten Hove, Helstone en Hoogbergen, *Surinaamse emancipatie 1863*, 51.
³⁶ Smeulders en Ten Hove, ‘Van Elisabeth Samson tot’, 6.
³⁷ Nationaal Archief (NA), Algemene Rekenkamer/Comptabel beheer, nummer toegang 2.02.09.08, inv. nr. 227, borderelnr. PL173. Gevonden met: Ten Hove en Helstone, Index ‘Emancipatie 1863’ op: <http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/q/zoekterm/adelaar/q/comments/1> (geraadpleegd 27 januari 2017).
³⁸ Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam, nummer toegang 5075, Notaris Pieter Louwerse, inv. nr. 20529, aktenr. 246, 25 november 1862. Gevonden met: Ten Hove, Notarissenboek (work in progress).
³⁹ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 227, borderelnr. PL173. Gevonden met: Ten Hove en Helstone, Index ‘Emancipatie 1863’ op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/view/NT00341_eigenaren/q/zoekterm/sluijterman/q/comments/1/page_size/50 (geraadpleegd 27 januari 2017).
⁴⁰ SA, Notarissen ter standplaats Amsterdam, 5075, inv. nr. 20529, aktenr. 246, 25 november 1862.

⁴¹ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 227, borderelnr. PL173.
⁴² *Ibidem*.
⁴³ *Ibidem*, inv. nr. 228, Borderelnr. PL214. Gevonden met: Ten Hove en Helstone, Index ‘Emancipatie 1863’ op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/view/NT00341_eigenaren/q/zoekterm/vossenburg/q/comments/1 (geraadpleegd 22 november 2016).
⁴⁴ Bert Koene, *Schijngestalten. De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen (1735-1809)* (Hilversum 2013), 380.
⁴⁵ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 228, borderelnr. PL214.
⁴⁶ *Ibidem*; Tresoar, Memories van successie, nummer toegang 42, inv. nr. 8037, Memories kantoor Heerenveen, aktenr. 2417.
⁴⁷ In de Friese akten ook wel Douwtjen genoemd. Tresoar, Doopboek Hervormde gemeente Grote Kerk Harlingen, nummer toegang 28, inv. nr. 326, aktenr. 1985; NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 226, borderelnr. PL145. Gevonden met: Ten Hove en Helstone, Index ‘Emancipatie 1863’ op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/b23bec3b-5d43-4c4d-8aaa-5ed37da3ab25/view/NT00341_eigenaren/sort_column/prs_achternaam_eigenaren/sort_type/asc/q/zoekterm/leij/q/comments/1 (geraadpleegd 27 januari 2017).

1. Plantage Vossenburg is nr. 235 op de Generale kaart der kolonie Suriname door Daniël Veelwaard (Groningen 1835). Rijksmuseum, Amsterdam

was hoogstwaarschijnlijk zeeman. Op basis van de ‘uitlandigheid en absentie’ van haar man wist Van der Leij in 1787 handelingsbekwaamheid te verkrijgen, waardoor ze haar recht op deze lucratieve erfenis kon doen gelden. Het ging niet alleen om drie achtste aandeel in Merveille, maar ook om aandelen in de plantage Rustveld aan de Commewijne-rivier, de koffieplantage Heistveld, de suikerplantage Laarwijk en de bosgrond Eenzaamheid aan de Surinamerivier.⁴⁸ In haar testament stond dat de plantages en al haar andere bezit naar haar broers Sjoerd (1734-?) en Take (1745-?) en haar zus Metje (1753-?) gingen. Op het moment dat deze drie

dood waren en er ook geen kinderen meer leefden, zou de nalatenschap aan het Gereformeerde Weeshuis in Harlingen toekomen.⁴⁹

Na het overlijden van Van der Leij in 1805 bleek het voor de nabestaanden moeilijk om hun recht op de aandelen in de Surinaamse plantages te doen gelden, omdat er vragen rezen over het al dan niet in leven zijn van Meijer. In 1825 pleitten de vijf kinderen van Metje van der Leij en haar man Harke Johannes Pottinga succesvol voor de rechter in Amsterdam dat zij de enige nabestaanden waren. Ook stelden ze dat Dorothea de plantages ‘gedurende agttien jaren h[ad] geadministreerd’

2. Diorama van de suikerplantage Merveille door Gerrit Schouten, 1829. Collectie Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen

en dat Meijer nu toch al 38 jaar verdwenen was.⁵⁰ In 1865 kregen de erfgenamen Van der Leij compensatiegeld toegewezen voor hun aandeel in de suikerplantage Merveille. Ze vroegen compensatie voor 153 tot slaaf gemaakten, maar werden uitbetaald voor 143, omdat tien van hen ten minste een maand daarvoor van de plantage gevlucht waren. Het totaalbedrag voor alle eigenaren kwam op f 42.900, waarvan f 16.087,50 voor de kleinkinderen van het echtpaar Pottinga-Van der Leij.⁵¹

De Surinaamse kunstenaar Gerrit Schouten (1779-1839) maakte in 1829 een kijkkast, ook wel diorama genoemd, van plantage Merveille. (afb. 2) Dit is een driedimensionale weergave van een plantage en de productieactiviteiten die daar plaatsvonden, zoals de eigenaren – die vooral in productie en profijt geïnteresseerd waren – dat wilden zien. Wie de opdrachtgever was voor het diorama van Merveille is niet bekend. Schouten maakte meer diorama’s, vaak in opdracht van plantagedirecteuren om mee te nemen naar Nederland.⁵² Het diora-

ma van Merveille toont links van het midden de directeurswoning, met daarnaast twee kleinere woningen voor de opzichters. Meer naar rechts staat een opslag voor uitgeperste rietstengels, een fabriek met getijdemolen, een kookhuis met schoorsteen, de destilleerderij, het plantageziekenhuis, het botenhuis en een wachtershuisje. Tot slaaf gemaakten verrichten werk, zoals het uitladen van goederen. De barakken waarin de tot slaaf gemaakten woonden zijn vaag in de achtergrond te zien, maar er is geen zicht op wat zich daar afspeelt.⁵³ Hoewel dit diorama dus laat zien hoe de gebouwen op Merveille er in 1829 bij stonden, blijft het een beeld zoals de beheerders dat wilden presenteren naar de buitenwereld. Afro-Surinaamse cultuur en religie hadden niet hun interesse.

‘Privéslaven’ in Curaçao

Er werden niet alleen vergoedingen toegekend voor tot slaaf gemaakten die onderdeel uitmaakten van de boedel van Surinaamse plantages, maar

⁴⁸ SA, Notarissen ter standplaats Nieuwendam, nummer toegang 5076.NWD, inv. nr. 27B, aktenr. 455, 27 oktober 1805.
⁴⁹ *Ibidem*, inv. nr. 22B, aktenr. 54, 31 oktober 1796. Gevonden met: Ten Hove, Notarissenboek (work in progress).

⁵⁰ SA, Archief van de Rechtbank van Eerste Aanleg en Rechtbank van Koophandel, nummer toegang 5074, inv. nr. 68, aktenr. 709, 7 december 1825.
⁵¹ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 226, borderelnr. PL145.
⁵² Clazien Medendorp, *Gerrit Schouten (1779-1839). Botanische tekeningen en diorama's uit Suriname* (Leiden 1999), 27.
⁵³ <http://collectie.tropenmuseum.nl/default.aspx?ccid=102234&lang=en> (geraadpleegd 13 januari 2016).

ook voor Curaçaose ‘privésclaven’. Dat waren tot slaaf gemaakten in het bezit van één of meerdere personen, dat laatste bijvoorbeeld door vererving. Nelia Agatha Ponne (1824-1906) die overleed in Sneek maar was geboren op Curaçao, had in 1863 vijf ‘privésclaven’ in bezit.⁵⁴ Ze was getrouwd met de Fries Iede Jensen Baanstra (1817-1890), opperschipper in dienst van de Nederlandse Marine.⁵⁵ Ponne was niet het enige lid van het witte Europese segment van de Curaçaose samenleving dat de voorkeur gaf aan een huwelijk met een Nederlander. Op Curaçao was de groep van vrije Afro-Curaçaoënaars relatief groot, zelfs vijftig procent ten tijde van de afschaffing van de slavernij.⁵⁶ Dit had te maken met de kleinere omvang van de totale bevolking, het kleinere aantal plantages en relatief grote aantal vrijlatingen.⁵⁷ De witte Europese inwoners van Curaçao hadden er daardoor belang bij om hiërarchieën en onderscheid op basis van huidskleur te bestendigen. De overheidsfunctionaris H.J. Abbring had het zelfs over een obsessie van de witte elite met ‘zuiver bloed’.⁵⁸ Naast religie, klasse, cultuur en nationaliteit, was huidskleur een belangrijke markering van sociale status in de Curaçaose samenleving. Alleen door actief te zoeken naar huwelijkspartners die vanuit Nederland naar Curaçao kwamen, kon het onderscheid op basis van kleur in stand gehouden worden.

Op Curaçao waren geen grootschalige, voor de export producerende plantages, zoals in Suri-

name. Wel waren er plantages die voedsel voor de lokale markt verbouwden.⁵⁹ De vijf tot slaaf gemaakten van het echtpaar Baanstra-Ponne werkten in de huishouding. De 42-jarige Juana en haar vier kinderen, Petrus van 23, Rosalia Petronia van 12, Johannes Petrus van 11 en Wilhemina Josephine van 9 werden allemaal aangemerkt als ‘huisbediende’.⁶⁰ Vanwege zijn beroep was Baanstra vaak van huis. Al twee jaar na zijn huwelijk wees hij zijn schoonvader Gerrit Sjoerd Ponne (1792-1877) aan als zaakwaarnemer, omdat hij zelf op het punt stond te vertrekken naar Nederland als gezagvoerder op het schip van de Nederlandse Marine Z.M. brik Koerier. Als man had hij binnen het huwelijk de juridische macht over de zaken van zijn vrouw en bij zijn vertrek droeg hij deze over aan Gerrit Ponne.⁶¹ Het lijkt erop dat Iede Baanstra en zijn vrouw Nelia in 1859 gezamenlijk naar Nederland vertrokken, want in *De Curaçaosche Courant* van 30 juli 1859 riepen ze een ‘laatste vaarwel’ aan hun vrienden.⁶² Drie jaar later diende Gerrit Ponne de aanvraag voor compensatiegeld op naam van zijn dochter en schoonzoon in. Hij inde in totaal 1000 gulden compensatiegeld.⁶³ Voor Curaçaose tot slaaf gemaakten werd namelijk geen driehonderd, maar tweehonderd gulden compensatiegeld betaald.⁶⁴ Hun relatieve waarde voor de eigenaar werd dus lager ingeschat dan in Suriname met zijn grootschalige plantages. Wellicht gebruikte Nelia dit geld om haar reizen tussen Cu-

raçao en Nederland te bekostigen. In 1864 stond ze namelijk opnieuw vermeld in de krant vanwege een vertrek van Curaçao naar Nederland, dit keer zonder haar man, maar met ‘eene meid genaamd URSULA’.⁶⁵ Of Ursula een Afro-Curaçaose was blijft onduidelijk.

Nelia Baanstra-Ponne kwam ik op het spoor door te zoeken naar Friese gecompenseerden met behulp van plaatsnamen. Haar vader kwam met deze methode niet als mogelijke Fries uit de bus. Gerrit Ponne woonde ten tijde van de afschaffing van de slavernij op Curaçao en zou daar tot zijn dood blijven. Nader onderzoek laat echter zien dat hij in Fryslân was geboren. Hij was de derde zoon in een familie van schippers uit Lippenhuizen.⁶⁶ Het is niet duidelijk wanneer hij precies naar Curaçao vertrok. Hij trouwde met de Curaçaose Maria Pieternella Mensing (1805-1885) en zij kregen drie kinderen.⁶⁷ Hij was in 1826 werkzaam op Curaçao als extra-visiteur, een ambtenaar die financiële administratie controleert.⁶⁸ In de jaren daarna verdiende hij op allerlei manieren zijn geld. In de jaren 1830 baatte hij een herberg aan de Waterkant in Willemstad uit.⁶⁹ Later keerde hij terug in dienst van de Nederlandse koloniale overheid als ‘knechttopzigter bij het genie departement’ in 1850.⁷⁰

Gerrit Ponne diende in 1862 niet alleen een claim voor compensatiegeld in namens zijn dochter, maar vroeg ook zelf om een vergoeding voor

zijn vijf ‘privésclaven’. Hij liet noteren dat hij handelaar was; zijn tot slaaf gemaakten, de 54-jarige Margaritha, 36-jarige Martis, 25-jarige Hermannus, 24-jarige Charlotte en de 21-jarige Melodien werden allen aangemerkt als ‘sjouwer’. Gerrit kreeg uiteindelijk maar voor vier van hen betaald, omdat Martis een jaar eerder was gevlucht.⁷¹ In *De Curaçaosche Courant* van 5 juli 1862 waarschuwde Ponne ‘het publiek om zynen slaaf Martis niet optehouden, te herbergen of in zyne voorvlugtheid behulpzaam te zyn; zullen degenen, die zulks doen, door hem in regten vervolgd worden’.⁷² Het compensatiegeld dat Gerrit ontving was 800 in plaats van 1.000 gulden, omdat Martis nooit gevonden werd.⁷³

In de jaren voorafgaande aan de formele afschaffing van de slavernij liet Gerrit Ponne een aantal van zijn tot slaaf gemaakten vrij. Bij manumissie, zoals dat ook wel genoemd werd, vroeg de eigenaar toestemming aan het Nederlands koloniaal bestuur om de tot slaaf gemaakte een vrijbrief te verlenen. Daar waren wel voorwaarden aan verbonden, bijvoorbeeld dat de vrijgemaakte tot een ‘erkend kerkgenootschap’ moest behoren.⁷⁴ In 1861 manumitteerde Ponne de 43-jarige tot slaaf gemaakte Constantia, dochter van Carolina. Niet alleen Constantia werd gemanumitteerd, ook haar veertienjarige zoon Josef Martens werd in vrijheid gesteld. De twee kregen de achternaam Pon, verwijzend naar de achternaam van hun voormalige

⁵⁴ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 242, borderelnr. C461PE. Gevonden met: Ten Hove, Index ‘Emancipatie 1863’ op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/2a7f3040-d7f2-11e2-a0c1-00505693001d/view/NT00341_eigenaren/sort_column/prs_achternaam_eigenaren/sort_type/asc/q/zoekterm/ponne/q/comments/1 (geraadpleegd 26 januari 2017).

⁵⁵ NA, Burgerlijke stand Curaçao, huwelijksakten, aktenr. 37, 7 september 1853. Te vinden op: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/90756522/srcid/23316956/oid/1> (geraadpleegd 24 oktober 2016); Tresoar, Notarieel archief, nummer toegang 26, inv. nr. 002052, minuut-akten 1889, aktenr. 00032.

⁵⁶ Gert Oostindie, *Het paradijs overzee. De ‘Nederlandse’ Caraïben en Nederland* (Leiden 2000), 56-57.

⁵⁷ Han Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao. Dynamiek van een achttiende-eeuws Atlantisch handelsknooppunt* (Leiden 2012), 9. Beschikbaar op: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/19083/Dissertatie%20Han%20Jordaan.PDF?sequence=17> (geraadpleegd 10 maart 2017).

⁵⁸ H.J. Abbring, *Weemoedstroomen uit de geschiedenis van mijn leven, of mijn reis naar Curaçao, en vluchtige beschouwingen van dat eiland gedurende mijn tienjarig verblijf op hetzelfde* (Groningen 1834), 99.

⁵⁹ Oostindie, *Paradijs overzee*, 32.

⁶⁰ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 242, borderelnr. C461PE.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *De Curaçaosche Courant*, 30 juli 1859, 3.

⁶³ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 242, borderelnr. C461PE.

⁶⁴ ‘No. 165. Wet van den 8sten Augustus 1862’, 6-9.

⁶⁵ *De Curaçaosche Courant*, 31 december 1864, 3.

⁶⁶ Tresoar, Memories, 42, inv. nr. 8016, Memories kantoor Heerenveen, aktenr. 250.

⁶⁷ NA, Burgerlijke stand Curaçao, overlijdensaktes, aktenr. 141, 1 januari 1877. Beschikbaar op: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/91096241/srcid/23436308/oid/1> (geraadpleegd 23 november 2016).

⁶⁸ *De Curaçaosche Courant*, 7 januari 1826, 6; ‘Visiteur’, in: *Woordenboek der Nederlandsche Taal* op <http://gtb.inl.nl/> (geraadpleegd 24 oktober 2016).

⁶⁹ Tresoar, Memories, 42, inv. nr. 8016, Memories kantoor Heerenveen, aktenr. 250. W.E. Renkema, *Een leven in de West. Van Raders en zijn werkzaamheden op Curaçao* (Leiden 2009), 276.

⁷⁰ *De Curaçaosche Courant*, 20 april 1850, 2.

⁷¹ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 242, borderelnr. C460aPE. Gevonden met: Ten Hove, Index ‘Emancipatie 1863’ op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00341/2a7f2e60-d7f2-11e2-a0c1-00505693001d/view/NT00341_eigenaren/sort_column/prs_achternaam_eigenaren/sort_type/asc/q/zoekterm/ponne/q/comments/1 (geraadpleegd op 25 oktober 2016).

⁷² *De Curaçaosche Courant*, 5 juli 1862, 4.

⁷³ NA, Algemene Rekenkamer, 2.02.09.08, inv. nr. 242, borderelnr. C460aPE.

⁷⁴ T. van der Lee, ‘Wet en regelgeving’ op: <http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00339/achtergrond/wet-en-regelgeving> (geraadpleegd 18 januari 2017).

3. Portret Willem E. Engelen, circa 1860. Collectie Tresoar, Leeuwarden

eigenaar.⁷⁵ Een jaar later werd ook de nog maar twee dagen oude zoon van de tot slaaf gemaakte Melodien, Bernardus, gemanumitteerd door Gerrit. Deze jongen kreeg de achternaam Poncé.⁷⁶

Visies op slavernij en compensatie

De besproken Friezen die een claim voor compen-

satiegeld indienden, zagen dit als hun recht. Twee van hen namen publiekelijk stelling in het debat over afschaffing van de slavernij. Jonkheer Willem E. Engelen zat van 1853 tot 1855 in de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Sneek.⁷⁷ (afb. 3) Daar werd hij direct geconfronteerd met het debat over de afschaffing van de slavernij, waarin liberaal Kamerlid en abolitionist Wolter Robert van Hoëvell (1812-1879) en de conservatieve Louis van Heiden Reinestein (1809-1882) tegenover elkaar stonden. Van Hoëvell publiceerde in 1854 zijn boek *Slaven en vrijen onder Nederlandsche wet*.⁷⁸ Dit boek is een aanklacht tegen de slavernij, waarin hij zich tot doel stelt: 'zoo mogelijk eene algemeene verontwaardiging op te wekken tegen de slavernij'.⁷⁹ In augustus 1854 greep Van Hoëvell het Tweede Kamerdebat over het aanpassen van de wetgeving in Nederlands-Indië aan om stappen te zetten richting afschaffing van de slavernij. Hij stelde voor om een artikel op te nemen dat de vrijverklaring van tot slaaf gemaakten zou garanderen op voorwaarde dat hun eigenaren een schadevergoeding ontvingen. In dit voorstel bleef onduidelijk wat deze schadevergoeding precies inhield. Verder pleitte Van Hoëvell voor het vrijverklaren van kinderen die in slavernij geboren waren vanaf het moment dat de aangepaste wet in werking trad.⁸⁰

Engelen steunde een tegenvoorstel van de afgevaardigde voor het kiesdistrict Assen, Louis van Heiden Reinestein (1809-1882). Er moest volgens dit conservatieve Kamerlid voorkomen worden dat slavernij in Nederlands-Indië eerder werd beëindigd dan in het Caraïbisch Gebied. Van Heiden Reinestein stelde weliswaar dat de afschaffing 'een dure Christenplicht' en 'een noodzakelijke behoefte van den tegenwoordigen tijd' was, maar dat het

voorstel van Van Hoëvell tot 'grootte gisting' op de Caraïbische plantages kon leiden.⁸¹ Hij vreesde dus dat het tot opstanden van tot slaaf gemaakten kon leiden. Ook was Van Heiden Reinestein tegen het vrijverklaren van in slavernij geboren kinderen. Hij maakte zich zorgen over de vraag of de eigenaren daarvoor wel een vergoeding zouden krijgen en wat dat dan zou gaan kosten.⁸² Engelen schaarde zich dus onder diegenen die de belangen van de eigenaren van plantages in het Caraïbisch Gebied voorop hadden staan. Daarmee beschermde hij ook zijn eigen financiële belangen in de Surinaamse plantage Vossenburg. Engelen was niet het enige Kamerlid met belangen in een plantage zoals Ten Hove en Smeulders laten zien. De meesten van hen stemden in 1862 in met de uiteindelijke wetten op de afschaffing van de slavernij in Suriname en de Antillen en daarmee dus ook met de compensatieregeling.⁸³ Engelen had toen de Kamer al verlaten.

'Geestelijk brood': slavernij en zending

Henriëtte van Eck, een andere eigenaar van Vossenburg, was in 1854 getrouwd met de Friese Nederlands Hervormde predikant Sijo Kornelius Thoden van Velzen (1809-1900).⁸⁴ (afb. 4) Hij werd in de jaren 1850 een belangrijke voorvechter voor de protestantse zending in de Nederlandse koloniën die het Nederlandsch Zendingsgenootschap voorstond.⁸⁵ In de aanloop naar de afschaffing van de slavernij waren bestuurders in Nederland en Suriname, evenals plantagedirecteuren, de bekering van tot slaaf gemaakten tot het christendom als steeds belangrijker gaan zien. Zij zagen het als voorwaarde voor omvorming van tot slaaf gemaakten naar beschaafde en werkwillige burgers.⁸⁶ Zo toonde Thoden van Velzen zich in 1851 verheugd over de activiteiten van de Evangelische Broedergemeente (EBG), ook wel bekend als Herrnhutters,

4. Sijo Kornelius Thoden van Velzen, foto J.J. van Haagen, circa 1859. Collectie Historisch Centrum Leeuwarden

in Suriname: 'De planters leerden eindelijk in te zien, dat de Christenslaven de getrouwste en ijverigste zijn. Zij leerden den arbeid der Broederen op prijs te schatten.'⁸⁷ Interessant is dat deze zendingen vanaf 1847 al actief waren op Vossenburg. Ik heb geen aanwijzingen kunnen vinden dat het echtpaar Thoden van Velzen-Van Eck zich actief bemoeide met de bekering van tot slaaf gemaakten, maar zij kunnen er – bijvoorbeeld via de andere eigenaren – wel van op de hoogte zijn geweest.

⁷⁵ NA, Koloniën, 1850-1900, nummer toegang 2.10.02, inv. nr. 6728, folionr. 231. Gevonden met T. van der Lee, Index 'Vrij van slavernij', op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00339/6f907d63-8936-40df-ae19-859880248002/sort_column/ove_tekst omschrijving/sort_type/asc/view/NT00339_regesten (geraadpleegd 25 oktober 2016).

⁷⁶ *Ibidem*, inv. nr. 6731, folionr. 77. Gevonden met Van der Lee, Index 'Vrij van slavernij', op: http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00339/1e7c85ed-770e-478a-a6bb-0e1b8f8b7a1b/sort_column/ove_datum_regest/sort_type/asc/view/NT00339_regesten (geraadpleegd 25 oktober 2016).

⁷⁷ http://www.parlement.com/id/vg09ll0givy6/w_e_engelen (geraadpleegd 25 oktober 2016).

⁷⁸ W.R. van Hoëvell, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (Zaltbommel 1854).

⁷⁹ Van Hoëvell, *Slaven en vrijen* (tweede druk; Zaltbommel 1855) X.

⁸⁰ 'Zitting van den 7den Augustus', *Bijblad van de Nederlandsche staats-courant 1853-1854* (Den Haag 1854), 1392-1393.

Beschikbaar op: www.statengeneraaldigitaal.nl (geraadpleegd op 8 november 2016).

⁸¹ *Ibidem*, 1393-1394.

⁸² *Ibidem*, 1394.

⁸³ Okke ten Hove, 'Stemgedrag Nederlandse politiek en afschaffing slavernij', *Wi Rutu* 14 (2014) 2, 23-51; Smeulders en Ten Hove, 'Van Elisabeth Samson tot', 7-8.

⁸⁴ Gelders Archief, Burgerlijke stand Gelderland, nummer toegang 0207, inv. nr. 156, aktenr. 31, huwelijksdatum 27 april 1854. Tresoar, Bevolkingsregister 1848-1859, nummer toegang 10, inv. nr. 4594, Blad 163.

⁸⁵ S.K. Thoden van Velzen, *Kom over en help ons! Roepstem der heidenen tot de christenen in Nederland* (Leeuwarden 1851).

⁸⁶ Janse, *De afschaffers*, 98; Siwipersad, *De Nederlandse regering*, 240.

⁸⁷ Thoden van Velzen, *Kom over en help ons!*, 92.

De antropoloog Humphrey Lamur heeft geschreven over de zending op Vossenburg. Volgens hem omschreef de eerste zendeling op Vossenburg de plantage als meest ‘afgodische’ van alle plantages. In het bos vlakbij de plantage was een offerplaats voor de god Adrangra waar ook tot slaaf gemaakten van andere plantages naartoe kwamen. Aanvankelijk waren de tot slaaf gemaakten van Vossenburg alleen bereid de preken van de zendingen bij te wonen in ruil voor vrije uren of andere concessies. In 1849 nam een aantal van de tot slaaf gemaakten de zendeling Jansa mee naar de offerplaats. Jansa nam daarop de religieuze voorwerpen in beslag, naar eigen zeggen zonder veel verzet. Toen de directeur echter een jaar later wilde dat de tot slaaf gemaakten op zondag zouden werken, hielden ze Jansa voor dat ze veel van hem geaccepteerd hadden, maar dat ze hun offerplaats terug wilden als hij hun zondagsrust niet zou weten te garanderen.⁸⁸ De tot slaaf gemaakten probeerden zo dus een onderhandelingspositie voor zichzelf te creëren.

De kans is klein dat deze details de in Leeuwarden wonende eigenaren bereikten. Het Nederlandsch Zendingsgenootschap van Thoden van Velzen was vooral actief in Nederlands-Indië, waar slavernij in 1860 formeel was afgeschaft.⁸⁹ In een zendingsrede uit 1862 schreef hij:

Nederland denkt aan uw arm, geesteloos Indië, dat u met elken koffijboon, met elk korreltje rijst en kristalletje suiker, en met elke 10 miljoen voor de schatkist, indachtig maakt, wat gij aan hetzelve, aan u zelve verschuldigd zijt. Heel *Indië* strekt zijne handen naar u uit en smeekt u onophoudelijk met zijnen geestelijken nood, om voor zijne bevolking te willen worden, een bron van geestelijk leven, een reuk des levens ten eeuwen leven.⁹⁰

Abolitionisten riepen Friezen op om zich uit te spreken tegen slavernij. De voorman van de ‘Maatschappij tot bevordering van de afschaffing van de slavernij’ in Fryslân, Hermanus Cornelis Voorhoeve (1818-1903) liet regelmatig van zich horen in de *Leeuwarder Courant*.⁹¹ Deze collega-predikant in Harlingen (1851-1860) kende Thoden van Velzen goed, omdat ze beiden actief waren in het Nederlandsch Zendingsgenootschap.⁹² In 1865, toen de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) ten einde kwam, plaatste Thoden van Velzen een advertentie in de *Leeuwarder Courant*. Hij riep samen met een aantal anderen op tot het inzamelen van geld voor voormalige tot slaaf gemaakten in Noord-Amerika om ze ‘stoffelijk en zedelijk te ondersteunen’. Ze stelden: ‘Waar ’t zulk een werk van mensenliefde geldt, zal Leeuwarden, zal Friesland niet achterblijven.’⁹³ Thoden van Velzen was niet de enige slaveneigenaar die sympathie had voor de abolitionistische beweging, ook voor de Groninger Hendrikus O. Feith sr. kon kritiek op slavernij en profijt uit slavernij samengaan.⁹⁴

Verder terug in de tijd

Het is mogelijk om betrokkenheid bij slavernij van eerdere generaties te onderzoeken met de claims voor compensatie in 1863 als beginpunt. Notariële archieven bieden daarvoor uitkomst. Zo blijkt dat de aandelen van de familie Sluijterman al een generatie eerder in de familie kwamen. De welgestelde Lamoraal Aemilius Albertus Sluijterman (1757-1838), die wethouder van Workum en ontvanger van de indirecte belastingen was, maakte in 1816 aanspraak op maar liefst vijf Surinaamse plantages. Het ging niet alleen om Poelwijk en Nieuw-Altona, maar ook de koffieplantages Mislukt Bedrog, Ma Retraite en De Morgenstond, die van Sluijtermans

oudoom François Ewoud Becker (1735-1795) waren geweest. Becker kreeg zelf geen kinderen en maakte al zijn neven en nichten tot erfgenamen, op voorwaarde dat zij de plantages niet verkochten. Lamoraal kon samen met zijn broer en zus aanspraak maken op één negende aandeel in de genoemde plantages.⁹⁵

Lamoraal hield zich actief met het beheer van de plantages bezig. In notariële akten uit 1818 valt terug te lezen dat hij de ervaren plantagedirecteur Egbert Gerhard Veldwijk (1779-1860) aanstelde, maar ook de Haarlemse mede-plantage-eigenaar Jan Pieter Hendrik Kleine (?-1824) naar Suriname liet vertrekken om de financiën van de plantages op orde te houden.⁹⁶ Van Stipriaan stelt dat het voor de eigenaren in Nederland heel lastig was zicht te houden op de plantagedirectie. De belangen van eigenaren en de aangestelde directie kwamen niet altijd overeen en er waren allerlei manieren waarop de laatste zich ongezien kon verrijken.⁹⁷ Dat Lamoraal rond 1820 zijn stiefzoon Hendrik Simon Stoffels (1799-1827) naar Suriname liet afreizen was waarschijnlijk ook bedoeld om zijn controle over de plantages te vergroten.⁹⁸ Onderzoek van Iris van der Veen naar Stoffels laat zien dat hij vanaf 1825 verantwoordelijk was voor De Morgenstond. Stoffels werd ‘administrateur’, een zaakwaarnemer voor de eigenaren. Hij deelde deze verantwoordelijkheid met Carl Ludwig Weissenbruch (1774-1832), een van de meest invloedrijke personen in Suriname op dat moment.⁹⁹ Weissenbruch bepaalde rond die tijd het beleid op zo’n 71 ondernemingen. Benoeming van meerdere administrateurs voor één plantage was niet ongebruikelijk, zij konden de belangen van verschillende eigenaren

vertegenwoordigen.¹⁰⁰ Stoffels wist zijn invloed te vergroten toen hij in 1827 medeverantwoordelijk werd voor Ma Retraite, Mislukt Bedrog en Poelwijk.¹⁰¹ Maar dat was van korte duur: datzelfde jaar overleed hij.¹⁰²

De *Surinaamsche almanak* voor het jaar 1834 geeft een overzicht van de aantallen tot slaaf gemaakten op elke plantage. Op Poelwijk waren het er op dat moment 133, op De Morgenstond 118, op Mislukt Bedrog 140, op Ma Retraite 10 en op Nieuw-Altona geen.¹⁰³ Dat laatste had waarschijnlijk te maken met het praktisch, maar niet officieel samenvoegen van Nieuw-Altona en Poelwijk. In 1836 stelden twee mede-eigenaren van de plantages voor om een of twee koffieplantages te verkopen. Lamoraal stemde in en gaf ook toestemming om de opbrengst te gebruiken om schulden die op de betreffende plantages rustten, af te lossen.¹⁰⁴ Veel Surinaamse koffieplantages werden in deze periode onrendabel. Koffiebomen gingen na vier jaar vrucht dragen en begonnen na achttien jaar steeds minder op te leveren. Het niet vervangen van de bomen leverde voor veel plantages financiële problemen op. Rond 1825 zou het merendeel van koffiebomen in Suriname veertig jaar of ouder zijn geweest.¹⁰⁵ Mislukt Bedrog en Ma Retraite zijn waarschijnlijk verkocht, want toen Lamoraal twee jaar later overleed waren alleen de aandelen in Poelwijk, Nieuw-Altona en De Morgenstond nog in zijn bezit.¹⁰⁶

De eerder genoemde Willem E. Engelen kreeg zijn aandeel in plantage Vossenburg van zijn vader Daniël Engelen (1791-1857). Deze in Nijmegen geboren inwoner van Oranjewoud was invloedrijk in Fryslân door zijn lange carrière in de rechtspraak.

⁸⁸ Humphrey Lamur, *De kerstening van de slaven van de Surinaamse plantage Vossenburg, 1847-1878* (Amsterdam 1985), 11-12, 15.

⁸⁹ <http://www.protestantsezending.nl/zendingsgeschiedenis/> (geraadpleegd 28 november 2016).

⁹⁰ S.K. Thoden van Velzen, *De herinnering aan den bijstand des Heeren in het werk onzer zending, in deze voor haar moeilijke dagen. Zendingrede uitgesproken op den 12 Januarij 1862, benevens een woord ter nagedachtenis aan den zendeling A. Visser* (Leeuwarden 1862), 26.

⁹¹ *Leeuwarder Courant*, 6 maart 1855, 2; 12 september 1856, 2; 16 juni 1857, 2; 19 augustus 1859, 2.

⁹² G.A. Wumkes, ‘Voorhoeve, Hermanus Cornelis’, in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* deel 10 (Leiden 1937), 1132-1133.

⁹³ *Leeuwarder Courant*, 28 november 1865, 5.

⁹⁴ Lemstra, ‘Het Feithhuis’, 59. Lennaerts en Lemstra, ‘Hotel de Doelen’, 66.

⁹⁵ Tresoar, Notarieel archief, 26, inv. nr. 141009, aktenr. 00243; *Ibidem*, 26, inv. nr. 141011, aktenr. 00592.

⁹⁶ *Ibidem*, inv. nr. 141009, aktenr. 00243; *Ibidem*, inv. nr. 141011, aktenr. 00592.

⁹⁷ Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 293, 305.

⁹⁸ Tresoar, Notarieel archief, 26, inv. nr. 142001, aktenr. 00073.

⁹⁹ *Surinaamsche almanak voor het jaar 1825* (Paramaribo 1824), 50. Iris van der Veen, ‘Hendrik S. Stoffels uit Workum’ (Ongepubliceerd lemma, Tutorial Rijksuniversiteit Groningen, 20 januari 2017).

¹⁰⁰ Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 294-295.

¹⁰¹ *Surinaamsche almanak voor het jaar 1827* (Paramaribo 1826), 50, 56, 67, 77.

¹⁰² Tresoar, Notarieel archief, 26, inv. nr. 142004, aktenr. 00235.

¹⁰³ *Surinaamsche almanak voor het jaar 1834* (Paramaribo 1833), 73, 90, 103.

¹⁰⁴ Tresoar, Memories, 42, inv. nr. 2032, aktenr. 059; *Surinaamsche Almanak voor het jaar 1839* (Paramaribo 1838), 65, 92.

¹⁰⁵ Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 130.

¹⁰⁶ Tresoar, Memories, 42, inv. nr. 2032, aktenr. 059; *Surinaamsche Almanak voor het jaar 1839* (Paramaribo, 1838), 65, 92.

Hij trouwde in 1824 met de Harlingse Gerbrecht Roorda (1795-1892).¹⁰⁷ In zijn memorie van successie staat vermeld dat er ten tijde van zijn overlijden zo'n 240 tot 250 tot slaaf gemaakten op de plantage waren. Daniëls aandeel was een stuk kleiner dan dat van Lamoraal Sluijterman, namelijk één drieënveertigste.¹⁰⁸ Onderzoek van Van Stipriaan bij het Surinaams Museum in Paramaribo laat zien hoe de keuze over investeringen gemaakt in Nederland effect had op de werkomstandigheden op de suikerplantage. Wanneer het riet van de velden gehaald was, moest het gemalen worden. Op Vossenburg gebruikten ze daarvoor een watermolen, die afhankelijk was van de getijden. Er kon daardoor maar de helft van de tijd gemalen worden. Om optimaal gebruik te maken van de molen moesten de tot slaaf gemaakten in die periode 24 tot 36 uur achter elkaar doorwerken.¹⁰⁹

Vanaf 1815 gingen steeds meer plantages over op een stoommolen. De eigenaren van Vossenburg kozen er echter voor om tot ongeveer 1860 met de watermolen te blijven werken. Toch hadden de eigenaren, als ze wilden, de investering in een stoommolen wel kunnen doen. Ze kregen samen ieder jaar gemiddeld 20.000 gulden winst uitgekeerd. In de periode 1820 tot 1860 ontvingen de grote aandeelhouders gemiddeld 3.420 gulden per jaar, maar ook de kleinste eigenaar kon gemiddeld 1.209 gulden per jaar tegemoet zien. Dat Vossenburg financieel zo succesvol was had te maken met aanpassingen aan de machines en het verbeteren van de gezondheidszorg op de plantage.¹¹⁰ De inbreng van Daniël Engelen in het reilen en zeilen van zijn plantage mag dan kleiner geweest zijn dan van Lamoraal Sluijterman, ook hier beïnvloedden de gezamenlijke beslissingen van de in Nederland wonende eigenaren de werk- en levensomstandigheden op Vossenburg.

Tot besluit

De lijsten van personen die in 1863 aanspraak maakten op compensatiegeld zijn een goed begin-

punt voor onderzoek naar Friese betrokkenheid bij slavernij. Het zoeken op plaatsnamen in de index brengt de gegevens naar boven van Friezen uit de hogere middenklasse en de elite, mannen en vrouwen die in verschillende steden en een dorp in Fryslân woonden. In een aantal gevallen gaat de betrokkenheid bij slavernij een generatie terug in de tijd en juist in die gevallen, als de aandelen in de plantages ook groter zijn, hielden de Friese eigenaren zich meer actief met het beheer van de plantage bezig. Net als in Groningen zien we ook hier dat eigendom van een plantage kon samengaan met abolitionistische sympathieën. Het uitblijven van investeringen in een stoommolen op Vossenburg toont hoe in Fryslân genomen beslissingen het leven op de plantage konden beïnvloeden. Dit laat zien dat slavernij in de negentiende eeuw niet iets was wat zich alleen ver weg afspeelde, maar waar ook Friezen profijt van hadden en in Friesland over gedacht, gesproken en besloten werd.

Om de behandelde voorbeelden van Friese gecompenseerden op waarde te schatten is meer onderzoek nodig. Onderzoek aan de hand van achternamen zou meer resultaten kunnen opleveren, in zowel de index van gecompenseerden als andere bronnen zoals de Surinaamse almanakken. Dat zoeken in notariële archieven – op www.allefriezen.nl doorzoekbaar op trefwoord – resultaat oplevert, heeft het onderzoek van Iris van der Veen al laten zien. Met dit soort informatie kan dan mogelijk aanvullend onderzoek in plantagearchieven gedaan worden, als deze voorhanden zijn.

De verwevenheid van slavernij en slavenhandel met Fryslân in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw kent allerlei dimensies die nog ononderzocht zijn. Welke Friezen legden geld in bij de Kamers van VOC en WIC? Welke Friezen gaven als koloniaal bestuurders vorm aan de systemen van slavernij en slavenhandel? Kwamen kinderen van bestuurders, plantage-eigenaren en slavenhandelaren ook in Fryslân studeren, zoals in Groningen het geval was? Met wie ging de aboli-

tionist Voorhoeve in debat? Het onderzoeken van deze en andere vragen maakt het mogelijk om de doorwerking van het slavernijverleden in al zijn veelvormigheid te beschouwen. Het streven naar een meer inclusieve geschiedschrijving vraagt er ook om dat we al dit soort verbanden onderzoeken.

107 R.L.P. Mulder-Radetzky en B.H. de Vries, *Geschiedenis van Oranjewoud. Van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaatsen* (6e herziene druk; Alphen aan de Rijn 2010 [1989]), 263-269.
108 Tresoar, *Memories*, 42, inv. nr. 8037, *Memories* kantoor Heerenveen, aktenr. 2417.
109 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 173, 443.
110 *Ibidem*, 173-180, 443.

Gjin miensker sûnder mienskip

EDDY WYMENGA

It efterste stikje lân fan ús pleats yn Garyp lei yn it sker.¹ Ik ha my der altiten oer fernuverre dat dy namme – miensker, *meenschar* yn it Nederlânsk – fanâlds slacht op mienskiplik brûkte grûn. Hoe wurke dat earder? Tsjintwurdich is dy âlde foarm fan langedbrûk sa goed as net mear te finen yn Nederlân, en ek op de measte plakken yn Europa ferdwûn. Dochs wurdt ek yn dizze tiid it lanlik gebiet mienskiplik brûkt, mar oars as yn it ferline. Boeren, boargers en bûtenlju brûke allegear it bûtengebiet en hawwe dêr, yn sekere sin, dielde belangen. As it giet om de wize wêrop't wy omgean mei natuer en lânskip, liket dat hjoed-de-dei lykwols earder oarsom te wêzen en stean boeren en boargers mear en mear foarinoar oer. Mei help fan de term ‘miensker’, as hjoeddeiske metafoar foar dat mienskiplik brûken en belang, freegje ik my yn dizze bydrage ôf oft wy de enerzjy yn de mienskip ek ynsette kinne foar mear kwaliteit en duorsumens yn it lanlik gebiet. Want wa makket dêr wurk fan, no't de nasjonale oerheid in stap tebek dien hat yn har omtinken foar ús lânskip?

‘Dizze grûn fielt net mear as fan ús’

De kwaliteit fan natuer en lânskip libbet sterk yn de Fryske mienskip. Oft it no giet om it iepen gers-

lân yn de Greidhoeke, de feangebieten yn de Lege Midden of de besletten kûlizen yn de Wâlden, hast wykliks jouwe ynstjoerde stikken yn de provinsjale deiblêden blyk fan soarch en likens oer feroaring en ferlies fan unike wearden. En tagelyk ek fan grutte ferskillen yn fyzje hoe't dy wearden behâlden wurde kinne. Oanfitere troch it boargerinisjatyf ‘Kening fan ‘e Greide’ is yn Fryslân in brede maatskiplike diskusje op gong kommen oer de takomst fan it lanlik gebiet.² De emoasje en djipgong dy't hjirûnder lizze binne yngeand te fielen yn it stik ‘Melk, kaas en landschapspijn’ fan Jantien de Boer yn de Ljouwerter Krante fan juny 2016³ en de reaksjes dy't dêr op folgen.⁴

It dramatyske ferlies fan natuerwearden dêr't ekologen al lange tiid op wize,⁵ is tsjintwurdich foar elkenien te hearren as de stilte yn it boerelân. Doe't ik ferline maitiid mei ús heit (87 jier) yn de Lege Midden om skriezen socht, wie er ferbjistere dat wy se hast net mear fine koene. Soks wie yn syn tiid ûnbesteanber. Mar it binne neist greidefûgels ek oare soarten fan planten en bisten dy't faai steane. Nederlân bongelet tegearre mei Malta dan ek net om 'e nocht ûnder oan de list op it gebiet fan natuerwearden (bioferskaat) yn Europa.⁶

¹ Tank oan Wibe Altenburg, Theunis Piersma, Klaas Sietse Spoelstra, Roel Strijkstra en Sjoerd Wymenga foar ynspiraasje en it trochlezen fan in eardere ferzje fan dit stik. Meindert Schroor en Frans Sijtsma hawwe holpen mei ferwizingen.

² <http://www.kingofthemeadows.eu/> (rieplachte 15 septimber 2017).

³ Jantien de Boer, ‘Melk, kaas en landschapspijn’, *Leeuwarder Courant*, 11 juny 2016; idem, *Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland* (Amsterdam 2017).

⁴ Inkelde resinte reaksjes yn de *Leeuwarder Courant*: C. Wierda en K.S. Spoelstra, ‘Voorbij de landschapspijn’, 16 septimber 2016, B. Adema, ‘Toon een beetje begrip voor de boer’, 23 juny 2017, S. Schukking, ‘Landschapspijn is politiek’, 7 july 2017, D. Wiersma, ‘Lânskipsfreugde mei tank oan boeren’, 31 july 2017 en J. Rijpma, ‘Landschapspijn met boter op het hoofd’, 9 septimber 2017.

⁵ Bygelyks W. Altenburg en E. Wymenga, ‘Help, de Grutto verdwijnt’, *De Levende Natuur* 101 (2000) 2, 62-64 en T. Piersma en H. Olff, ‘De Nederlandse biodiversiteit is met verder polderen niet te herstellen’, *De Levende Natuur* 111 (2011) 6, 238-242.

⁶ Planbureau voor de Leefomgeving, *Balans van de leefomgeving 2014* (Den Haag 2014). Sjoch ek <http://themasites.pbl.nl/balansvandeleeftomgeving/jaargang-2014/natuur/biodiversiteit-en-oorzaken-van-verlies-in-europa> (rieplachte 14 augustus 2017).

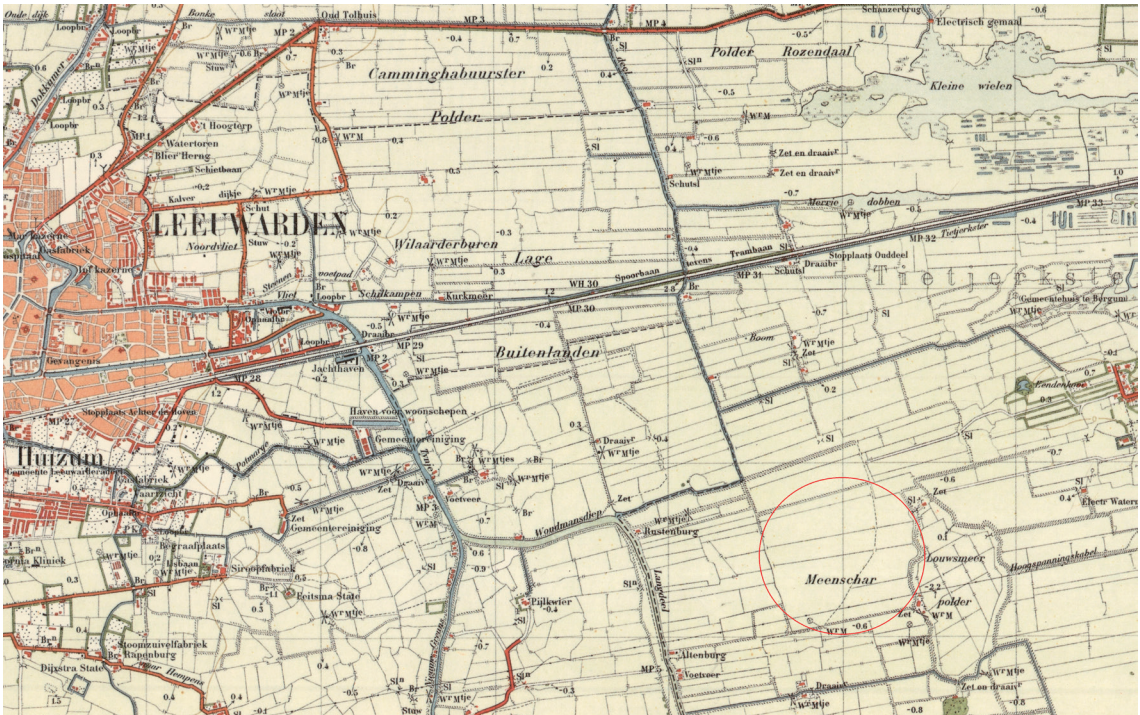
It giet by diskusjes oer Fryske natuer faak oer greidefûgels. Fryslân nimt ynternasjonaal foar greidefûgels dan ek in foarnaam plak yn. Fan de skries briedt sa'n 80% fan de wrâldpopulaasje yn Nederlân, dêrfan it grutste part yn Fryslân. Ek fan oare greidefûgels briedt in grut part yn Fryslân, al rint it tal greidefûgels hurd tebek.⁷ Sa'n 5.000 fûgelwachters fan it Bûn fan Fryske Fûgelwachten⁸ en oare frijwilligers binne jierliks yn de maitiid teset mei de beskerming en it tellen fan greidefûgels. Mei 112 lokale wachten is der yn de measte doarpen in fûgelwacht. Troch dy unike ynfrastuktuer fan belutsen frijwilligers binne we tige goed op de hichte fan it ferrin fan it tal greidefûgels yn de provinsje. Sa waard it tal skriezen yn de santiger jierren fan de foarige iuw noch rûsd op 55.000 pearkes, yn 1991 op 30.000, yn 1999 op 20.000 en resint (2013) op 13.500.⁹

It ferlies fan natuerwearden rekket oan ús bân mei it lânskip; út de lânskipsenkête fan it Fries Burgerpanel yn 2014 docht bliken dat foaral in lânskip mei kleurrike greiden – mei in soad ferskaat oan blommen, krûden en bisten – heech wurdearre wurdt.¹⁰ De Fryske identiteit en kultuer binne dan ek foar in part woartele yn it lânskip,¹¹ mar wy kinne dat net mear sjen, hearre of rûke. Koartwei soe men sizze kinne: ‘Dizze grûn fielt net mear as fan ús’. De Boer leit yn har bydrage dan ek de fûnemintele fraach foar, wa't no eins eigener is fan ‘ús Fryske gea’.

Eigenerskip en belutsenens

In soad minsken fiele har njonken brûker ek ‘mei-eigener’ fan it bûtengebiet, ek al is der fan eigendom gjin sprake. De earder neamde lânskipsenkête en in natuerenkête yn 2017 litte sjen hoe belutsen oft Fryske ynwenners binne, en hoe't se oer lânskip en natuer tinke.¹² Se binne tige ynteressearre yn wat der bart op it boerelân, mar wurde meastal net belutsen by besluten dy't de wrâld om har hinne feroaret. Mar dy ‘autonome’ feroarings reitsje har wol en dat liedt ta ferbjustering dat soks samar kin.

Yn de praktyk stean de werklike grûneigeners – hast allegear boeren mei melkfeehâlderij – der omtrint allinne foar as it giet om de ynset foar natuer en lânskip. Hast altyd rekket it oan har tiid (oeren) en har ynkommen. Sûnder stipe is it animo op yndividueel nivo dêrom net grut om in oare kar te meitsjen. Dat nimt net wei, dat ek in soad boeren de kwaliteit fan it lanlik gebiet oan it hert giet; se sjogge lykwols op bedriuwsnivo gjin of amper ekonomyske romte om dêr feroaring yn oan te bringen.¹³ Fan har kant ûnderfine se it gemak wêrmei't boargers har ferantwurdlik hâlde foar it útklaaien fan it lânskip as ûnbegryp foar har benearjende (sosjaal-)ekonomyske posysje. Mei stimulearre troch banken en de suvelyndustry binne se yn in agrarysk klimaat telâne kaam dêr't produksje it primaat hat. Sa is it mooglik dat anno 2017 ús greidefûgels foar in grut part ferdwûn binne, wylst dy heech wurdearre wurde yn de mienskip. In hjoed-

Miensker by Suwâld op koarte ôfstân fan Ljouwert. Bron: Historische atlas Friesland. Chromotopografische kaart des rijks, 1:25.000, G.L. Wieberdink ed. (Robas, 1990)

deiske ynfolling fan de *tragedy of the commons*,¹⁴ dêr't mienskiplik droegen wearden yn ferdwine omdat yndividuele leden fan de mienskip har foar har ynkommen twongen sjogge in oare kar te meitsjen. De ôfstân tusken produsinten (boeren) en konsuminten (it maatskiplik fjild) wurdt dêrmei hieltyd grutter.

Miensker, meenschar, commons, communaux

Mienskiplik brûkt lân kaam yn in fier ferline rûnom yn Europa foar en hie tradisjoneel te krijen mei mienskiplik eigendom en gebrûk fan grûnstoffen en gewaaks (*resources*). It gie meast om healannen, greiden en feangebieten foar it stekken fan turf mar soms ek om fiskwetter. De opbringsten waarden mienskiplik eksploatarre. De dielde ferantwurdlikens droech by oan it behâld fan de kwaliteit en

opbringst op de langere termyn. Dy mienskerren wiene yn Nederlân oant yn de njoggentjinde iuw rojaal oanwêzich, sis mar oant dy ‘ûnlannen’ oanmakke waarden. Yn Fryslân gong it foaral om greide- en healân sûnder kavelgrinzen; oant yn it begjin fan de achttjinde iuw wie sok gebrûk algemien, letter waard it lân hieltiten mear privatisearre.¹⁵ Op âlde topografyske kaarten stean se yn Fryslân op ferskate plakken oanjûn, benammen op eardere heiden en bûtlannen.¹⁶ (ôfb.) Tsjintwurdich komme se noch werom yn nammen fan strjitten (krekt as it Miensker yn Garyp) en gebieten (bygelyks Easternskar, Himrikker Skarren).

Op de waadeilannen wurdt dizze bysûndere foarm fan lûngebrûk noch yn de praktyk brocht: it kwelderlân fan it Nieuwlands Reid is mienskiplik eigendom fan “de Vennoot” op It Amelân (tsjintwurdich in bf), en de oandielhâlders (boeren fan

7 In grut part fan de populaasjes fan de skries, tsjirk, ljip en strânljip yn Europa briedt yn Nederlân, en dan benammen yn Fryslân. Boarnen û.o.: O. Thorup, *Breeding waders in Europe 2000* (Norfolk 2004), F. Nijland en J. Postma, ‘Hoeveel weidevogels broeden er in Fryslân?’, *Twirre* 25 (2015) 1, 3-10 en R. Kentie, ‘Spatial demography of black-tailed godwits’ (Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen 2015).
8 <http://www.friesevogelwachten.nl> (rieplachte 15 septimber 2017).
9 *Ibidem*.
10 Lânskipsenkête 2016 fan it Fries burgerpanel: http://www.landschapsobservatorium.nl/Uploaded_files/Zelf/resultaten-landschapenquete-friesland-2014.d330c7.pdf (rieplachte 12 augustus 2017).
11 Sjoch foar de bân mei it aaisykjen: Pieter Breuker, *Ljip en aai yn hert en holle* (Ljouwert 2015). Foar de ynstek dat mei it lânskip ek ús kultuer skraler wurdt, sjoch it essay fan Bert Looper, ‘Laaxum en de kunst van het verdwijnen’, *Friesch Dagblad*, 26 jannewaris 2016 en de essaybondel fan Johan van de Gronden, *Wijsgeer in het wild* (Amsterdam 2015).
12 Lânskipsenkête sjoch noat 5; Natoerenkête fan de Friese Milieufederatie, It Fryske Gea en de *Leeuwarder Courant* yn april 2017.
13 Undersyk fan Wageningen Economic Research lit sjen dat it ynkommen fan melkfeehâlders yn Nederlân yn 2016 it leechste wie fan de lêste 16 jier, útsein 2009. Neffens it ûndersyk hie 72% fan de Nederlânske melkfeehâlders yn 2016 swierrichheden mei de likwiditeit. <http://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2290&themaID=2272&indicatorID=2065&sectorID=2245> (rieplachte 14 septimber 2017).

14 Garret Hardin, ‘The Tragedy of the Commons’, *Science New Series* 162 (1968), 1243-1248.
15 Mear ynformaasje ûnder it lemma ‘Schar’ yn de *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân*.
16 Lân dat bûten de polderdiken leit en by heech wetter ûnderstrûpe kin.

it eilân) weidzje dêr yn it simmerhealjier harren skiep en jongfee. Ek de Groede op Skylge wurdt al mear as 100 jier op dy wize beweide.¹⁷

Yn Ingelân wiene *commons* algemien en ek al binne se efterútgien, no noch beslaan *commons* in oerflak fan sa'n 500.000 bunder. It giet benammen om lân dat minder gaadlik wie foar yntinsyf lânboukundich gebrûk.¹⁸ Tsjintwurdich hawwe se yn Ingelân in wichtige rol as natuergebiet. De frije, publike tagong wurdt as in wichtige wearde sjoen en as drager foar it behâld fan de *commons*. Ek op oare plakken yn Europa (bygelyks Sweden en Spanje)¹⁹ komme skerren noch foar as greide foar fee yn steppen of bergen, of as yn de winter ûnderstrûpte healannen. In moai foarbyld binne de *communaux* yn de Vendée yn Frankryk, dy't oant yn de njoggentiger jierren fan de foarige iuw fan grut belang wiene as pleisterplak foar skriezen.²⁰ Yn Nederlân soene wy de tsjintwurdige natuergebieten yn behear by It Fryske Gea, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten as mienskerren sjen kinne, omdat se foar in grut part mei mienskipsjild yn stân bliuwe en in wichtige iepenbiere funksje hawwe om fan de natuer te genietsjen.

Miensker as metafoar foar mienskiplik gebrûk

Ut boppesteande wittenskip wei kin de âlde term miensker ek sjoen wurde as in moderne metafoar foar it mienskiplik brûken fan it hjoeddeistich lanlik gebiet. Hoewol't it eigendom yn de praktyk foar in grut part privaat is, wurdt it gea troch alle

lagen fan de befolking yntinsyf brûkt.²¹ Dat docht bliken út in lanlik ûndersyk dêr't ek de noardlike regio yn meinaam is. Njonken wenjen en wurkjen giet it om tal fan aktiviteiten: fan bûten boartsjen, kuierjen, sporten, fytsen, farren, fiskjen oant greidefûgels beskermjen, natuer belibjen en bygelyks toarnbeisykjen. In soad minsken yn in stêd of doarp bringe in grut part fan harren frije tiid troch yn it bûtengebiet en in grut part dêrfan soe dat noch mear dwaan wolle.²² In stêd (mienskip) hat it omelân (miensker) nedich foar syn ynwenners, dat se letterlik en figuerlik sykhelje kinne en de romte hawwe om har út te libjen. Dat it bûtendoar sporten (bygelyks *survival*, *bootcamps*) tsjintwurdich sa populêr is, is dêr miskien in foarbyld fan.

De wurdearring foar it lanlik gebiet nimt ek ta mei't it lânskip in hegere kwaliteit hat, sa docht bliken út ûndersyk.²³ Yn gebieten mei krimp kin dat hydrage oan de kar fan minsken om har dêr nei wenjen te setten. Sa lizze de wenningprizen heger yn gebieten dy't wat natuer oanbelanget heech oansein wurde.²⁴ It miensker yn moderne sin hat dêrmei in grutte maatskiplike en sosjaal-ekonomyske wearde. Ut de mienskip wei is der dêrom in grut belang en dúdlike rop om yn te setten op in hege kwaliteit fan natuer en lânskip yn it bûtengebiet.

Wat docht wat?

It omtinken foar natuer en lânskip op boerelân is net allinne fan dizze tiid. Yn 1975 waard troch it doetiidske Ministearje fan CRM en fan Lânbou en Fiskerij de saneamde *Relatienota* útbrocht.²⁵ Dy

joech stipe oan boeren foar it behear fan 'fûgeltsjen en plantsjelân'. It hat de oanset west ta it hjoeddeistich agrarysk natuerbehear.²⁶ Under dy kategory wurdt yn Fryslân in bedrach útjûn fan jierliks sa'n 14 miljoen euro oan boeren foar lânskipsûnderhâld en natuerfreonlik behear as minder dong, hegere wetterpeilen en letter meane. Hoewol't dat behear net oeral likefolle opsmyt, is tsjintwurdich wol hast 85 prosint fan de oerbleaune skriezen yn Fryslân yn natuerreservaten en lân mei agrarysk natuerbehear te finen.²⁷ Dit binne tagelyk de greiden dy't maitiids opfalle fanwegen kleur, blommen en wietens. It giet yn totaal om sa'n 16.000 bunder agrarysk natuerbehear en 6.500 bunder gerslân yn reservaten²⁸. Dat is minder as 10 prosint fan it oerflak oan agrarysk gebiet yn Fryslân. Yn it boerelân sûnder oanpast gebrûk is it wat natuerwearden oanbelanget earmoede.

Yn in fyzje wêryn't it lanlik gebiet as miensker sjoen wurdt, kin it net oars as dat de oerheid mei mienskipsjild ynvestearret yn de kwaliteit fan natuer en lânskip, ek bûten de natuerreservaten. Fan 2016 ôf bart dat fia in nij stelsel fan Natueren Lânskipsbehear. Agraryske kollektiven (gearwurkjende boeren) spylje dêryn in haadrol en wy soene har sjen kinne as mienskiplike behearders fan it lânskip. Wat goed is oan it nije belied, is dat der mear stjoerd wurdt op kwaliteit. Yn omfang bliuwt it lykwols in tige beskieden ynset fan op syn heechst 10 prosint fan it agrarysk grûngebiet. Sûnder oanfoljende ynspanning bliuwe wy sitten mei in twaspoaren lânskip, ien mei (10 prosint) en ien sûnder natuerwearden (90 prosint). Dat is eins net te fertarren en dat is krekt wêr't de 'lânskips-pine' by in soad minsken weikomt. It is ek te min en te ferspraat om bygelyks skriezen en oare greidefûgels yn 'e loft te hâlden. It nije provinsjale lânbou-

belied set yn op it trochsetten fan it agrarysk natuerbehear (selde ynvestearringsnivo as earder) mar hat de ambysje om ta te wurkjen nei in duorsume, natuerynklusive lânbou yn 2025.²⁹ Om út te sykjen hoe't dat moat, stipet de provinsje it nij opsette 'Living Lab Natuurinclusieve Landbouw'.³⁰ Yn dit ynnovatyf programma kinne ideeën test wurde en kin eksperimentearre wurde mei hoe't natuerynklusive lânbou yn de praktyk it best oanpakt wurde kin.

Duorsume molke

De kontekst fan de melkfeehâlderij is anno 2017 oars as yn it ferline. Foar de yndustriële revolúsje wie de melkfeehâlderij hiel lokaal organisearre: grûn-bûn *avant la lettre*. Mei de komst fan keunstdong en krêftfoer en it fierder modernisearjen fan de agraryske sektor healwei de foarige iuw is dat model loslitten. No komme we wer yn in tiid dat de melkfeehâlderij grûn-bûn wurde moat. Dat is in grutte útdaging foar de sektor mar jout yn dizze nije tiid ek in kâns om in stap foarút te setten.³¹

De realiteit is lykwols dat in soad boeren yn 'e knipe sitte tusken in relatyf lege molke- en in hege kostpriis, foaral by hege ynvestearrings nei it loslitten fan it molkekwotum yn 2015. Yn de kontekst fan in merkeconomy liket it opfieren fan de produksje foar har de iennichste wei foarút en is der amper romte om oars (duorsumer) te buorkjen. Se binne yn dy sin te beskôgjen as wurknimmers fan de grutte spilers op 'e suvelmerk. No rint de molkepriis yn 2017 wol op, mar it fosfaatdebakel³² jout in soad ûnwissens. Is der dan wol perspektyf foar mear kwaliteit dêr't út de mienskip wei om frege wurdt?

Om yn it 'wite' gebiet (de 90 prosint) echt wat te feroarjen is in oergong nedich nei in melkfeehâlderij dy't folle mear rekken hâldt mei in sûn

17 V. Westhoff en M.F. van Oosten, *De plantengroei van de Waddeneilanden* (Schoorl 1991) en F. Zwart, *De Boschplaat: eeuwig bewegend landschap* (Assen 2010).
18 Christopher Short, 'The traditional commons of England and Wales in the twenty-first century: meeting new and old challenges', *International Journal of the Commons* 2 (2008) 2, 192-221.
19 Yn it ramt fan Kening fan 'e Greide wurdt troch Wim Hiemstra wurke oan in gearwurking tusken *Collectives & Commons*. Sjoch: <http://www.kingofthemeadows.eu/commons-collectives-2/> (rieplachte 15 septimber 2017).
20 W. Altenburg en E. Wymenga, 'Voorjaarstrek van de Grutto in West-Frankrijk', *Vogeljaar* 37 (1989) 2, 77-80.
21 Marjolein Kloek, *Zijn Nederlanders buitenmensen? Landelijk onderzoek naar gewenste en bestede tijd buiten en binnen* (Amsterdam 2016).
22 *Ibidem*.
23 F. Sijtsma et al., 'Planning nature in urbanized countries. An analysis of monetary and non-monetary impacts of conservation policy scenarios in the Netherlands', *Heliyon* 3 (2017) 3, <http://www.heliyon.com/article/e00280/>; R.A. Bijker en F.J. Sijtsma, 'A portfolio of natural places: Using a participatory GIS tool to compare the appreciation and use of green spaces inside and outside urban areas by urban residents', *Landscape and Urban Planning* 158 (2017), 155-165.
24 Michiel Daams, *Rethinking the economic valuation of natural land: Spatial analyses of how deeply people value nature in rural areas and in cities* (Groningen 2016).
25 Ministerie van CRM en Landbouw en Visserij, *Nota betreffende de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud*

(Den Haag 1975).

26 G.R. de Snoo e.a., *Agrarisch Natuurbeheer. Principes, resultaten en perspectieven* (Wageningen 2016).
27 D. Kleijn e.a., 'Does conservation on farmland contribute to halting the biodiversity decline?', *Trends in Ecology & Evolution* 26 (2011) 9, 474-481; F. Nijland en J. Postma, 'Hoeveel weidevogels broeden er in Fryslân?', *Limosa* 89 (2016) 1, 12-22.
28 Sifers út 2012, boarne: Compendium foar de Leefomgeving, sjoch: www.clo.nl (rieplachte 14 augustus 2017).
29 Beliedsbrieff Duorsume Lânbou, Provinsje Fryslân 14 juny 2017.
30 <https://www.kingofthemeadows.eu/living-lab-natuurinclusieve-landbouw-fryslan/>.
31 Klaas Sietse Spoelstra, 'Set dyn tosken yn in nije tiid', *Leeuwarder Courant*, 29 maaie 2017.
32 Troch de groei fan it tal kij nei it loslitten fan it molkekwotum yn 2015 wurdt it Europeeske plafond foar fosfaat op gerslân trochbrutsen, wêrtroch't de sektor krimpe moat. It 'Fosfaatreductieplan' fan it ministearje fan Ekonomyske saken (febrewaris 2017) foarsjocht deryn dat de fosfaatlêst keppele wurdt oan de beskikbere grûn per bedriuw.

boaiemlibben – want dêryn leit de basis – en romte foar natuer en lânskip. Ferskate boeren yn de provinsje binne al dwaande mei mooglikheden om mear tsjinsten oan te bieden lykas streekprodukten, soarch en lânskipsûnderhâld. Der binne no ek al boeren dy’t streekrjocht oan boargers leverje neffens it konsept fan streekboeren.³³ Utsein dizze foarbylden liket it der net op dat foarneamde feroaring op gruttere skaal ynset wurdt. De ‘fosfaatpine’ hat de sektor wol yn beweging brocht, mar om echt wat te berikken moatte wy wêze by de grutte spilers efter it hjoeddeistich agrarysk model: de banken en de suvelyndustry. Dy hâlde mear en mear rekken mei de winsk út it maatskiplik fjild wei en sette yn op mear duorsumens en omtinken foar natuerwearden.³⁴ Wol sjogge se dat oant no ta benammen as in nijsgjirrige ynvestearringsopsje foar boeren. Foar in skaalsprong moat dy stap neffens my lykwols net ôfhinklik steld wurde fan de fraach yn ’e merk, mar basearre wurde op in dúdlike kar en fyzje dat Fryske molke – ek as eksportprodukt – net allinne stiet foar earsteklas molke mar ek foar earsteklas natuer en lânskip.

No leit der al wol in soad biologyske of ‘greidemolke’ yn de supermerk, mar fierwei it grutste part fan ’e molke giet noch as bulkprodukt yn de eksport. Yn de ynternasjonale hannel wurdt de priis troch de oanfier bepaald en dêr hawwe ynweners fan Fryslân gjin ynfloed op. Mar wy kinne ús lânskip dochs net ferkwânselje foar de wrâld-ekonomy? No’t de grutte spilers yn de suvel iepensteane foar mear duorsumens is dat in prachtige kâns foar in oanpak op wei nei Duorsume Molke, wêryn’t in dúdlik hegere molkepriis foar de boeren keppele wurdt oan in duorsum lângebrûk. Fryslân soe koprinner bliuwe kinne as suvellân as it ynset op ynnovaasje fan de melkfeehâlderij wêrby’t duorsumens lykop giet mei natuer en lânskip. Yn dat ferbân pleitet heechlearaar Han Olff fan de Ryksuniversiteit Grins foar in proeftún Natuerynklusive lânbou yn Noard-Nederlân.³⁵ Dat soe gean moatte om it opsetten fan grutte en oansprekkende proefprojekten op it mêd fan natuerynklusive lânbou

begelaat troch wittenskiplik ûndersyk. Fryslân en Grinslân as lânbouprovinsjes binne der poer geskikt foar, want we hawwe hjir de kennis en beide provinsjes hawwe natuerynklusive lânbou heech op de agenda stean.

Dat it oars kin, litte in pear kollektiven yn Noard-Nederlân sjen. Op Skiermûntseach hawwe de boeren de lapen gearsmiten om kollektyf – mei alle lân yn ’e polder – oer te stappen nei biologyske melkfeehâlderij. Dêrneist is ûnder de merknamme *Weideweelde* in suvelprodukt opset troch in tal boeren dy’t foar in wat hegere molkepriis oan greidfûgelbehear dogge. De koarte ôfstân dêrby fan produsint nei konsumint fersterket sa de belutsenheid yn de mienskip.

Mienskiplike ynset foar mear kwaliteit?

It konsept fan miensker jout in dielde ferantwurdlikens, wêrby’t de noed foar natuer en lânskip foar rekken komt fan de hiele mienskip. Net allinne foar de boeren mar ek foar boargers, politike partijen, maatskiplike organisaasjes en de oerheid. Mar wat kinne wy as mienskip dwaan? Wy kinne yn alle gefallen der by de polityk en oerheid op oantrune om har yn te setten foar in mear duorsume lânbou en de sektor dêryn te stypjen. Der is in konsistint belied nedich om ta te wurkjen nei in duorsume, natuerynklusive lânbou. In boer moat witte wêr’t er oan ta is, seker om ynvestearrings te dwaan foar de langere termyn. It earder neamde ‘Living Lab’ is al in stap yn dy rjochting: ûntstien út it boargerinisjatyf ‘Kening fan de Greide’ wei en no stipe troch de provinsje.

It tal boeren dat hjoed-de-dei oerstappe wol fan gongber nei biologysk buorkjen is grutter as de merke oankin. Wy kinne dêrom as boargers kieze foar suvelprodukten fan duorsume boeren. Dêrmei jouwe wy in dúdlik boadskip, ek ta stipe fan boeren dy’t sa’n kar al makke hawwe. As wy as mienskip dat lûd dúdlik hearre litte, rjochtsje ek de grutte merkp partijen har derop, want dy binne gevoelich foar wat de konsumint wol (Unilever, Danone en bygelyks Nestlé bewege yn dy rjochting). De

boeren kinne it net allinne dwaan. It is wol wis, dat in duorsum Frysk gea net sûnder mienskip kin.

³³ <https://destreekboer.nl/> (rieplichte 14 augustus 2017).
³⁴ Op 12 maaie 2017 binne FrieslandCampina, Rabobank, it Wereld Natuur Fonds en it Louis Bolk Instituut úteinset mei de ‘Biodiversiteitsmonitor Melkveehouderij’, mei as doel om bioferskaat op it boerebedriuw te stimulearjen.
³⁵ K. de Mik, Fraachpetear mei H. Olff yn ‘Toekomst boeren: samen met de natuur’, *Broerstraat* 5 2 (2017) 18-19.

Archeologische Kroniek van Fryslân over 2016

NELLEKE IJSSENNAGGER

met bijdragen van Stijn Heeren (Vrije Universiteit Amsterdam), Janneke Hielkema (RAAP-archeologisch adviesbureau), Hendrik de Jong (Argeologysk Wurkferbân Fryske Akademy), Johan Nicolay (Terpencentrum, Rijksuniversiteit Groningen), Annet Nieuwhof (Vereniging voor Terpenonderzoek) en Jelle Schokker (Noordelijk Archeologisch Depot Nuis); met dank aan Johan Koning, Wessel Spoelder, Sjoerd Looper, Christoph Keller, het Fries Museum en aan alle in de bijdragen genoemde vinders.

Vereniging voor terpenonderzoek bestaat 100 jaar

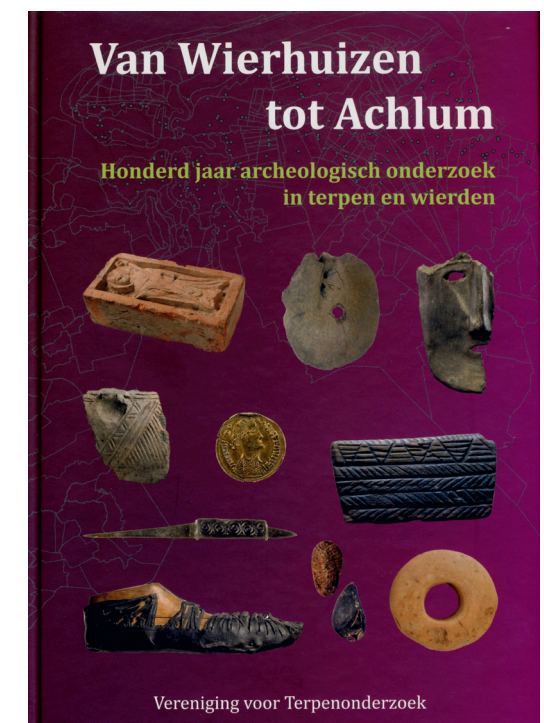
Annet Nieuwhof

In 2016 was het honderd jaar geleden dat de Vereniging voor Terpenonderzoek werd opgericht. Gedurende die honderd jaar heeft de vereniging zich ingezet voor het wetenschappelijk onderzoek van terpen en wierden in Fryslân en Groningen. Aanvankelijk gebeurde dat door het financieren van onderzoek, waarbij de vereniging fungeerde als *fund raiser* en als doorgeefluik voor overheids-subsidies. Het op die manier gefinancierde onderzoek door de beroemde archeoloog A.E. van Giffen in de wierde van Ezingen, Groningen, was het hoogtepunt van die periode.

Doordat vanaf het begin van de jaren 1970 overheidssubsidies rechtstreeks naar de opgravende instanties gingen, kwam de vereniging bijna tot stilstand, maar zij herpakte zich aan het eind van de jaren 1980. Het toegankelijk maken van wetenschappelijk terpenonderzoek door erover te publiceren werd het belangrijkste speerpunt en dat is het nog steeds. Vele monografieën en bundels met artikelen zijn inmiddels verschenen in de serie *Jaarverslagen*. Daarnaast subsidieert de vereniging wetenschappelijke publicaties zoals proefschriften.

Gedurende het jaar is een aantal keer stilgestaan bij het honderdjarig bestaan. De jubileumviering begon in de voorjaarsvakantie met een op kinderen gerichte tentoonstelling in het Natuurmuseum Fryslân te Leeuwarden, onder de titel 'Help pake en beppe de terp op'. Tijdens deze tentoonstelling maakten vele kinderen en hun familieleden kennis met het leven op terpen en wierden. Een feestelijke Algemene Ledenvergadering met een

aan terpenonderzoek gewijd lezingenprogramma en een excursie vond plaats op 28 mei in Delfzijl. De excursie leidde onder meer naar de wierde Wierhuizen, waar de vruchtbare samenwerking tussen de Vereniging voor Terpenonderzoek en Van Giffen in 1916 begon. In oktober vond een jubileumexcursie plaats naar Nordfriesland, het gebied van de Halligen dat voor veel archeologen als een belangrijk vergelijkingsgebied voor het Noord-Nederlandse terpen- en wierdengebied geldt.

1. Voorkant van het jubileumboek. Foto: Vereniging voor Terpenonderzoek

2. Opstelling De Terp, Fries Museum, Leeuwarden. Foto: Ruben van Vliet

Ter gelegenheid van het jubileum verscheen dit jaar een bijzonder nummer van de Jaarverslagen, onder de titel *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden*. (afb. 1) In dit jubileumboek geven 22 auteurs in 14 bijdragen een overzicht van de geschiedenis en de huidige stand van zaken van het onderzoek in het terpen- en wierdengebied.

Tentoonstelling De Terp

In juli 2016 werd de opstelling De Terp geopend, die tot en met 2019 te zien zal zijn in het Fries Museum. (afb. 2) Het betreft één zaal grenzend aan de tentoonstellingen Ferhaal Fan Fryslân en De Dijk, waarin het fenomeen terp en de vondsten die uit terpen komen, specifiek worden uitgelicht. Aan een vaste vondstenwand is te zien hoe objecten zich door de tijd heen in de terpen hebben verzameld, met het oudste onder en het jongste boven. Om ook het heden aan te geven riep het museum mensen op een recente terpvondst op te sturen; iets moderns dat je nu op de grond vindt. De Bonifatiussschool uit Dokkum werd uitgekozen om zijn moderne vondst, een sleutelbos, in de tentoonstelling te komen plaatsen.

Naast de vaste wand heeft de presentatie een centrale wisselvitrine waarin vondsten gepresenteerd kunnen worden. In de eerste editie van De

Terp wordt aandacht besteed aan de met name Romeinse vondsten uit de terpenrij van Dronryp. In 2018 wil het museum graag aandacht besteden aan vondsten uit de terpen van Leeuwarden in verband met Culturele Hoofdstad 2018.

Aan de grote wand in de zaal wilde het museum graag een echt stukje terp tonen! Dit zou kunnen door het laten maken van een lakprofiel, waar in de zomer een poging toe gedaan is met de inzet van Johan Nicolay, Jan Sevink en Leo Kuit, naast een groep veldwerkers van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Helaas is het maken van het profiel wegens de natuurlijke omstandigheden mislukt; daarom prijkt nu een foto van hetzelfde profiel aan de wand van de terpzaal. Zie de volgende bijdrage voor een uitgebreider verslag van de exercitie.

De steilkant van Anjum heropend

Johan Nicolay, uit het rapport *De Steilkant van Anjum opnieuw bekeken* (2016).

Om inzicht te krijgen in de opbouw, de ruimtelijke en chronologische ontwikkeling en de conservering/aantasting van een deels afgegraven terp bij Anjum, gelegen in het noorden van Oostergo, is in de zomer van 2006 de als schuin talud aanwezige steilkant over een lengte van ruim 200 m opgeschoond en gedocumenteerd. Het Fries Muse-

um heeft begin 2016 het plan opgevat in de vaste opstelling van het museum een lakprofiel van een klein deel van deze steilkant op te nemen. Voor het maken van dit lakprofiel moest een deel van het al eerder blootgelegde profiel opnieuw worden vrijgelegd. Het vrijleggen van het profiel zou tegelijk de kans bieden om monsters voor botanisch en micromorfologisch onderzoek te nemen, iets dat in 2006 niet of onvoldoende was gedaan. (afb. 3)

Al tijdens het veldwerk viel op dat het rechter deel van het vrijgemaakte profiel in het midden-deel, direct onder de bouwvoor, een bolling vertoonde. Dit was in 2006 niet waargenomen, zodat de bolling sindsdien moet zijn ontstaan. De bolling is te verklaren door de drukbelasting die van bovenaf op het talud stond. Deze druk zal het grootst zijn geweest wanneer zware machines, waaronder combines, tijdens het ploegen, inzaaien en oogsten vlak langs de rand van dit talud reden. Het verdere profiel was in een uitstekende staat, zag er stevig uit en was nog even goed leesbaar als in 2006 en met name de zodenstructuren waren goed zichtbaar.

Bij het heropenen van het profiel zijn enkele aardewerkscherven gevonden uit met name de 9e tot 11e eeuw, met één enkele jongere scherf. Daarnaast is een stuk onderkaak van een schaap gevonden, iets dat ook in 2006 al relatief veel werd aangetroffen, en moderne metaalvondsten.

Monsters voor onderzoek zijn succesvol genomen, maar door vooral de natte omstandigheden is het profiel nog voor het maken van het lakprofiel ingestort. Hierdoor resulteerde de afgraving niet in een bruikbaar lakprofiel, maar wel in een aantal aanbevelingen voor de aanleg van profielen in de toekomst.

Het veldwerk is uitgevoerd door Marco Bakker, Daniël Postma, Mart Scholte Lubberink, Sander Tiebackx, Theun Varwijk en Johan Nicolay (allen Rijksuniversiteit Groningen (RUG) / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)). De bemonstering is uitgevoerd door Daniël Postma en Gerard Aalbersberg (beiden RUG/GIA). Coördinatie vanuit het Fries Museum was in handen van De-

3. De aanleg van het profiel. Foto: D. Hoogterp, Fries Museum, Leeuwarden

nise Hendriks. Het lakprofiel zou gemaakt worden door Jan Sevink (fysisch-geografische dienst Universiteit van Amsterdam) en Leo Kuit (Archeologicalistics). Met dank aan de grondeigenaar, J.J. Haaksma.

Een Merovingisch grafveld bij de terp Midlum-Zuid

Janneke Hielkema

Om de verkeersdoorstroming te verbeteren wordt de N31 bij Harlingen verdubbeld en verdiept aangelegd. Uit archeologisch booronderzoek en proefsleuvenonderzoek is gebleken dat in het wegtracé bij Midlum-Zuid de flank van een middeleeuwse terp wordt doorsneden. Omdat de resten van die terp bij de aanleg van de weg naar verwachting verloren zouden gaan, is in het voorjaar van 2016 een opgraving uitgevoerd door archeologisch adviesbureau RAAP. Opdrachtgever voor de archeologische opgraving was Ballast Nedam.¹ Het onderzochte gebied had een omvang van circa 3000 m² en omvatte het zuidoostelijke deel van de terp.

Het onderzochte gebied ligt in het westen van Westergo en de terp ligt direct ten westen van de N31, op de oost-west gerichte kwelderwal met daarop de terpenreeks Midlum- Herbaijum-Frane-

¹ De aanleg van de N31 door Harlingen is een gezamenlijke opdracht van Rijkswaterstaat, Provincie Fryslân en de gemeente Harlingen.

4. Een grote pseudomuntfibula van tinlood uit de negende eeuw. Deze toont de buste van een keizer en het opschrift 'TEO – XAEOS'. Foto: J.T. van Gent

ker. Op de dorps terp van Midlum, gelegen direct ten westen van de N31, zijn eerder vondsten uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen gedaan. In het tracé van de ontsluitingsweg voor het industrieterrein Harlingen-Oost, ten noordoosten van de vindplaats Midlum-Zuid, zijn kuilen en sloten met streepbandaardewerk uit de Romeinse tijd aangetroffen.

Tijdens de opgraving in 2016 zijn middel-eeuwse sloten, kuilen en paalkuilen gevonden, die deel uitmaken van de terp. Van de terp zelf resteerde nog een ongeveer 0,5 meter dikke laag. Aan de opgegraven aardewerk- en metaalvondsten zien we dat de terp vanaf de achtste tot en met de veertiende eeuw bewoond was.

De aardewerkvondsten uit de Karolingische periode bestonden voor een groot deel uit kogelpotaardewerk, waaronder verschillende fragmenten met schelpgruismagering. Ook importaardewerk zoals Badorf- en Mayenwaar was aanwezig. Het aardewerk van na de Karolingische tijd betrof vooral weer kogelpotaardewerk, met daarnaast ver-

schillende soorten geïmporteerd aardewerk zoals Pingsdorf- en Paffrathaardewerk, Maaslands aardewerk, hoogversierd aardewerk, proto- en bijna steengoed.

Tot de metaalvondsten behoorden onder andere tien mantelspelden (fibulae), waaronder enkele zeer fraaie exemplaren. Een grote pseudomuntfibula uit de negende tot elfde eeuw was versierd met een drievoudige rand, de buste van een keizer en met het opschrift TEO-XAEOS. (afb. 4) Twee identieke schijffibulae van het type *kreuz-emailscheibenfibe* waren ingelegd met rode glas-pasta en deze dateren uit de negende tot tiende eeuw.² Een andere bijzondere vondst van deze opgraving was een benen fluit met vier gaten, gemaakt van een scheenbeen van schaap of geit.³

Opmerkelijk was de vondst van een klein (deel van een) grafveld uit de periode tussen 405 en 615 na Chr. (Merovingische tijd) aan de noordelijke grens van het opgegraven gebied. Dit grafveld bestond gelijktijdig met het grotere grafveld van Easterbeintum, waar tijdens archeologisch onderzoek in 1988-1989 tientallen crematiesporen en inhumatiegraven werden gedocumenteerd.⁴ Het grafveldje in Midlum-Zuid bestond uit zeven inhumatiegraven, die globaal noord-zuid waren georiënteerd, met het hoofd naar het zuiden. (afb. 5) Eén persoon, een kind van circa 12 jaar, lag juist andersom. De menselijke resten waren begraven in grafkuilen en er zijn geen resten van grafkisten gevonden. De personen lagen op hun rug, met gestrekte of gebogen benen. Slechts één persoon was op de buik begraven. De begraven personen zijn zes vrouwen en een kind.⁵ (afb. 6) De nabijgelegen resten van een achtste individu hoorden mogelijk bij een verstoord graf van een jong persoon van 17-19 jaar oud, mogelijk een man. De vrouwen waren gemiddeld 159 cm lang, vergelijkbaar met de vrouwen van het grafveld van Easterbeintum.⁶ Hun gemiddelde leeftijd bij overlijden was 36,8 jaar en geen enkele vrouw was ouder dan vijftig geworden. Bij vier vrouwen kwamen botveranderingen

5. Archeologen bezig met het vrijleggen van de skeletten, op de voorgrond rechts een waterput van gestapelde bakstenen. Foto: J. de Ruijter

aan de wervellichamen voor. Hieruit en uit de robuustheid van hun botten kan worden afgeleid dat deze vrouwen een fysiek zwaar bestaan hadden gehad.

In vier van de graven zijn bijgiften gevonden. Bij twee individuen ging het om enkele tientallen gekleurde glazen kralen, bij een ander individu zelfs om ruim zeventig kralen, terwijl de laatste volwassen vrouw slecht drie kralen had meegekregen. Deze kralen zullen als halssnoeren gedragen zijn.⁷ Het vermoedelijke kralensnoer uit het graf met zeventig kralen bevatte drie bijzondere kralen. Twee grote kralen zullen centraal in het snoer hebben gehangen. De ene is een 'pronkkraal', een mozaïekkraal van het type 'millefiori' ('duizend-bloemen'). Uit Fryslân zijn relatief veel tonvormige millefiori-kralen bekend, maar dit exemplaar is twee keer zo groot en daardoor extra bijzonder. De andere grote kraal uit dit graf is licht van gewicht en van git. Deze kraal dateert vermoedelijk uit de Romein-

se tijd en kan dan mogelijk als erfstuk worden gezien. Ook een blauwgroenige kraal met rode noppen uit de 5e eeuw, de derde bijzondere kraal, is vermoedelijk een erfstuk.

Behalve kralen zijn ook sieraden en voorwerpen van metaal in de graven gevonden. Bij het eerste individu werd ter hoogte van de heup een ijzeren gesp met beplating van zilverblik gevonden. In het graf van het individu met de vele kralen lag ter hoogte van het linker sleutelbeen een ringfibula en bij het rechter sleutelbeen een fragmentje brons dat vermoedelijk een deel is van een tweede fibula. Bij de onderarm lag een ijzeren mes. De laatste volwassen vrouw had als grafgift een fraaie spinklos van aardewerk meegekregen, die op de borst was gelegd. Ter hoogte van haar linker sleutelbeen lag een ringfibula met een gestileerd dierenkopje.

Opvallend is dat het grafveld uit zes vrouwen lijkt te bestaan en twee niet- of jongvolwassenen, van wie één mogelijk een man. Misschien zijn de

² Voorlopige resultaten metaalonderzoek van Michiel Huisman (Centernet).

³ Determinatie Johan van Gent.

⁴ E. Knol e.a., *Het Vroeg-Middeleeuws grafveld van Oosterbeintum* (Groningen 1996).

⁵ Op basis van fysisch antropologisch onderzoek uitgevoerd door Steffen Baetsen.

⁶ Knol, *Vroeg-Middeleeuws grafveld*, 53.

⁷ De kralen zijn gedetermineerd en beschreven door Wil van Bommel-van der Sluis.

6. Het graf van een volwassen vrouw, met daarnaast een kind van circa 12 jaar oud. Foto: J.T. van Gent

overleden mannen uit Midlum-Zuid op een andere plek begraven, die nog niet ontdekt is. Nader DNA-onderzoek kan mogelijk uitwijzen of de begraven personen onderling verwant aan elkaar waren of niet.

Mededelingen van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy

Hendrik de Jong

Harlingen

Op verzoek van Monumentenzorg Fryslân en in overleg met de gemeente Harlingen werd in januari 2016 achter een pand aan de Zuiderstraat in deze stad het graven van een bouwput voor een garage begeleid door het Argeologysk Wurkferbân. Het gebied van de Zuiderstraat was tot 1600 onbewoond en werd pas daarna bij de stadskern getrokken. Toen kwamen er koopmanswoningen en pakhuisen, en het pand aan de Zuiderstraat was een pakhuis met de naam Moskou.

Tijdens het graafwerk kwam een betonnen fundering van een vroegere opslag van het loodswezen tevoorschijn. In de bouwput was de oorspronkelijke bodem van klei nog aanwezig. Uit het door vroegere ingrepen verstoorde deel kwamen drie losliggende kloostermoppen tevoorschijn. De drie droegen alle dezelfde lichtrode kleur en hadden ook hetzelfde formaat (30,3 x 14,4 cm). Daarmee lijken ze van een verdwenen gebouw (bijvoorbeeld een stins of een kerk) afkomstig te zijn. Het overige archeologische vondstmateriaal bestond slechts uit een hoekfragment van een blauwwit tegeltje uit de achttiende of negentiende eeuw.

Makkinga (gemeente Ooststellingwerf)

Op advies van de gemeente verzocht de eigenaar van een voormalige boerderij in de buurtschap Middelburen bij Makkinga om het graafwerk voor de bouw van een wagenberging archeologisch te begeleiden. De locatie was belangwekkend, omdat

in 2008 in samenwerking met de Historische Vereniging Makkinga op enkele honderden meters ten oosten ervan de fundering van het in 1722 door Jacobus Stellingwerf getekende rechthuis van Makkinga werd gelokaliseerd. Dit rechthuis stond iets ten zuiden van een oud voetpad, dat van Makkinga in de richting van Nijeberkoop liep. Bovendien werden in de directe omgeving van het rechthuis kogelpotscherven en leembrokken van een vloer gevonden die wijzen op een huisplaats uit de elfde of twaalfde eeuw. Helaas werden op het onderzochte terrein geen archeologische indicatoren aangetroffen.

Brongerga (gemeente Heerenveen)

In de in de bossen van Oranjewoud liggende buurtschap Brongerga ontstond in de zestiende eeuw het landgoed Pauwenburg, aanvankelijk genaamd Oenemastate. De woning op het landgoed werd in 1975 gesloopt, terwijl de boerderij in 1999 door nieuwbouw werd vervangen. De woning, op het moment van de sloop 130 jaar oud, had daarvoor al diverse wijzigingen en restauraties ondergaan. Zo waren woning en boerderij een tijdlang met elkaar verbonden.

Een verontrustend telefoontje van een in de historie van Brongerga geïnteresseerde inwoner was aanleiding om naar deze buurtschap af te reizen. Het bleek dat de sinds kort nieuwe eigenaar van de woonboerderij met hulp van een loonbedrijf overgegaan was tot een grondige renovatie van het erf. Daarbij werden diverse fundamente van het gesloopte buiten blootgelegd. De eigenaar was zo bereidwillig om gelegenheid tot het doen van metingen en het maken van foto's te geven. De betreffende inwoner en zijn buurman verleenden daarbij assistentie.

Kerken onder restauratie

Hantumhuizen

De fraai ogende middeleeuwse kerk van Hantumhuizen valt sinds de laatste restauratie (1939-1942) op door de in Fryslân zeldzame romanogotische kenmerken. Voor de aansluiting op nutsvoorzieningen moesten in deze kerk vanaf de ingang in de zuidmuur en vanaf de dichtgemetselde ingang in de noordmuur sleuven naar de openbare weg gegraven worden, die samenkwamen bij de toegang

tot het kerkterrein. Hier werden brokken tufsteen gevonden. Bij de ingang in de zuidmuur werden meerdere delen van kloostermoppen gevonden. De vraag rijst of er een tufstenen voorganger van de huidige kerk is geweest, maar het antwoord is nog niet te geven.

Sint Annaparochie

Een in verval geraakte houten vloer met daaronder soms weggezakte grafstenen maakte een restauratie van het binnenste van de Van Harenskerk in Sint Annaparochie noodzakelijk. Van de Stichting Alde Fryske Tsjerken kwam het verzoek dit archeologisch te begeleiden.

De achthoekige Van Harenskerk kwam in 1682 in de plaats van de kerk waar in 1634 Rembrandt van Rijn trouwde met Saskia van Uylenburg. Deze in 1526 gebouwde kerk verving waarschijnlijk weer een houten exemplaar, zoals mogelijk ook bij de andere kerken in het Bildt het geval was. In Vrouwenparochie werd wel een fundering aangetroffen van rooswinkels, een type baksteen dat rond 1500 in zwang was.

Voor de aanleg van de nieuwe vloer, met daarin verwerkt de aangetroffen grafstenen, diende er vrij veel grond uit de kerk te worden verwijderd. Dit gebeurde met kruiwagens, waarvan de inhoud tijdens het legen in een container op de aanwezigheid van archeologische vondsten werd gecontroleerd. Met elkaar werden 759 vondsten geregistreerd, waaronder 153 munten, 77 stukken aardewerk en 405 stukken glas. De oudste munt is een Utrechtse duit uit 1663; de jongste 10 en 50 eurocenten uit 1999. Een zilveren zesstuiver stuk, een schellingrijder uit 1691 van de stad Deventer, is in goede staat bewaard gebleven. Bij het aardewerk vallen twee stukken van baardmankruiken uit de periode rond 1600 op. Bij het glas zaten gebrandschilderde stukken met letters en delen van het wapen van Fryslân. Mogelijk zijn de laatste afkomstig van een door de Friese Staten geschonken glas. De vondsten zijn aan het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD) te Nuis overgedragen.

Terkaple

De voorganger van de huidige in 1854 gebouwde kerk bevatte vroeg-zestiende-eeuwse plafondschilderingen en had op oude tekeningen zichtbare ro-

7. Terkaple. Foto: Hendrik de Jong

maanse ornamenten. (afb. 7) Bij de bouw werd een grote partij tufsteen verkocht. Tzamen wijst dit op een twaalfde-eeuwse voorganger.⁸

Het restauratieplan richtte zich met name op het versterken van de fundamenteën van het driezijdige koor met behulp van de plaatsing van zware betonbalken. Dit vond plaats dwars door de fundering van in het verleden hergebruikte kloostermoppen heen. Daarvoor werden ter weerszijden van de koorfundering sleuven tot een diepte van ruim één meter gegraven. Deze sleuven werden in het schip nog een paar meter doorgetrokken. Daarbij bleek de bodem verstoord te zijn met puin van merendeels kloostermoppen en enkele brokken tufsteen.

Op een diepte van ruim zestig centimeter tekende zich op sommige plekken een oud vloerniveau af, dat bestond uit een ruim vier centimeter dikke speciaalaag, aangelegd op een dun laagje fijn zand. Op deze speciaalaag lagen bij de noordmuur van het schip nog twee lagen kloostermoppen in een noord-zuid ligging. Mogelijk betreft het hier een restant van de laatmiddeleeuwse scheiding

tussen het koor en het schip.

Van ruim honderd vondsten zijn de afmetingen genomen. Naast kloostermoppen betreft het kloostermoppen met profiel, een aantal rooswinkels, brokken tufsteen, estriken en twee stukken van twee verschillende sarcofagen van rode zandsteen uit de elfde of twaalfde eeuw. Dit kwam, net als het steen gebruikt voor twee grafstenen, uit Duitsland. Later in de middeleeuwen kreeg één een functie in de kerk als altaarsteen en de ander werd in 1485 bewerkt tot grafsteen voor Tjepke Oenema; een telg uit een plaatselijke voorname familie.

Medewerkers van het restauratiebedrijf vonden bij het schip een deel van een Jakobsschelp met een kleine doorboring, die mogelijk als pelgrimsinsigne is gedragen. (afb. 8) Jakobsschelpen zijn bekend door de pelgrimages naar de Jacobus Kathedraal in Santiago de Compostela in Noordwest-Spanje. Bij aankomst kunnen pelgrims een jakobsschelp aanschaffen om deze vervolgens op kleding of hoofddeksel te bevestigen, om daarna

de terugreis te aanvaarden. Vondsten van deze schelpen zijn in Nederland zeldzaam, zo leert een rondgang op internet. Het exemplaar uit Terkaple is, voor zover bekend, de eerste vondst in Fryslân. Dr. Otto Roemeling verklaarde desgevraagd bij zijn studies naar het parochiewezen in de middeleeuwen geen meldingen over pelgrimages naar Spanje te zijn tegengekomen. Het NAD in Nuis bewaart wel een schelp uit de terp van Oostum (Gr.), maar die heeft geen gaatjes. Ook het Museum Catharijne Convent in Utrecht bezit er geen. De Radboud Universiteit Nijmegen heeft niettemin enige schelpen in haar database.⁹ Men is echter gestopt met de registratie van deze vondsten, omdat onbekend is wie de schelpen gedragen heeft. Wel meldt de database als datering de periode tussen de elfde en zestiende eeuw. Dit versterkt het vermoeden dat de schelp uit Terkaple van vóór de Reformatie dateert, toen de families Oenema en Roorda de boventoon voerden in Terkaple.

Portable Antiquities of the Netherlands

Stijn Heeren

In 2016 is het project Portable Antiquities of the Netherlands (PAN) van start gegaan, waarbij archeologische vondsten in privébezit worden geïnventariseerd. Het doel is private vondsten te documenteren en online te ontsluiten voor wetenschappelijk onderzoek, erfgoedtoepassingen en publieksbereik. Concreet wordt in eerste instantie de meeste aandacht besteed aan bestaande collecties vondsten van detectorzoekers, maar in de toekomst moeten ook andere vondstgroepen zoals aardewerk en vuursteen aandacht krijgen. In de eerste vier jaar wordt het systeem in wetenschappelijk kader (aan de Vrije Universiteit, Amsterdam) ontwikkeld en daarna overgedragen aan en voortgezet door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. PAN is een netwerk van samenwerkende organisaties: universiteiten, overheden, musea en vrijwilligersorganisaties, die samen kennis delen en werkplekken inrichten. PAN heeft behalve enkele specialisten en de projectleiding aan de Vrije Universiteit een team van vondstregistratoren in de regio. In de drie noordelijke provincies

8. St. Jacobsschelp Terkaple. Foto: Hendrik de Jong

zijn twee registratoren actief, Maaïke de Haas en Margot Daleman. Hun uitvalsbasis is het NAD in Nuis. Tussen september en december 2016 zijn 717 vondsten in de drie noordelijke provincies gedocumenteerd. De website is sinds mei 2017 online op www.portable-antiquities.nl. In de toekomst worden ook vrijwillige registratoren uit de detectorwereld en Archeologische Werkgroep Nederland (AWN) gerekruteerd en getraind, zodat vrijwilligers ook collecties kunnen documenteren.

Mysterieuze fibula

Begin 2016 vond de 16-jarige Danny Brink in de buurt van Joure een bijzondere gouden fibula, waar tot op heden geen precieze parallellen van gevonden zijn, maar die tot veel persaandacht leidde. Het gaat om een ovale fibula, waarvan de speld helaas ontbreekt, van dun goud en ingelegd met een steen. De steen is gevat in een gouden fitting met dikke 'parelrand'. Aan de achterkant zijn om de rand filigrainversieringen aangebracht. Midden achterop is een ingekraste tekening te zien van een duivelachtig figuur, die de fibula mysterieus en bijzonder maakt. (afb. 9 en 10)

Wetenschappers en experts op het gebied van vondstdeterminatie in de metaaldetectie hebben zich over de vondst gebogen en komen met een

⁸ D. van Weezel Errens, 'De zolderschilderingen in de oude kerk van Terkaple', *De Vrije Fries* 70 (1990), 75-101.

⁹ <http://www.kunera.nl/default.aspx?From=Kunerapage>.

globale datering tussen 800 en 1300. Daarbinnen zijn ze het niet altijd eens en lopen de meningen uiteen van Karolingisch-Ottoons (negende-tiende eeuw) romaans tot een latere datering in de der tiende eeuw. Het gros lijkt het erover eens te zijn dat de vondst in de tiende, elfde of misschien begin twaalfde eeuw te plaatsen moet zijn. Waar iedereen het over eens is, is dat de vondst in een christelijke context moet worden gezien, zowel gezien het type object, de rijke uitvoering als het beeld op de achterzijde. De vondst is inmiddels geregistreerd in PAN onder nummer 14704.

Het Noordelijk Archeologisch Depot in 2016

Jelle Schokker

In 2016 heeft de staf van het depot zich onverdroten ingezet voor het uitvoeren van haar reguliere taken, zoals het registreren van bodemvondsten uit de drie noordelijke provincies en het verstrekken van informatie en bruiklenen. Daarnaast is het afgelopen jaar gewerkt aan het verwezenlijken van ambities aangaande publieksbereik en de duurzame opslag van vondstmateriaal. Mede hierdoor bleek uitbreiding van de staf noodzakelijk. Op 14 juli ging de Stuurgroep NAD – namens de provincie Fryslân zetelde gedeputeerde Johannes Kramer hierin – akkoord met de tijdelijke aanstelling van

archeologe Amy Kuiper in de functie van assistent-beheerder (0,8 fte). Sindsdien is zij collega van archeoloog-beheerder Ernst Taayke (1,0 fte) en assistent-beheerder Jelle Schokker (0,8 fte). Deze formatie-uitbreiding zal gehandhaafd worden tot medio 2018, wanneer Taayke met pensioen gaat.

De registratie van overdrachten die betrekking hebben op recent onderzoek conform de Erfgoedwet vormt een wettelijke taak van het depot. Het afgelopen jaar vonden 10.905 nieuwe registraties plaats (89% meer dan in 2015). Dit aantal heeft betrekking op vondsten in 212 dozen met een formaat van 50x50x20 centimeter. In 2016 zijn in totaal 564 dozen met vondstmateriaal aangeleverd, waarvan 367,5 dozen van recent onderzoek: een recordaantal. Een aanzienlijk deel hiervan is in het depot beland na het faillissement van opgravingsbedrijf Archeodienst en dient nog te worden onderzocht. Ook het Groninger Instituut voor Archeologie bracht een grote partij vondsten en bijbehorende documentatie, waaronder die van de bekende opgraving van een mesolithische nederzetting nabij de Burgumermar, uitgevoerd tussen 1971 en 1974. Het meest opmerkelijke overdracht werd op 7 juli gedaan, toen een medewerker van het Team Maritieme Politie uit Den Helder een aantal menselijke skeletdelen bracht. Deze vondsten zijn de afgelopen jaren bij toeval gedaan op

de wadden(eilanden) en vervolgens via de politie bij het Nederlands Forensisch Instituut te Rijswijk beland. Uit 14C-onderzoek door dit instituut is gebleken dat hoogstwaarschijnlijk geen van de skeletfragmenten toebehoord hebben aan een persoon die in de afgelopen honderd jaar is overleden, waardoor vervolgonderzoek overbodig was en de vondsten konden worden overgedragen aan het NAD. Een van de beenderen, een scheenbeen gevonden op het Noordzeestrand van Terschelling, bleek overigens uit de Romeinse tijd te stammen.

Ook wat betreft het aantal verstrekte bruiklenen kan men spreken van een record. In 2016 zijn 59 bruiklenen uitgegeven; ten opzichte van 2015 een toename van maar liefst 70%. Dit was niet door de depotmedewerkers voorzien. In 37 gevallen ging het om een bruikleen met een educatief doel, zoals opname van vondsten in een expositie, het laten zien van vondsten tijdens een lezing, of het meenemen van vondsten om er foto's van te maken en deze vervolgens te publiceren in een boek, tijdschrift of brochure. Zo gingen 69 voorwerpen uit het terpengebied voor een maand naar Natuurmuseum Fryslân te Leeuwarden, en een aardewerken stampertje en kogelpot uit de late middeleeuwen waren zeven maanden in het Museum für Hamburgische Geschichte in Hamburg te bewonderen. De overige bruiklenen gingen de deur uit vanwege wetenschappelijk onderzoek. Zo werd aan een onderzoekster van het Department of Ecology and Genetics van de universiteit van Uppsala (Zweden) een bruikleen verstrekt bestaande uit enkele vogelbotjes uit de terp van Wijnaldum, die vervolgens door haar zijn onderworpen aan een DNA-analyse.

Gedurende 2016 heeft het depot 411 informatieverzoeken per e-mail ontvangen en via de telefoon werd circa 300 maal om informatie gevraagd. Daarnaast ontving het depot iedere werkdag gemiddeld zes personen die op een of andere wijze te woord werden gestaan en/of daadwerkelijk werden geholpen. In het verlengde hiervan wordt een dienstverlenende taak voor een breed publiek uitgevoerd. Rondleidingen door het depot worden kosteloos verzorgd voor verenigingen, organisaties en individuen. Voorts heeft het depot zijn deuren geopend tijdens evenementen als de Open Monumentendag. De staf van het depot is in het afgelopen jaar enkele malen op pad gegaan om tijdens

een evenement een stand te bemannen en te vertellen over het depot en vondsten te determineren.

Sinds jaar en dag is er in de tweede loods van drie loodsen waar het depot uit bestaat sprake van schimmel die aldaar opgeslagen voorwerpen aantast en tot een slecht werkklimaat heeft geleid. Na uitvoerig vooronderzoek en overleg is in 2016 gestart met de daadwerkelijke aanpak van dit probleem. Omdat hiermee alle vondsten in loods 2 onder handen worden genomen, is besloten dat dit tevens het moment is om over te stappen naar een eenduidig en efficiënt opslagsysteem in deze loods. Kortom een totaalaanpak die leidt tot een toekomstbestendige situatie in loods 2. De projectmatige aanpak van het probleem wordt in twee hoofdfases uitgevoerd. In de eerste fase wordt het gebouw aangepast en in de tweede fase wordt de collectie schoongemaakt en opnieuw opgeslagen. Om te voorkomen dat er in de toekomst vaker of meer schimmelbloeï op kan treden worden in de eerste fase drie geïdentificeerde tekortkomingen aan het gebouw aangepakt: koudebruggen langs dakrand en vloerrand oplossen, tocht en koudestroom door vouwdeuren oplossen en klimaatstelsel (verwarming en ventilatie) aanpassen. De eerste twee aanpassingen zijn het afgelopen jaar uitgevoerd.

Ten slotte aandacht voor de kleine maar toegewijde groep vrijwilligers die zich inzetten voor het depot. Nico van der Brug heeft zich onder andere beziggehouden met het digitaliseren van een omvangrijke dia-collectie en heeft samen met Hans van Reesch verzamelingen van vuurstenen klingen, spitsen en schrabbers gedetermineerd. Ook de steentijdwerkgroep die op donderdagavonden in het depot bijeenkomt, hield zich bezig met het determineren van dergelijk steentijdmateriaal dat in het depot bewaard wordt. Ans Burie Gotink voerde al deze determinaties in het registratiesysteem van het depot in. Henk Faber Bulthuis en Miep de Jonge werkten net als in voorgaande jaren aan het fotografisch vastleggen van de voorwerpen die in het depot bewaard worden. Deze foto's sieren de meer dan 220.000 vondstregistraties die via de website van het depot kunnen worden doorzocht op vindplaats, periode, materiaalsoort en artefact-type (www.nadnuis.nl).

9 en 10. Voor- en achterzijde van de fibula van Danny. Foto's: Johan Koning

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur / Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer

188ste verslag, over het jaar 2016

BESCHERMVROUWE H.K.H. PRINSES BEATRIX

Het bestuur

Het bestuur kwam in het verslagjaar zes keer in vergadering bijeen en er werd één algemene ledenvergadering gehouden. In dit bestuursjaar trad D. van der Bij definitief af, na een volle zittingsperiode van twee termijnen.

Als nieuw bestuurslid is aan de Algemene Ledenvergadering voorgesteld te benoemen de heer Sape Halbesma. De ledenvergadering ging unaniem akkoord met deze voordracht. Voorzitter Spanninga bedankte in de ledenvergadering de heer Van der Bij voor zijn inzet voor het Genootschap.

Eind 2016 was de bestuurssamenstelling als volgt:

Dr. Hotso Spanninga (voorzitter)

definitief aftredend in 2020

Drs. Meindert Seffinga (vicevoorzitter)

definitief aftredend in 2019

Dhr. S. Halbesma (penningmeester)

tussentijds aftredend in 2020

Drs. N. van der Weide (secretaris)

tussentijds aftredend in 2018

Mevr. drs. A. Hellinga (lid)

tussentijds aftredend in 2017

Mevr. mr. R. Bremer (lid)

tussentijds aftredend in 2017

Drs. G. de Vries (lid)

tussentijds aftredend in 2019

Drs. E. Kramer (lid)

tussentijds aftredend in 2019

Het Genootschap in het digitale tijdperk

In 2016 is de nieuwe website van het Genootschap in gebruik genomen. Deze bevat zowel informatie over het Genootschap als het *Historisch tijdschrift*

Fryslân en *De Vrije Fries*. Bijna alle jaargangen van *De Vrije Fries*, behalve de twee meest recente, staan online.

Administratieve activiteiten

De administratie van het Genootschap is uitgevoerd door het algemene secretariaat van Tresoar. De ledenadministratie wordt uitgevoerd door Abonnementenland, die ook de automatische incasso van de contributie regelt.

Legaten en erfenis

Er zijn geen legaten en/of erfenissen ontvangen.

Lezingen

Tijdens de algemene ledenvergadering hield de heer Henk Oly een zeer boeiende lezing met als titel ‘Op de meeste menagie voor de stad. Het Leeuwarder stedelijk bouwbedrijf in de 17e en 18e eeuw’.

Excursies

Er zijn in het verslagjaar geen excursies geweest.

Leden

Het Genootschap heeft een kleine terugloop gehad in het aantal leden. Op 31 december 2016 waren er 1084 leden.

Sieperda Symposium

In 2016 is een langer gekoesterde wens van de redactie van *De Vrije Fries* in vervulling gegaan, namelijk een themanummer gekoppeld aan een symposium over Friese bedrijfsgeschiedenis. In samenwerking met het Genootschapsbestuur en de Fryske Akademy werd het Sieperda Symposium georganiseerd,

dat op 16 december 2016 gehouden werd. Vanwege de koppeling met de Noord-Nederlandse Landbouwebeurs werd gekozen voor het WTC in Leeuwarden als locatie. Het jaarboek met het theme 'Kennis gedreven ontwikkeling in de Friese bedrijfsgeschiedenis' werd aangeboden door Joop Koopmans, die als redactievoorzitter een toelichting gaf op de totstandkoming van dit 96ste deel van het jaarboek. Gedeputeerde Klaas Kielstra nam het jaarboek in ontvangst en vroeg in zijn dankwoord aandacht voor de export van Friese kennis naar China. Een team van jonge historici, overwegend verbonden aan de Fryske Akademy, gaf vervolgens vier lezingen aan de ongeveer 130 aanwezigen. Ria Kraa, eindredacteur van het *Friesch Dagblad*, trad op als adequate dagvoorzitter en leidde een afsluitend debat met Bart Wezeman (Van Hall Larenstein) en Lieuwe Tamminga (Lânboekundich Wurkferbân) als forumleden. De lezingen zelf vloeiden voort uit het actuele onderzoek naar de geschiedenis van de Friese *Agri & Food*. Dit thema moet in 2020 leiden tot een nieuwe synthese, geschreven door historicus Marijn Molema, die namens de redactie van *De Vrije Fries* en de Fryske Akademy als hoofdorganisator van het congres optrad. Met een aangeklede borrel werd dit Sieperda Symposium afgesloten.

Historisch tijdschrift Fryslân

Als gebruikelijk verscheen *Fryslân* in 2016 zesmaal, eens per twee maanden. In de nieuwe opzet van het tijdschrift, zoals die enkele jaren geleden werd omschreven, zou elke editie een thema krijgen met vier tot vijf artikelen. In het afgelopen jaar kon dat tweemaal: over de maritieme geschiedenis van de Zuidwesthoek en over de Beeldenstorm. Aan thema's geen gebrek, maar de toevloed van 'losse' artikelen is dusdanig groot, dat voor thema's vaak geen plek is. Dat is een luxeprobleem, voor zover van een 'probleem' kan worden gesproken, eigen aan de rijke geschiedenis van Fryslân, vooral ook eigen aan de geschiedbeleving van de Friezen.

Fryslân kon zodoende ook in 2016 ruimte bieden aan discussies (de waarde van archeologisch terpenonderzoek), verrassende biografieën (Geert Ruiters, Gysbert Japicx), miniseries (Hara Siccama), quasi-nostalgie verhalen (hooibroei), oorspronkelijk onderzoek (boerderij-ouderdomsbepaling, justitiële archieven over Friezen in Amsterdam) en

beeldverhalen over Leeuwarden.

Er was een vaste kern van medewerkers/redacteurs (Jeanine Otten, Hester Postma, Kerst Huisman, Meindert Seffinga, Jan van Zijverden, Doeke Sijens) die langs digitale weg eind- en beeldredacteur Marijke de Boer en hoofdredacteur Siebrand Krul terzijde staat. De vormgeving was in handen van Frank de Wit, het grafische en commerciële traject in die van uitgeverij Van der Let & Partners.

De Vrije Fries

De Vrije Fries van 2016 bevatte een gevarieerd pallet aan artikelen, met bijdragen over Mata Hari, de kunstschilders Rombout van Troyen en Alma Tadema, de invoering van huisnummers in Nederland en een kritische bespreking van Michael Pye's spraakmakende boek *The Edge of the World*. Het themagedeelte herbergde de schriftelijke neerslag van een viertal bijdragen over de kennisontwikkeling in de Friese zuivel van de negentiende en twintigste eeuw, ingeleid door Marijn Molema (zie verder Sieperda Symposium). De meeste eerder verschenen artikelen in *De Vrije Fries* werden in 2016 digitaal gepubliceerd op de vernieuwde website van het Genootschap. Ook werd gestart met het maken van abstracts van de artikelen vanaf de jaargang van 2015 die op de site gepubliceerd zullen worden. Via deze route en ook met behulp van twitter probeert de redactie de publiciteit te versterken. Verder kwam een nieuw redactiestatuut tot stand en werd er gewerkt aan een verbeterde auteursinstructie. De redactie bestond in 2016 uit dr. Arjen Dijkstra (secr.), dr. Johan Frieswijk, drs. Nelleke IJssennagger, drs. Martha Kist, drs. Otto Knottnerus, dr. Joop Koopmans (voorz.), dr. Marijn Molema, dr. Han Nijdam (eindred.), Suzanne Rus MA en Hans Zijlstra. Janneke Spoelstra MA gaf redactionele ondersteuning vanuit de Fryske Akademy.

Financiën

De contributie bleef gelijk.

Het Genootschap ondersteunde in 2016 publicatie/onderzoek van de biografie van Joost Halbertsma door Alpita de Jong (Uitgeverij Louise). De publicatie verscheen in april 2017.

Over de auteurs

Lianne van Beek deed een bachelor Geschiedenis en een researchmaster Classical, Medieval and Renaissance Studies aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hierna bekleedde ze verschillende functies in het archiefwezen en is momenteel werkzaam als senior archivist bij de afdeling Erfgoed van gemeente 's-Hertogenbosch (voormalig Stadsarchief). Ze hoopt binnenkort te promoveren op een onderzoek naar de manier waarop devoties voor wonderdoende Mariabeelden gefunctioneerd hebben binnen laatmiddeleeuwse steden in de Lage Landen. Haar belangrijkste casestudies zijn de Zoete Vrouw van 's-Hertogenbosch, Onze Lieve Vrouw ter Eem van Amersfoort en Onze Lieve Vrouw van Genade van Scheut (nabij Brussel).

Henk Boels studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde daar in 1993 op een proefschrift over het ontstaan van het departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1806. Hij was een aantal jaren verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Groninger Universiteit en de juridische faculteit van de Universiteit Leiden. Momenteel is hij werkzaam als freelance historicus. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar staatkundige en bestuurlijke ontwikkelingen in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813. Hij werkte onder andere mee aan de *Geschiedenis van Groningen*, de *Canon van Groningen*, *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*, *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk* en *Duizend jaar openbaar bestuur in Nederland*.

Pieter Breuker (Skingen, 1945) is tot 2010 verbonden geweest aan de afdeling Friese taal en cultuur van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde op een Fries-sociolinguïstisch onderwerp. Hij heeft naast vele tientallen publicaties op het gebied van het Fries (vooral taal en onderwijs) plusminus 150 titels betreffende kaats- en sporthistorie in het algemeen op zijn naam staan. De auteur is met de Zilveren Anjer 2017 onderscheiden voor zijn bijdrage aan 'de cultuurhistorie, in het bijzonder de

kaats- en sportgeschiedenis in relatie tot kunst en cultuur'.

Philip Dine is Personal Professor and Head of French at the National University of Ireland, Galway. Author of *Images of the Algerian War: French Fiction and Film, 1954-1992* (Oxford 1994), he has published widely on representations of the French colonial empire, including particularly decolonization, in fields ranging from children's literature to professional sport. His other publications include the monographs *French Rugby Football: A Cultural History* (Oxford 2001) and *Sport and Identity in France: Practices, Locations, Representations* (Oxford 2012), as well as the edited volume (with Séan Crosson) *Sport, Representation and Evolving Identities in Europe* (Oxford 2010).

Margriet van Eikema Hommes studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 2002 op een onderzoek naar de verkleuring van zeventiende- en achttiende-eeuwse olieverfschilderijen. Sindsdien verricht zij onderzoek naar Nederlandse ensembleschilderingen, waaronder die in de Oranjezaal van Huis ten Bosch en het Paleis op de Dam. Sinds 2005 werkt zij als Specialist Interieurschilderingen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In 2010 ontving zij de NWO Vernieuwingsimpuls Vidi-subsidie voor haar huidige project: *From Isolation to Coherence*. Dit project is ondergebracht bij de Technische Universiteit Delft, alwaar zij sinds 2011 universitair hoofddocent is.

Margriet Fokken is promovenda bij de sectie Moderne Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Samen met Barbara Henkes werkt ze aan het project 'Sporen van het slavernijverleden in Noord-Nederland'. Het onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door het Tresoor Fellowship.

Annemieke Heuft studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (2004) en Conservering en Restauratie van Cultureel Erfgoed, discipline Historische Binnenruimten (2013). Het onderzoek naar het Martenahuis verrichtte zij binnen het project *From Isolation to Coherence* als onderdeel van haar stage binnen de opleiding Conservering en Restauratie. Sinds de afronding van haar opleiding is zij werkzaam als zelfstandig restaurator en onderzoeker. Daarnaast werkt zij sinds 2017 als kleurhistorisch onderzoeker bij Erfgoed Leiden en Omstreken.

Nelleke Ijsennagter is Conservator Terpencultuur en Middeleeuwen bij het Fries Museum. Zij voltooide in 2010 cum laude de Research Master Classical, Medieval en Renaissance Studies. Momenteel rondt zij bij de Rijksuniversiteit Groningen haar proefschrift over Frisia in de Vikingtijd af. Ze is redacteur van *De Vrije Fries* en van *Madoc, tijdschrift over de Middeleeuwen*.

Daniël Rewijk (1975) is historicus en geschiedensdocent. Rewijk promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen op *Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier 1865-1954*. Zijn onderzoek is gericht op sport, nationalisme, elitecultuur en internationale betrekkingen.

Ige Verslype studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en volgde de opleiding tot schilderijenrestaurator bij de Stichting Restauratie Atelier Limburg in Maastricht. Sinds 2004 is zij werkzaam als schilderijenrestaurator bij het Rijksmuseum Amsterdam. Daarnaast doet zij sinds 2013 promotieonderzoek naar de technische ontwikkelingen van de behangselschilderkunst binnen het onderzoeksproject *From Isolation to Coherence*, aan de Technische Universiteit Delft.

Marieke Verweij is schaatsliefhebber en historicus. Ze deed onderzoek naar de waarheid- en verzoeningscommissie in Canada en de culturele genocide op de Canadese inheemse bevolking. Nu werkt zij als marketing- en communicatiemedewerker bij Museum Boerhaave.

Eddy Wymenga (Drachten, 1962) is wurksum as ekolooch en fan 1988 ôf mei-oprjochter en -direkteur fan it ekologysk ûndersyksburo Altenburg & Wymenga yn Feanwâlden. Hy is yn it bysûnder belutsen by ûndersyk oan de ekology fan de Fryske boezem en trekfûgels yn West-Afrika. Mei-auteur fan it boek *Living on the Edge, Wetlands and birds in a Changing Sahel* (2010), oer it wol en wee fan trekfûgels yn de West-Afrikaanske Sahel.

Leif Yttergren (born 1956) has a degree in history from Stockholm University. He is now an associate professor in sport history at the Swedish School of Sport and Health Sciences in Stockholm. His dissertation (1996) was on sports in Stockholm during the 19th century. His research has primarily dealt with traditional sports on the island Gotland in the Baltic sea, the sports leader and IOC-president J. Sigfrid Edström, and the history of training in sport. He is now leading a project about female physical education teachers lives and careers in Sweden during the 20th century.